

АНДРІЙ ЧАЙКОВСКИЙ

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ

ВИДАВНИЦТВО "ГОВЕРЛЯ"

1

9

5

5

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ
З ЧАСІВ ЗРУЙНОВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
ДРУГЕ ВИДАННЯ

Накладом Української Книгарні „ГОВЕРЛЯ”
41 E. 7th St., N. Y. C.

Printed in the United States of America.

1955

*Ой не гаразд запорожці,
Не гаразд вчинили:
Степ широкий, край веселий
Тай занапастили!*

Народна пісня.

ПЕРЕДМОВА.

Багатий та пишний цей наш край, Україна. Здається, що кращого на світі немає і, як що був колись на землі справжній рай, то певно на нашій Україні милій, у тому тихому кутку, що Самарою зветься.

Багата та пишна сторона, та Бог поскупив їй долі, а нам... доброго розуму, що не вміли скарбами покористуватися, та все чужинцям поступалися, посувалися на сам' крайчик, поки в пропасті не провалилися.

Та щож... а ми думкою багатіємо, колишнє згадуючи, щоб не забули, чим' ми були, а може це нам принагодиться, тай ще колись чимось будемо, може колись наберемося кращого розуму, і знову оживе колишня наша слава...

Звідкіля взялося у нас це слово — Самара? Воно не наше і Бог знає чие... бо й вчені лінгвісти не можуть цього вгадати. Це слово приходило у багатьох народів в давну давнину. В Біблії читаемо, що частина Палестини звалася Самарією. В Азії над Евфратом стояв городок Самара. Якийсь сибірський князьок, котрого звоювали Єрмак*) для Івана Грозного, називався теж Самара. Це слово стрічаємо і на Афонській горі. Над Волгою є теж городок Самара, в Криму була річка Самарчук. Його стрічаємо і у кіргізів, а вкінці і на нашій Україні над рікою тої самої назви.

В давнину була це непроходима лісова пустиня з багатьма річками і ставками багаторибними. Її перетинала більша річка того-ж імені. Самара випливає з Харківщини і пливе більш

*) Завойовник Сибіри.

мені прямо на захід та впадає до Дніпра Славутиці. На своїому бігу вона розливається в два рукави, які знову сходяться і творять великий острів. Завширшки вона доходить місцями до 50 метрів, а глибока буває і на 14 метрів. У найвужчім її місці була переправа, куди йшов великий чумацький шлях. Перевозове мито побирає січовий шафар і з того мало Запорожжя великий прибуток.

Величезний ліс з велетнями дубами, соснами, горіхами та вербами простягався сотки миль. А в лісах усякої звіринини та птиці, аж кишить. У соковитій траві пасуться стадами бородаті тури, рогаті олені та полохливі кози, в кущах ведмеді та вовкі чатують на добичу, в підземельних норах хитрий лис скривається, на деревах бистроокий рись та дикий кіт зорить за добичю. В дуплавих старих деревах меду велика сила. А на деревах всіляка птичка щебече, веселить душу. Понад верхами велетенських дерев сірий орел повагом круже.

В траві знову великий жовтобрюх, могутня гадюка, звита в клубок, малих мешканців тієї пустині лякає*).

Довгий час була ця країна для світу незнана. Віднайшли її запорожці, що ганялися за розбішаками, котрих прогнали вже з Дніпрових печер, а вони сюди поховалися, та звідсіль вели своє розбіщацьке ремесло по шляхах, які лісами' переходили.

Та на велике диво запорожці знайшли в цій пустині поміж розбішаками двох старих пустельників монахів, котрим розбішаки послугували і всього ім постачали. Показалося, що пустинники були тут, ще заки розбішаки сюди зайшли. Поводилися з ними гарно, але пустельники згодом пізнали, яких то добродіїв мають і хотіли звідсіль утікати. Але розбійники їх не пустили. Чи бо-

*) Жовтобрюх (*Coluber, Zornnatter*) доходить до 2 м. довжини. Подратованій кидаеться на людей і дуже кусає. На щастя, не належить до отруйних.

ялися, щоби старці їх не видали і не зрадили, а може хогіли їх притримати, щоби за їхні гріхи молилися. Тепер стало на тім, що розбійників віддали запорожці своїй владі на покарання, а старцям поставили монастир, котрий з часом що раз більше поширювався і став місцем паломництва для народу, а особливі для запорожців. Святомиколаївський самарський монастир вважали запорожці святым місцем. Багато із них на старості літ приходили сюди доконати свого віку.

Така ходила поміж народом легенда про повстання самарського монастиря. З того повстали багаті оселі, повстала і козацька запорозька паланка самарська, одна з найбагатіших запорозьких паланок. Людей манила не лише святість місця, а також багацтво землі, і сплавність річки Самари, що впадала до Дніпра.

Це велике багацтво землі спричинило, що Москва задумавши сколюнізувати запорозьку землю чужоплемінним елементом, звернула особливо своє пажерливе око на самарську паланку...

Тут і починається наша повість.

I. ХРАМ У САМАРІ.

У самарському соборі припадав двічі до року храм: на літнього Миколи і на Спаса. Полковники самарської паланки у той день і собі в своїй церкві в Новій Самарі-городку святкували празник. Так робив після принятої традиції і полковник паланки Павло Кандиба. На празник запрошуував багато гостей, не лиш із самарських старшин, но й ближчих та дальших сусідів, та угощував їх через три дні або й довше. На ці празники приїздили також гости з Січи, бо полковник удержував живі звязки з січовим товариством.

Та вже від трьох років Кандиба празників не справляв і нікого до себе не запрошуував, бо й сам нікуди не виїздив в гості. Це завелося від тоді, коли його син одинак, що свого часу вчився в Київі в Могилянській Академії*) пішов з козаками на Очаків під проводом московських генералів і там пропав без сліду. Полковникові доповідали ті, що з походу вернулися, що його син погиб в битві під Очаковом, дехто навіть говорив, що бачив його трупа, та інші знову говорили, що Петро попав в турецький полон з москалями і його повезли в Царгород. Та якби воно й було, Петро не вертався, а бідний батько горював за сином одинаком. Бо у нього більше дітей не було, і полковник бачив, що з ним пропаде його славний старий козацький рід.

А рід Кандибів був справді колись знатним, на цілому Низові. Батько полковника Андрій Кан-

*) Висока школа в Київі основана ї підтримувана славним митрополитом Петром Могилою (ур. 1596. — пом. 1647).

диба був одним з козацьких полковників, що не пристав до гетьмана Мазепи та шведів, дав себе заманити на солодкі слова царя Петра та на ще солодші обіцянки. Але між козацькими старшинами було таких більше, і Павлові Кандибі не віднімало це славі, бо були й такі, що хоч пристали до гетьмана то в останній момент зрадили і перейшли до москалів, та причинилися до погребання самостійності України на довгий час. За вірність Андрія Кандиби цареві затвердили його по полтавській побіді на становищі полкового судді, хоч він більшої нагороди сподіався. Це йому дуже діймало і боліло. Жалував, що не пішов за прикладом кошового Гордієнка. Нераз говорив синові Павлові, що москалеві не можна ніколи вірити. Вміраючи лишив синові велике маино, і більш нічого. Павло Кандиба вже в літах був. Жив самітно вдівцем, а маино по батькові встиг побільшити. На самарських пасовисках паслися його великі стада добірної худоби: волів та корів, отарі овець, стада кабанів та табуни гарних коней турецької породи. Були повні стоги та стодоли всілякого хліба, на річці тарахкотіли два млини, крім того молов борошно один вітрак на узгіррі. У льоху стояли бочки з ріжними винами та медами і горілками, а в окремім льоху сховані були гроши срібні та мідяні, але було й золото, яке ще заховав його батько.

Його хутір стояв близько Нової Самари, огорожений здоровим частоколом дубовим з прорізами для рушниць. Довкруги йшов ще вал і глибокий рів. Полковник забезпечився на всякий випадок, бо було й таке, що й загін татарський туди забігав. За частоколом довкруги майдану стояли будівлі більші й менші, а по середині стояла простора хата з ґанком на чотирох стовпах, як це во дилось у багатьох козацьких старшин. Тим великим дуківським маїном завідувала полковникова сестра Марта, вдова по сотнику та його приятель і товариш з походів, старий запорожець осаул, Терешко Ківш.

Як полковник вже запевнився, що його син Петро пропав, то боліло йому серце не лише за сином, але й за тим великим майном, що не буде його кому оставити і все піде в чужі руки. Він дуже сумував, хоч того смутку не хотів по собі показувати. Коли хто з приятелів заговорив про Петра, полковник лиш рукою махнув і заєдно повторяв: „Пропало, не вернеться, бо мертві не вертаються“. Його служба, а було її на хуторі доволі, доповідала, що полковник частенько замикався в своїй світлиці на ключ, ставав навколошки перед іконою, молився за душу сина і гірко плакав. Що року кілька разів наймав заупокійні служби божі, панаходи, справляв багаті поминки, давав щедрою рукою на церкви, угощав та обдаровував бідноту, та прохав у них молитви за упокій душі блаженої памяти раба божого Петра.

На хуторі п'ольковника жило звичайно півтори сотні козаків. Були між ними з родинами, були й молодики, які радо йшли сюди від батьків, щоб під умілою рукою такого досвідного козаря-логи, яким був осаул Терешко Ківш, навчитися воєнного ремесла.

*

* * *

Так одноманітно минав час, день за днем, рік за роком аж до р. 1774. Війна з Туреччиною скінчилася при переважаючій допомозі запорожців корисно. Тоді то в самі жнива серед гарячої роботи коло хліба в полі зявився на самарському хуторі пропавший і гірко оплаканий Петро Кандибенко. Вернувся обіданий, оброслий на виду, що годі було його піznати. Пізнала його перша тета Марта і то по голосі, а тоді вже всі пізнали. Редощам не було кінця. Полковник плакав, а всі позбігалися, щоби побачити Петра, котрого всі дуже любили. На хуторі наче-б вийшло сонце ізза хмари. Батько наче-б відмолоднів і випрямився, бо вже літа і смуток пригнули йому спину.

І вирішив полковник одновити старий звичай, відсвяткувати празник і справити такий бенкет, якого ще Самара не бачила. Зараз приказав

своїм полковницьким канцеляристам розписувати листи, з проханням приятелів до себе в гості на спасівський празник. Також запрохання післав і на Січ. Кандиба був певний, що ніхто не відмовиться, бо всі його поважали, а ще й тому, що кожному було цікаво побачити невиданого три роки молодого Петра, та дещо від нього почути.

* * *

У тих часах вже Запорожжя не було таке, як у давнину. Колишній запорожець не привязував до грошей ніякого значіння. Гроші були на те, щоб їх з приятелями прогуляти, і то чим швидше. Бо козак не знов, що з ним завтра станеться. Народня пословиця: „Нині козак, а завтра пропав“ — не була безпідставною видумкою. На що ж гроші, коли вони і так не знати, якому чортові попадуться. Тому то запорожець, добувши з воєнної добичі гроші, зараз по поході випрошувався із Січі, шукаєв десь недалеко товариства, звичайно в городку або у балці у шинкарки, водив з собою музик, гуляв та пив, частував, кого стрінув, а нераз в оксамитах залазив у бочку з дьогтем, і викачався в поросі на вулиці, щоби людям на віч показати, що це все суєта, і так гуляв, поки не пропустив усього до шеляга крім коня і шаблі, бо це продавати було заборонено суворо.

Тепер Запорожжя устаткувалося. Воно само для своєї вигоди пішло у підданство Москви. Запорожжя допрошуvalося від царського уряду то грошей, то ріжких натуралій, як хліба та горілки. Москва давала дуже радо, о що попросили, бо це була ціна купна за волю, бо козаками запорозькими Москва затикала всі діри, де їй того було потреба, вислугувалася ними у всіх війнах, які в тих часах провадила. I тому Москва що раз більше устряvalа у справи Запорожжя і накидала козакам свою волю. Так не подобалися Москві щорічні вибори старшини, і коли в р. 1765 вибрано кошовим неграмотного Петра Калниша або Калнишевського, то цариця Катарина II. висказала свою волю, щоби таких виборів більше не було,

бо вона собі того не бажає. Вибори могли бути хіба за дозволом „височайшим“ з Петербурга. Коли-б козаки того не послухалися, то цариця готова Січ скасувати зовсім. Тоже саме було і з іншими генеральними старшинами на Січи. Вибрана у тому році старшина почувала себе певно і це їй подобалося, що не мають чого боятися, щоб їх скинули з старшинства.

Старшини, хоч сиділи на Січи, мали по запорозьких землях свої хуторі, лани та левади, млини й ставки, годували великі стада усякої худоби, багажіли, ставали дуками і могли козацькій сіромі приказувати, а сірома, яка на Січи не могла поміститися, йшла багатіям служити по паланчих хуторах і на багачів робити. Не була це така важка панщина, як та, що її мусили відробляти кріпаки на колишній Гетьманщині, та все ж таки запорозька сірома була залежна економічно від своїх панів дуків. Не диво, що сюди стали втікати з Гетьманщини пригнічені кріпаки і радо оселялися по козацьких хуторах на Запорожжю, де їхнє життя було далеко краще.

Козацька старшина була з таких соціальних порядків цілком задоволена, якби не одна заковика. Москва стала спроваджувати на запорозькі землі ріжних зайдів з Балкану, тих, що в останній війні з турками багато москалям помогли. То були балканські християни, серби, болгари і греки та волови. Розпочалася колонізація запорозьких земель на великий розмір. Так повстала зараз побіч самарської паланки „Славяно Сербія“. Це вже не погоджувалося з інтересами усього козацтва як багатій, так і сіроми, тої, що втекла з під кріпацького гніту на Гетьманщині та й тих старих вислужених запорожців, що випросили собі у січової старшини грамоту на зимівник або хутір. Бо і тих згаяли москалі, забирали їм, що знайшли, забіралі пасіки, а їх сердегів таки проганяли. Січова громада не мала у царських людей жадної вартості і нікого не хоронила.

На хуторі Кандиби, чим ближче до празника, тим більший рух. Коли полковник возився з сином, то Марта і Терешко працювали від раня доночі. І єкли хліб, різали кабанів на ковбаси і мясо, різали волів та баранів, а Терешко частенько заходив до льоху та чіхався з турботи в потилицю, чи воно вистане на стільки ротів, щоб полковника не осоромити. О! бо як налетять запорожці, а воно певно прибудуть, то могlob не вистачити для всіх. Ще більше затрівожився старий запорожець, коли під вечір празника стали гості зіздитися. Майдан хутора швидко заповнився, і тоді треба було поміщати гостей за валами під шатрами. Тут що раз більше виростало шатер і обоз що раз більше поширювався.

Від раннього рана новосамарська церква наче в облозі. Що раз більше напливає людей. А сама церква невелика; ледве старшина помістилася. Народ ставав довкруги церкви і прилипав до стін з усіх боків. Усе одяглося по празничному: козаки паланчині і приїжі, дівчата й молодиці мов маків цвіт залягли церковну площеу.

В церкві правив обідню місцевий духовник, о. протоєрей Созоній з діяконами. В часі відправи стояв посеред церкви полковник з старшинами. Побіч нього стояв Петро. Вже не той обідраний бурлака з розкудовченуою бородою та волоссям, який недавно вернувся з турецької і неволі. Тепер Петро козак чов писаний, аж любо глянути. Обголений чисто з гарним чорним вусиком та коzaцьким чубом. На ньому малиновий оксамитний контуш поверх голубого жупана, червоні штані з матицею, чоботи сапянці, при боці гарна шабля. На нього звернені очі усіх. Сам полковник Кандиба, хоч людина побожна, що нераз гримав за неувагу в церкві, не може тепер очей відірвати від свого любого сина одинака. Та скільки нагадає на це, то беться в груди і кається за свою грішну неувагу. А вже дівчата з усієї паланки, і ті, що з батькам: приїхали на празник у гості, аж поїдають гарного козака своїми палкими очима. Та кожна з них знає добре, що Петро жадній не ді-

станеться, бо він заручений вже віддавна з сотниківною Степанідою, дочкою великого полковникового приятеля Пилипа Жука.

Після скінченої відправи висипався увесь народ із церкви і зпід церкви, мов вибрана пшениця, на майдан коло церкви. Одні стають купками, вітаються та балакають, інші йдуть прямо на полковницький хутір. Поміж них ходить полковник з Петром і запрохають гостей у хату обідати.

II. БЕНКЕТ.

Самарська паланка найбагатіша з усіх палацок на Запорожжю. Вона лежала близько Славяно-Сербії. І хоч тут безпечніше було від татарських набігів, то якраз Славяно Сербія була для паланки найбільшим нещастям. Коли царським людям не стало вже вольного степу на поселення, то взялися займати козацькі вже управлени землі і поселювати на них чужинців. Поселенців організувала цариця на воєнний лад, формувала з них гусарські та пікінерські полки, давала зброю і ставила під прикази московських офіцерів та генералів. Козаки це бачили і тямили, що на їхніх землях стає нова воєнна сила, котра на приказ цариці скочить на них, щоб їх поневолити Москві. Давніша ворожнеча між татарами та запорожцями минулася і взаємнини вирівнялися. Цариця по останній війні буцім то визволила кримських татар зпід Туреччини, але взяла їх під свою високу руку. Тепер татари приїздили на Запорожжя торгувати, привозили з собою сіль, смушки, а брали від козаків хліб та худобу. Замінна торговля процвітала. Часом лиш яка там шайка татарів наскочила на поблизькі козацькі паланки, то були звичайно-татарські чабани. Козаки знали, як відбитися від них і все вміли справу поладнати з татарською старшиною.

Запорозька Січ була столицею тих розлогих земель. Паном над усім був кошовий батько, того разу Петро Калнишевський. То була розумна людина, хоч і неписьменна. Добрий організатор. Вмів ходити „поміж дощ“, виминати суперечності між царським урядом 'а запорожцями, і так само змагався жити в згоді з татарвою. Побував

частенько в Петербурзі, як висланик козацький, ще як лиш генеральним осаулом був, поки його кошовим не вибрали, і знов всі заходи і виходи між московськими панами. Старався все виконати волю Москви, хоч за це козацька старшина і усе товариство на нього ремствуvalи. За те Москва наділяла його всякими ласками і нарешті прислали йому позолочувану бляшку з вizerунком цариці на стяжечці на шию. Такими бляшками обдаровували і інших старшин по кожнім поході на турка.

Заспокоюючи так Москву Калнишевський звернув усю увагу на добробут козацької маси. Він розумів, що для козацтва минулася раз на все доба добичництва, воєн, набігів, що приходиться їм заспокоювати свої прожиткові потреби самим у себе, що треба взятися до свого господарства на тій надиво плідній багатій у всі дари природи землі. Треба замінити шаблю плугом, а до того треба піднірати осадництво своєрідне і хліборобство, щоб бути незалежним ні від кого. Він знов, що Москва робить те саме, і нерадо дивиться на роботу Калниша. Свій поселенський елемент спроваджував Калниш з Гетьманщини, звідкіля йшли на Запорожжя кріпаки цілими хмарами. Від того запорозькі паланки густо поселювалися. Цариця мала причину боятися, що коли Запорожжя поселиться хахлами, як заоруть степ, тоді воно не буде у москалів просити хліба, бо буде мати свого доволі. Запорожжя стане на свої ноги і тоді буде трудніше його приборкати та завоювати. На Запорожжя може перейти усе кріпацтво з Гетьманщини, а тоді не стане для панів в Новоросії*) робучої сили і панські землі опустяться. Треба було знайти якийсь рівноважник проти тої наростаючої сили, тим мало бути осадництво чужоплемінного народу, який був би душою і тілом відданий своїм царським добродіям і опікунам.

Низ ставав цвітучою країною, процвітало хліборобство і з кожним роком заорювало що раз

*) Так називали москалі південну частину України в околиці Одеси й чорноморських степів.

то більше степу. Нарешті незаораного степу паслися великі стада усякої худоби. Попри дуків багатілі також і посполіті, бо їхні повинності не були великі. До того ще демократичний устрій республиканський, своє питоме судівництво приманювало людей і причинялося до добробуту й розвитку.

* * *

У просторій світлиці полковничого дому, прикрашений дорогими турецькими диванами та лерськими тканинами, поставлено довгі столи для гостей. По другому боці через сіни призначено столи для жіноцтва, що поприїздило з батьками та чоловіками до полковника в гості. На майдані столи для козацтва, бо в хаті годі було всіх помістити.

З церкви що раз більше приходило гостей. Полковник Кандиба покищо лишився в церкві, де був ктиторем і мав деякі справи полагодити. Петрові доручив приймати гостей та розміщувати, кому де належалося сідати. Козацтво розмістилося на майдані під деревами, де кому до вподоби. Воно було з того раде, бо в хаті була страшна горяч, ну і не так свободно було-б ім в прямовині старшини.

На другім боці сіней між зібраним жіноцтвом була сотничиха Жукова і її гарна дочка Степаніда.

Красуня із неї вдалася. Струнка, чорнобрива з палкими чорними очима чарувала всіх молодих козаків. Пропадали за нею всі, хоч знали, що вона віддавна призначена для молодого Кандибенка. До того ще тепер прибралися мов князівна.

Гости, що зібралися в світлиці, ще не сідали, а ждали, аж полковник з церкви вернеться, і за той час стояли купками і розмовляли. З того скористав Петро і пішов між жіноцтво, куди його тягло серце. Такий довгий час не бачився з любою дівчиною, а тепер стрінувши її забув про світ божий... Взялися любенько за руки і дивилися одне одному у віchi, не промовивши ні словечка, хоч стільки мали з собою говорити. Розмовляли ду-

шею і ця розмова виливалася очима і западала глибоко в душу. Стільки часу розлуки для любчої дівчини то страшнена мука. Бо хлопець має все якусь роботу, має чим голову запрятати, особливо, коли поневолі переганяють його з місця на місце. А дівчина остає все на тім самім місці серед тих самих обставин, і кожна найдрібніша річ нагадує їй таке гарне минуле, яке — хто зна — чи коли вернеться. Степанідачувала, що Петро пропав, що загинув, та вона не няла віри. Якесь добре прочуття говорило їй, що він вернеться живий та здоровий. Вона за ним молилася. Їй траплялися гарні женихи, і мама вговорювала, толкувала їй, що живий живе гадає, що вона, коли й далі так буде впередувати та женихів відгоняти, то остане старою дівкою, а вмерлого з домовини не прикличеш. Та Степаніда все одне говорила, що раз побудила Петра, то іншого не хоче знати. А коли їй справді так судилося, то піде в монастир між черниці і до віку буде молитися за душу свого любобідього козака. І сотник Жук тим дуже журився, бо Степаніда, від коли їй старший брат загинув у поході, була одинаркою теж на чималім майні.

Тепер Петро дивився на неї мов на образок, любувався її красою. Вона дріжала усім тілом. Оттак обняла би та пригорнула любого козака до серденька, та годі! Стільки очей на них дивиться... Треба підождати, коли повечеріє, і вони зійдуться у садку на любу розмову під розлогу калину, коли вже гості не будуть на них звертати уваги...

Нарешті прийшов з церкви і полковник, ведучи з собою отця Созонія і духовників.

Була гаряча літня днина і всі дуже попріли. Полковник йшов без шапки, обтираючи з лиця та голови рясний піт коліровою хустиною. Народ розступався перед ним і вітав його, а він усім кланявся. Війшовши в світлицю гукнув з порога:

— Здорові були дорогі гості! сідати просимо, та пообідаємо, чим Бог дав.

Полковник оглядався за Петром. Слуга, що під руку навинувся, каже, що пан Петро між жиноцтвом. Полковник повернувся до сіней і гукнув:

— Петре! а ходиж сюди...

На той поклик Петро наче із сну прокинувся і побіг через сіни.

— Тут, тату, чого вам треба?

— Як чого? Ти забув, що у нас гості, чому не почастував чаркою?

А на ухо:

— Не бійся, Степаніда тобі не втече...:

Полковник узяв великий боклаг з запіканкою і чарку та пустився гостей частувати. При тім приговорював і кожному мав щось доповісти. Був дуже веселий. Петро пішов з боклагом у другий бік, нікого не минаючи.

Гости пили, закусували і сідали на призначені їм місця, духовних посадили на першому місці.

У жіночій світлиці те саме. Там господарила Марта. Їй помагали дівчата та молодиці, що жили у полковника на хуторі. Приносили великі миски з усякою стравою і ставили перед гостей. Гости доволі приголодніли і не треба було дуже припрашувати. Розносили великими збанками мід і наливали в чарки. Хоч вікна були відчинені, проте в світлиці було дуже гарячо. Гости ух-али і ходили себе, хто чим міг. Ставало гамірно. Сусіди, що сиділи побіч себе, розмовляли півголосом. Йшла балачка про те, що ім найбільше долягало: про кольонізацію та забірання козацьких земель.

— Погано з нами, — каже полковник Жмут до свого сусіда сотника Пилипа Жука, — цариця добирається нам до живого тіла. Витискають нас геть, і нашим дітям прийдеться хіба за море втікати.

— А давав нам Господь кращу долю, — каже Жук — йно було брати обіруч. Не хотіли ми однодушно пристати до гетьмана Івана Мазепи... Тепер й духу московського не було-б на Україні і ми були-б своїми панами тут і на Гетьманщині. Чорт посіяв між нас незгоду, одні „до Саса, інші до ляса“. Повірили солодким словам Петра і тепер опини-

лися в тісній вулиці. Гетьманщину Москва вже за-воювала, тепер йде черга на Запорожжя.

Жук говорив так до Жмута, бо знов, що й Жмут був приклонником московських порядків. Говорив досить голосно, щоб і другі почули і щоби розмова пішла загально на цю тему.

На те обізвався один із старшин з другого кінця стола:

— А ми мали доволі часу пізнати, що Петро загадує. Тут вже не можна говорити, що москаль хитрий, а лише, що ми дурні були мов ті безсловесні вівці.

— Пропаде наша Січ мати і ми з нею. Землі наші заберуть і порозділють між московських панів та тих зайдів.

— Говорять, що прийшов од цариці і від того ледаря Нечоси*) такий указ, щоби козаків набирати у пікінери та драгуни, та вчити московської муштри.

— Пропаде козацтво. — Відізвалося відразу кілька голосів.

— Воно-б ще не пропало, коли-б у нас була єдність, коли-б між нами зявився який новий Гордієнко.**) Ми ще знайшли би у себе стільки сили, щоби з москалями помірятися...

Тепер обізвався і о. Созоній:

— Чи ви, панове, розумієте це так, щоби ми стали оружно проти православної цариці, нашої природженоїпані і повелительки і православну благородну кров проливали в братовбійчій війні? Від такого хорони нас, Господи! Вже сама думка є великом гріхом...

Сотник Жук, що був вже під чаркою, почувши таке гримнув кулаком об стіл, що аж уся посудина задзвонила і крикнув голосно:

*) Нечоса Грицько, якого так записали у січове низове товариство — то коханець цариці Катарини II, князь Григорій Потьомкин.

**) Кошовий, що пристав до Мазепи.

— Дурне говориш, отче. По твойому то
Москви вільно навіть козацьку кров пити, а нам не
вільно, і ми маємо цієї благородної собачої крові
православної берегти, щоби ні капелька не про-
лилася. Таке то твоє християнство! Але я на таку
твою науку не піду. Найменшій тварині дав Бог
чимось оборонятися від ворога, кому гострі кігти,
кому зуби, іншому роги або копита, або трійливе
жало, а ти, козаче, хоч у тебе гостра шабля і здо-
рова рука, корися перед московською пажерли-
вістю, не смій оборонятися, бо москаль православ-
ний... Тыфу! на твою бороду... Так говоритъ або
трусливий заяць, або московський запроданець.

Сотник аж кричав з досади. В хаті стало ти-
хо, дехто навіть не знав, чого сотник так розкри-
чався, бо не всі чули, що говорив о Созоній. Ста-
ли перепитувати один у одного, о що пішла така
суперечка.

— Говоритьъ, що хочете, панове товариство,—
каже по хвилі сотник Никифор Гнида, — але ми
силою нічого не вдімо, бо ми на це за слабкі.
Москва вже високо виросла і може нас кожної
хвилі роздавити. Нам треба робити усе політично
й хитро, покорою та слухнянотю, а наша право-
славна пані певно змилується над нами і не схоче
загибелі своїх вірних слуг. Так робить наш розум-
ний кошовий Кальниш.

— От і другий миротворець зявився, — гук-
нув на всю хату Жук, — бодай би я був такого не
дожив... Так само говорили тоді, як Мазепа до
Шведа приставав. Вийшов наш кошовий Гордієнко
з пятнацять тисячами запорожців Мазепі на під-
могу під Полтаву, та як чорт інасіяв між нами от
таких миротворців, то зараз десять тисяч козаків
прилипло до Петра... Ка же, що цариця змилосер-
диться над нами... тоді, коли рак буде свистати.
На чорта їй тепер запорожців? Орди вже немає,
бо Крим уже корчиться під московським чоботом.
Турчин зледащів і Москви не страшний, а цариці
треба великої єдиної держави і наше Запорожжя
стоїть їй колькою в боці. Давніше, то ми могли

погрозити ворогові, що наставав на наші вольності, раз Польщею, раз Московщиною, то знову Туреччиною або Татарвою, а сьогодні того всього не стало. Польський король Понятовський у цариці на послугах. Шведа як би не було, Гетьманщини немає. Ми можемо лише покластися на власні сили. Тепер йде цариця на нас поволи, але доцільно і все приготувлює на наше знищення. Стягає покищо на наші голови усюку наволоч, котра їй допоможе понівечити нас до решти.

— Гетьманщина вже раз була упала, а прийшла така хвиля, що вона знову воскресла... чи не так? Була на Гетьманщині Малоросійська Колегія, а потім прийшла нам полекша і ми за Лисавети знову обрали гетьмана.

Так говорив о. Созоній, і всі думали, що Жук не буде знати, що йому на те відповісти.

— Ха, ха, ха! Ви певно думаете про гетьмана Кирила Розумовського та ще до того графа?! Стайдайтесь таке говорити... то це по вашому був козацький гетьман? Бодай не згадувати! Хто його вибірав? Чи може козацтво по прадідному звичаю вольними голосами? Певно... він не аби як вславився у боях на чолі хороброго козацтва... Лицар був... чуже волосся на лобі носив, бенкети спрavляв, будував палати, по панськи жив та з молодицями українськими женихався, а справи козацькі передав свому довіреному москалеві Тьоплову.*) От видумали гетьмана України! Його нам цариця Лисавета подарувала, та ще й графом зробила тому, що його брат, чи братанич, таки наш простий Розум, був її коханцем. Для вас може таких гетьманів і треба, для нас він остане на віки бабієм, якого сором називати гетьманом України... Перевелися у нас Сагайдачні та Хмельницькі, Дорошенки та Гордієнки, а завелися миротворці такі, яких тут багато, а на Січи ще більше...

*). Гр. Н. Теплов (виговір: Тьоплов) політик і письменник (1720—1770).

— Не забувайте ще згадати Семена Палія та Івана Сірка... — каже хтось з гостей.

— Не забуваю і молюся за їх душу...

— А їх праведників лицарів — каже о. Соzonій, складаючи побожно руки — Мазепа вислав на Сибір... Добре, сотнику, що ви не згадали ще й Мазепи, бо нам православним не пристойть говорити про людину, що вмерла під анафемою, без покаяння...

— Вибачте, отче, за слово, але мені начхать на вашу анафему. То цар Петро приказав проголосити анафему на Мазепу, і наше миролюбиве духовенство послухалося. Добрій та богоугодний був для вас Мазепа, як будував церкви, та наділював щедрою рукою, але як він задумав освободити Україну зпід православного ката, тоді і ви гузя на нього тай видумали анафему...

— Що ж кажіть, панове, — обзивається Кандиба, — але і Мазепою не має причини так дуже захоплюватися. Не кажу я цього тому, що мій покійний батько не пристав до нього, а лишився при Петрі, але це, що зробив Мазепа з Палієм та Сірком, то вже непрощений гріх...

— Не Мазепою я захоплююся, але я захоплююся його думкою: освободити Україну... Ми всі добре знаємо, що не так він брався за діло, як треба було братися. Хитрий він з царем, та доля його перехитрила. Щож Мазепа? Великий пан, магнат. У великих палацах жив, на королівськім дворі виховався, боявся босоніж на долівку стати, в шовках та оксамитах ходив, та з молодицями старий хрін женихався і тим Петра задурював. А Петрові здавалося, що Мазепі, аби лиш шовковий каптан, бочку малмазії якої, та гладку дівку підсунути, то начхає на Україну. За те годив Петрові у всьому мов болячці і на один кивок пальцем Петра посылав з легким серцем тисячі нашого козацтва на загибель для Петрової примхи. А свою велику думку ховав перед усіми на дні душі. І хто-ж з його приятелів міг відгадати, що праця

Мазепи — то воля України, хоч його діла показували навпаки на загибель України?

— Не говори так, товаришу, — каже до Жука сотник Хмиз — Мазепа мусів так робити, щоби передвчасно не зрадитися з своїми замислами перед царем, мусів дожидати слушного часу, поки не наберемо сили, щоби з москалем помірятися у чистому полі...

— Те, те, те! Хитрити двацять шість років, поки тисячі козацтва не вигинуть або поки Петро не порозсилає його на ріжні кінці світа... Та ще я тобі скажу: Мазепа мав добру нагоду спрятати Петра, поки ще він не виріс так високо...

Усі гості наставили вуха, щоби почути, про що Жук говоритиме:

— Не знаєте? Зараз вам скажу. Знаєте, що Петро приїздив у гості до Мазепи. Такий розумний та хитрий чоловік, як Мазепа, міг зразу відгадати, до чого москаль прямує, щоби поневолити козацтво і зробити з них панщиняніх кріпаків. Тоді сказав Петро Мазепі, щоб в усьому слухався того негодяя, бублейника Меншікова*). Правда? Це була така обида для гетьмана України, що за це одне варто було Петрові скрутити вязи і Петро не повинен був вийти живим з його хати. Я на місці Мазепи був би певно так зробив, бо й не важко було це зробити. Кількох дебелих сердюків**), один мотузок на Петра, другий на Меншікова, і біді кінець. Всі знаємо, що Петро створив теперішню Росію. А це діялося на початках його діяльності. Не стало-б тоді Петра, не було-б тепер і Росії. Тодіувесь український народ, і той, що загибав о голоді і холоді при будові київської фортеці під канчуками московських наставників, і той, що терпів наруги і знущання московських воєводів, царських людей і московських салдатів, був би як один постояв за гетьмана і вся Україна

*) Фаворит царя Петра I. і Катарини I.

**) Гетьманські піші полки. При Мазепі були три полки сердюків і вони творили його прибічну сторожу.

враз з Низом під рукою такого розумного чоловіка, яким був безперечно Мазепа, була-б велика і могутна і сьогодні не налали-б нам балканські зайди на нашу прадідну землю... Ось як повинен був зробити Мазепа..., бо я зробив би так певно.

— Признай, брате, що це не по лицарськи і Мазепа як шляхтич не міг такого зробити.... — каже сотник Гнида Никифор.

— Не по лицарськи? А це було по лицарськи, як Петро запрохав до себе в гості козацьких старшин і потім іх вязнів, мучив, мордував, і сам придивлявся залюбки до тих звірств, а опісля з легким серцем посилив іх на Сибір або томив до смерті по казаматах та льохах? А сам Мазепа не оглядався на своє шляхецтво, коли хитростю звабив до себе в гості Семена Палія, прикашив закувати в кайдани і вислав до Москви. Якаж ріжниця між Петром а Палієм? А ось яка: Палій щира козацька душа, що бажав свому народові добра та волі. Він приходить на запрошення Мазепи в найкраїшій вірі, жертвую йому услуги для добра України. Петро великий кат і байстрюк, не знати чий? Він приходить на Україну, щоб ій сердешній ще дужче засилити петлю на шию, а Мазепі гетьманові України свій патинок каже ціluвати.... „Меншікова слухайся...“ Якаж тут лицарськість? Коли мій кат орудує петлею, то й мені можна... Я скільки разів на це згадаю, то зубами скречочу з досади. Мазепа стільки літ воював з Петром хитростю та політикою, а це можна було відразу зробити добрым мотузком...

В світлиці стало тактихо, що чути було, як мушва бреніла. Кожний задумався над тим, про що йно почув. Замовк і Жук, і підпер руками зажурену голову. По хвилі:

— Пустою балачкою та словами, хочби і як гарними, нічого не вдімо. Нам треба діла... Та коли ми ось тут зібралися в гостях, так порадьмося, що нам робити? Може ще яка рада для нас знайдеться. Не чекаймо, аж цариця відбере нам землю, а нас припише у пікінери. Ви, панове, може

того не знаєте, що я знаю, бо я живу ближче Славяно Сербії, але це певне, що цариця, сучачка, з своїм коханцем Потьомкином загадує нашу Січ матір зруйнувати.

Від того слова всіх наче підкинуло. Повставали і заговорили в один голос:

— Не зважиться на те... Москви треба запорожців... Та звідкіля ти це знаєш?

— Потреба нас до хрону! Крим завойований, Туреччина корчиться. Швед сидить тихо і вилизується з ран, Польщу обскубли тай роздряпають її до решти. Москви приходиться тепер в Азії воювати і туди нас певно поженуть, та не як славне колись лицарство-козацтво, лише як звичайні собі пікніерів або драгунів під московськими старшинами... А звідкіля я це знаю?... Дивіться такими очима на світ, як я дивлюсь, то і ви будете знати. Ale придивіться до усього добре, що тут тепер робиться. Так воно, панове товариство, наше сонце вже заходить... Пошукаймо між собою такого могутного Йозуа, щоби в бігу його задержав, бо настане така пітьма, що собі самі порозбиваємо лоби у цій темряві одні об одних.

Мова Жука зробила на всіх прикре вражіння. Посідали знову за стіл і важко задумалися. Ніхто не знов, що на це казати, яку найти раду, звідкіля взяти українського Йозуа, щоби не дав зайти козацькому сонцю.

— Щож нам тепер робити? — спитав хтось з гурту.

— А те робити, що нам козакам, лицарсько-му народові, робити лицює: братися за зброя і оборонятися перед нахабством наїздників розбішак. Краще нам усім полягти головами, як нидіти в московськім ярмі...

— Деж нам за поміччю шукати, самі не здуваємо.

— Єсть для вас помошъ, толька ви не хатіте на ейо обращатъ нікаково вниманія...

Ці слова виходили від відчиненого вікна і всі звернули туди свої очі.

У вікні стояв якийсь чоловік, що до усього прислухувався.

Полковник приступив до вікна:

— Добрих людей у хату просимо...

За хвилю станув у дверях високий чоловік в обшарпаній одежі, але при шаблі з двома пістолетами за поясом. Він зняв шапку, перехрестився тричі перед образами і вклонився усьому товариству на всі сторони. Всі пізнали в нім зараз донського козака.

— Я Єгор Слабов, асаул донського козацтва, — сказав намагаючися говорити по українськи.

— Будь нашим гостем, товаришу, сідати просимо...

Слабов присів на лаві і зараз піднесли йому чарку горілки та до стола попрохали. Видно було, що донець голодний, бо не дав себе припрошувати і уплітав, що йому підсунули. Всі дивилися на нього цікаво, чого він сюди забіг, і чого йому треба? Відразу затихла розмова і лише найближчі сусіди перешіптувалися між собою.

— Спасибі, братци. Я справді дуже голоден був, бо цілу добу нічого не мав в роті, вже ледве переводив дух. Це, що я вам з вікна гукнув, таки свята правда. Ви знайдете у нас на Донеччині підмогу у вашій визвольній боротьбі, але й ви нам поможіть тепер у скрутній для нас годині. І нам надоїло панування Катарини з її любасами, і нас хоче Москва закріпостити. От Бог нам послав свого Йозуа. Це Петро третій, правесний московський цар, котрого Катарина приказала замордувати, та він спасся чудом і тепер з Катариною воює і народові руському свободу проголошує.

— Якого там Петра видумали, — каже о. Соzonій, — цеж самозванець Єміліян Пугачев, простий донський козак, кого тут підтримувати?

Донець подивився на нього бісом і показав свої білі зуби наче вовк, що хоче кинутися на вівцю:

— Ей, батюшка, краще-б мовчав, бо це не твоє діло. Цар не цар, але лицар. Скільки він мо-

сковських фортець здобув, скільки народу з тюрем освободив. До нього з усіх усюдів горнеться закріпощений народ, мов бджоли до матки. Коли він побідить, то не буде в Росії ні панів, ні кріпаків, усі будуть вольними козаками, чи він донець чи українець. Приставайте до нас, брати запорожці, а ми разом доконаємо великого діла. Роздавимо царську Росію і заживемо по братньому.

— Господи, — сказав о. Созоній, підносячи руки мов до молитви — од повітря, глада, огня і войны, од братовбивчого кровопролиття, сохрани нас Господи!

— І від цих московських підлизнів, царських прихвостнів, хорони нас Господи — сказав Жук і сплюнув з досади.

Усі зрозуміли, що піп відізвався не в пору і що заслужив собі на таку різку заувагу Жука.

Багато тут було таких старшин, котрим спокійне та тихе життя було до вподоби. Домашнє затишне щастя цінували над усе. Вони боялися усякого риску, особливо війни. З Москвою зачинати небезпечно. Не повезе, то пропаде усе добро, і йм прийдеться скитатися по світу, коли встигнуть втекти від Сибіру, шибениці або катівського торпа.

Жук наче відгадав їхні думки:

— Знаю, що багато є між нами таких, що йм жаль покидати тепленький кутик за запічком, масненький харч та смачненький медок або винце, гарних жінок та діток любенських. Жаль їм воликів крûторогих, корів та овечок, табунчиків гарних коней, ну, та ще й талярів дукатів... Не турбуйтеся, ваші статки і без того москаль забере, добереться до вашого стада і до ваших непустих лъхів, а ви, як не до пікінерів, то будете у панів генералів пасти свої несвої стада. Усе зробиться памален'ку, потихеньку, а наші нащадки, котрих хочемо зберегти нашою невольничою покірливостю, будуть колись проклинати нашу память...

Ті слова говорив Жук наче сам до себе. Із них віяв болючий сум, наче скаржився перед кимось невидимим.

Петро слухав з великим захопленням цієї мови свого будучого тестя. Кожне слово западало йому глибоко в душу. І ним заволодів смуток. Припав до руки сотника і її поцілував з великим зворушенням. Жук від того наче прокинувся зі сну. Хитнув головою і потер долонею високе розумне чоло, наче хотів одігнати сумні чорні думки, що налітали йому хмарою у голову.

Всі мовчали і з того скористав Петро:

— Вибачте мені, достойні гості, що я молодик між вами смію сказати своє слово між старшими досвідними людьми. Усе, що тут говорив пан сотник Жук, свята правда. Коли-б я почув це тоді, як у Київській Академії вчився, я був би не повірив цьому. Там вчили нас і казали вірити, що московський православний цар освободив український народ зпід панування Польщі і польських магнатів, а нашу благочестиву церкву від гніту та унії. Нам казали молитися за царя спасителя і добродія нашого і ми молилися за тих наших спасителів, ми молилися за божого помазанника. Не захитали цієї нашої віри слова нашого одного вчителя, старенького монаха — вибачте, що не назву його імені, бо може він ще живий і я не хочу, щоби москалі його брали на муки. Він говорив нам українцям так: Москва, то наш небезпечний ворог, а цар, то кат нашого народу. І нераз перевідав нам нашу історію не так, як нас вчили. Та я тому не йняв віри. Потім з тою самою вірою в царя вийшов я зі школи, вернувшись до дому і на приказ батька пішов на Січ навчитися розуму. І там я не стрічався з москалями і віри цієї ще не втратив. Аж пішли ми на царицин приказ у похід на турка під Очаків. Січове військо, хоч мало своїх старшин і полководців, попало зараз під командування московських генералів. Аж тепер відкрилися мені очі. Москалі помітвали нами мов помелом, поводилися з нами мов з собаками, глумилися над нами і називали нас не інакше як халямами, а нашу святу Україну хахландією. Нами затикали всі діри. Де найбільша була небезпека, посилали нас. Світліший посылав нас на приступи

в найнебезпечніші позиції. Козацький народ гинув мов скошена трава. А скільки нашого благородного лицарства погинуло від голодової смерті! Бо пани москалі тримали харчові припаси для свого війська, а нас заставляли живитися з добичництва. А що ти візьмеш у гододного турка або татарина, котрий задоволяється куском сирої конини? Кажу вам, панове, що турецька неволя, в яку я попався, не була така важка, як ця московська служба. Ті наруги, знущання, зневаги, що й на турецькій галері не такі муки. Я бачив нераз, як московські офіцери били по пиці наших важких старшин. З окрівленним серцем я дивився і не було на це ради, бо за нами стояли московські наганячі з гарматами та мушкетами. Усе йшло на те, щоби нас українців як найбільше вимордувати, коли не турецькою кулею, то зліднями і голодом. Я серденно Богові дякував, коли попався в турецький полон. Ні, панове, москаль не буде нам ніколи щирий. А коли-б знову коли до такого прийшло, що яка там Лисавета сяде на царському столі і полюбити якого українського парубка, то наша доля з того не поправиться, бо знову дасть на гетьмана якого панича, що буде бенкетувати, як цей граф Розумовський, а його поплечники будуть правити Україною і лупити з нас шкуру, поки нам відберуть усі вольності, на котрі вже нераз нам клялися царі, а вольне колись і славне запорозьке козацтво лицарство повернуть в наймитів та чабанів. Скільки то вже земель наших роздав Петро між своїх поплечників по полтавськім розгромі! Цариця роздасть решту як не своїм коханцям, то між зайдів. Тому то не можна нам, панове, нехтувати слів пана сотника і того, що тут сказав ви~~сланник~~ донських козаків. Хоч були між нами і донцями суперечки і драчі за межі, але я шию за це дам, що це була московська робота, щоби нас з ними поріжнити, бо коли ми злучимо разом наші сили, то може Москві прийти трудніше нас побороти. Нераз ми разом воювали плече об плече проти бісурменів, попробуймо тепер піти враз проти нашого спільногого ворога, мос-

каля. Нам байдуже, які будуть потім порядки в Московщині, чи там буде царити який Петро, чи хто інший, річ у тому, щоби з нашої землі прогнати усяку наволоч, і освободитися зпід московського ярма.

У козаків не було звичаю, щоби серед поважних старшин молодики забірвали слово і говорили. Та тепер сталося інакше. Говорив з молодечим жаром молодик. У нього горіли очі вогнем, дріжав голос від схвилювання. Навіть батько, господар дому не поважився перебивати синові та заставити його мовчати. Навпаки, він дивився в сина з великим захопленням і слухав його розумної мови. Мав велику охоту обняти та поцілувати сина при всіх, та якось не випадало це робити при стільки людях. Але батьківська гордість аж розpirала його.

Його виручив майбутній свят сотник Жук. Він устав з осяйним лицем, обняв Петра, поцілував кріпко і шепнув в ухо:

— Щасливий я, що моя Степаніда тобі достанеться, любий козаче.

А повертаючися до гостей:

— Бодай такі на камени родилися, тоді-б не пропала наша мати Січ.

Гості забавлялися до вечера. Але веселій настрій у гостей вже минувся. Усіх опанувала турбота, що воно буде далі, коли не зарадиться ліхові.

Тимчасом на майдані перед хатою молодь забавлялася по свому. Прийшли музики і молоді стали танцювати. Пішов туди Й Петро. Гадав, що тут стрінє Степаніду, бо усе жіноцтво почувши музику, вийшло на двір. Та даремне розглядався за дівчиною, її тут не було. Та він знов добре, де Ї знайти і пішов у садок, до добре їм обоїм відомої калини. Те місце він дуже любив, бо воно нагадувало не одне любе та гарне минуле. Тут він сідав з любою дівчиною на розмову, скільки разів Степаніда приїздila з батьком до полковника в гости. Така сама калина росла в садку сотника

Жука на його хуторі, куди знову полковник пріїздив з Петром.

Але тамта калина не вязала стільки любих споминів, що ця. Тут він почув у своїому серці першу любов, тут перший раз виявив її своїй любій дівчині і тут почув від неї перший раз солодке словечко: „люблю“. Тут перший раз пригорнув її до своїх грудей, тут перший раз обмінялися щирим молодечим поцілуєм. Такі спомини не забуваються ніколи...

Петро був певний, що під калиною застане Степаніду. Вийшов з гуртка тих, що танцювали, поза обрій світла, від ясних смолоскипів у сутінок і побіг, на крилах полетів у садок. Перескакував кущі малиннику та веприни, поки не став під калиною. А там під калиною лавка. На ній сідав він з книжкою приїхавши з Києва до батька на ферії. До нього підходив інколи батько і казав читати собі в голос. Та це були дрібниці, які не придавали важності ні кущеві калини ні тій лавці, коли-б Степаніда не оставила тут інших сердечних споминів. Згодом лавка постарілася та перегнила, але полковник, відколи Петро пропав у поході, казав поставити тут іншу, нову, сідав на неї частенько і згадуючи колишне сумував важко за сином, а то й заплакав гірко.

Петро наближаючися дс калини почув ленський шелест. Ще один момент і вже молодята були в сердечних обіймах.

— Петрусю, соколе мій сизий, як важко я скучала за тобою, скільки сліз виплакала. Про це нехай свідкує калина в садку у моого батенька та моя самітна кімнатка на хуторі.

— І у мене не сходила ти, моя ясочки, з ума. Серед крівавих боїв, серед граду куль стояв мені твій образ перед очима. Мені здається, що він заслонював мене перед ворожими кулями і завдяки йому я вийшов із тої халепи живий та здоровий.

Посідали на лавці обнявши. В тій хвилі викотився на сине небо біололицій місяць і залив своїм мертецевським сяйвом увесь садок.

— Ти, Петрусю, багато зазнав горя в турецькій неволі... З того, що я від старих козаків наслухалась про турецьку неволю, я уявляла собі, що тебе бісурмани мордували на якійсь турецькій галері.

— Цього не було. То вже не ті часи і не ті турки, що колись були. Вони поводилися з нами як з російськими полоненими. Я зараз признається, що я українець і турки добре знають, як москалі з нами поводяться. Росію вважають за найбільшого свого ворога, котрий хоче забрати їм усі землі над Чорним морем. Вони знають, що Росія зазіхає на Царгород і увесь Балкан, та що Росія бунтує їхніх підданців на Балкані. Тому то Туреччина хотіла-б приєднати козаків до себе. Знову цариця дає турецьким втікачам нашу землю, щоби собі приєднати балканські народи.

Нас повезли кораблями зразу до Хаджібея, потім у Варну, а на останку у Царгород, по їхньому у Стамбул. Там пускали нас козаків ходити на волі і чимало ми стрінули там земляків, які там живуть ще з того часу, як козаки з Мазепою та Орликом повтікали у Туреччину. Я там стрінув старого запорожця Тимоша Селезіня. Він дуже мною зрадів, говорив, що знав добре ще мого покійного діда Андрія Кандибу. Але він не знав, що мій дід стояв по боці царя. Забрав мене до себе на житло і я помогав йому вести крамницю. Він там крамарює в християнській частині Царгорода і добре йому ведеться. Він вихлопотав у турецької влади, що мені було дозволено жити окремо від полонених. Якби не те, що я заскучав за вами усіма, то я оставил бы там на все. Там краще жити, як тут під православним царем.

— А не силували тебе покинути християнську віру і збісурманитися?

— І цього вже там немає. Хто хоче по добрій волі потурчитися, то й добре, але не силують. Кажу тобі, що турки вже тепер не ті, вони видять у нас козаках своїх союзників проти спільногого ворога москаля. Ще не знати, що з того всього вийде. Коли нас взяли під Очаковом в полон і при-

вели перед турецького пашу, він переглянув нас усіх, а в мене вдивлявся довго, хоч не було на що дивитися, бо я завдяки світлішому обдерся мов гири, і заговорив до нас таки нашою мовою: „Ей! ви, козаки, великі лицарі, та коли-б у ваших головах трохи більше розуму, то краще би вам жилося, а попри вас і нам була-б з того користь... Чого ви верталися зпід нас до царя? Ви наслухалися ласкавих царських словечок. Що вам з того, що він православний? У нас теж живуть православні і ніхто тепер не чіпається їхньої віри. Ви й не оглянетесь, як цариця зруйнє вашу Січ, забере вашу землю і обдарує нею своїх панів або й тих козацьких підлізінів, що рідну маму продають за ордери та почести. Тоді ви знову прийдете під нашу руку, як що цариця вас пустить, бо їй треба чим більше кріпаків”...

— Та звідкіля турки так усе те добре знають, те саме говорять і тато і ти те саме говорив старшині...

— А ти слухала?

— Якже би не слухала? Як почула твій лубий голос, то таки не втерпіла і вийшла під двері, та чула кожне словечко. Зразу боялася, щоби пан полковник не нагримав на тебе, що ти між старшими мішаєшся до розмови, та цього не було. Усі тебе слухали уважно, а я аж горіла чуючи, який мій Петrusь розумний. Знаєш, Петрусю, що мої тато й мама люблять тебе мов рідного сина і мені здається, що наше життя буде дуже щасливе.

Петро зітхнув важко:

— Ти дівчино моя єдина, моя зіронько... Не слід нам в таку щасливу хвилину про лихе майбутнє пророчити, та нам прийдеться переживати важкі часи, гірші татарського лихоліття... Ти не прочуваєш, не бачиш цього, які важкі чорні хмари збираються над нашими головами. Чи можна козакові веселим бути та щасливим почувати себе, коли Україна в кайданах в неволі? Треба бути хіба перевертнем, щоби веселитися серед такого загального горя...

— Не говори так, мій соколе. Як би воно ні було, а нас ніхто, одна смерть розлучить, а коли будемо жити в любові і разом, то й горе наше не буде нам таке страшне.

— Аж любо слухати, як ти так говориш.... Так усе роби, а не одну гірку годину ти мені осолодиш та мене розважиш...

В садку почувся легенький шелест по листю, що декуди з дерев поспадало. Хтось підходив до калини тихою ходою, а далі почувся голос Марти:

— Вам би, дітоньки, пора піти до гурту між молодь та погуляти враз з іншими, за довго тут засидліся.

Перед ними станула Марта:

— Не дивуюся вам, бо довго тривала ваша розлука, було вам про що розмовляти, та відложіть це на другий раз, щоби вас люди не взяли на язики...

Устали зараз і вийшли із сутіні на стежку, осіяну сяйвом місяця. Тета Марта йшла за ними вслід. Степаніда поглянула на небо і помітила зірку, як спадала... Петро тримав її за стан і відчув, як вона здрігнулася усім тілом.

— Ти чого налякалась?

— От зоря злетіла із неба на землю і чиясь душа з тілом розсталася.

— Та хто би в таке вірив! На світі стільки людей в один момент вмірає, то вже всі зірки із неба поспадали би.

— Так це не правда, що люди говорять?

— Певно, що ні. Таке собі люди вигадали, не знаючи, від чого то зірки падуть...

Йшли стежкою поміж дерева садку, тінями котрих сяйво місяця виписувало на траві дивовижні узори. Слідом за ними йшла тета Марта, любуючися видом такої гарної дібраної пари. З подвір'я доходив сюди голос музики. Скиглила скрипка, дзвонила бандура, брязчало решето. Чути було вигукки тих, що танцювали. Молодь танцювала з вогнем. З хати повиходили гості старші і пришивлялися. У декого задріжали жижки, нагадав свої молоді літа, і коли вже не підступцював

музиці до такту, то бодай пlesкав в долоні. Тепер зявилася нова пара: Петро і Степаніда. Перед ними всі розступилися, і вони пішли у танець...

А тимчасом сотник Жук узяв під руку донця і повів його в Петрову кімнату, де могли оба з собою поговорити безпечно і без свідків.

— Скажи мені правду, пане товаришу, хто тебе до нас прислав і за чим?

— А вжеж, що з власної волі я сюди між вас не їхав. Мене післав наш *главний* отаман.

— Та скажи мені по щирості, як водиться між добрими товаришами, чи ви донці справді вважаєте вашого отамана за царя Петра?

— По щирості тобі скажу, що ми вважаємо його за того, чим він справді є: за лицаря. А чи він Петро III., чи Омелян Пугачев, то це для нас козацьких старшин не важне. Коли-б він признався народові, що він лише Пугачев, звичайний донський товариш, то народ до нього не пристав би, а до Петра царя збегається народ з усієї Донщини. Нехай-же він буде Петро.

— Щож він загадує зробити?

— В першу чергу розбити Росію, цю тюрму народів, повісити Катарину і її любасів міністрів та панів і освободити темний люд з неволі.

— Думка дуже гарна і приманлива, та не знати, чи вдасться, бо люди були і є дурні. До цариці всі моляться як до ідола, а особливо московські холопи.

— Та ні ми донські, ні ви запорозькі козаки ніколи холопами не були і панщини нікому не робили. Ми народ лицарський і не хочемо бути невольниками. Сполучім разом наші сили, а певно побідимо. Коли-б тепер ваше козацтво виступило і цариці вдарило в бік, коли наш отаман Оренбург облягає, то Катарина пропала-б певно. А не будь Катарини, то пропаде зненараджена Росія...

— Не моя сила та воля брате, хоч я душою за вашою думкою. У нас своя старшина. Тобі, брате, поїхати би на Січ, там з старшиною поблакати на rozум.

— Я поїхав би туди, та бач, вибрав іншу дорогу. Ми знаємо, що ваш кошовий Калниш у цариці і Потьомкина в ласках. Ордером його нагородили. Він не схоче втратити цієї ласки. Тому я тепер товчуся по козацьких паланках та оселях, та їх до нашого діла зідную. Аж потім піду на Січ. Там і мої земляки є в донецькому куріні. Та боюся, що мене винюхають та піймають московські шпиги, а козацька старшина, щоби придобритися Москві, відішлють мене туди в кайданах на муки. Ти, товаришу, здається мені, щирий козак. Міркую з того, як ти говориш. Ти нам спочуваєш. Отож підготовляй у найближчім твоїм окруженні нашу думку, так як ти зробив це сьогодні. Лише поспішай, брате, бо прогавите цю добру народу. Тепер, як я вже казав, наш отаман облягає Оренбург, не знать на якого діявола, а цариця тим часом велике військо збирає і на нас піде. А поконавши нас добереться і до вашої шкури.

— Добре, я вам спочуваю і буду підготовляти наше козацтво до зrivу. Потім і на Січ поїду. І там мое слово дещо заважить. А тепер будьмо тихо, тай ходімо...

Пішли до товариства. Полковник Кандиба, сіпнув Жука за рукав контуша і показав йому на Петра з Степанідою:

— Гарна буде наша пара, пане свату... Щоб Ім Господь благословив...

— Гарна, нічого казати, та чи дадуть їй лихі люди у щастю прожити? Бачиш, скільки лиха сунеться на нашу голову.

— Якось ми і це переживемо, і світ заспокоїться...

— Не заспокоїться, аж ми пропадемо. Побачиш це, пане свату і згадаеш мої слова. Цариця, сучча дочка, що вирішила, того й доконає. Я гадаю, що наших молодят чим швидше звінчати би, а потім, що Бог даст. Зараз після вінчання мушу на Січ іхати, а Петра оставлю на моїм хуторі господарити. На Січи станеться незадовго щось великого, а може і страшного. Це прочуває моя душа, бо мені так важко, що й не висказати. Наш

кошовий — розумна людина, нічого й казати, та він мягкий гірш старої баби і дуже Москві угоджає мов болячці, усього боїться і дуже танцює під дудку цариці...

— Чого-ж ти так лякаєшся? Так було і давніше, і нам нічого злого не сталося. Живемо спокійно, тай убогости за нами не видно...

— Полковнику, друже, мені здається, що ти сьогодніувесь час переспав і не чув, що там у тебе в хаті говорилося, що я говорив і твій рідний син. Цариця збирає війська, щоби зруйнувати нашу Січ. До цього ніяк не можна допустити. Нашої свободи, козацьких вольностей треба боронити всіми силами. Вам усім наче позакладало та полудами очі зайшли. Не хочете того бачити, що саме на віч лізе... Тому то я боюся, що наші миротворці підпишуться обіруч: „одрицаюся Січи і козацтва та його вольностей, коли-б нас не зачіпали та дали нам в спокою та добробуті віку дожити“. От чого мені треба на Січ іхати, може ще не все козацтво зачемеричене, і дастъ розрушатися...

— А що станеться з нами, семейним козацтвом по козацьких паланках?

— А що-ж би? Прийдуть царські люди з генералами та панами, нас проженуть, або пороблять своїми чабанами, нас пограбують, і нашу прадідну землю заселять усякою голотою. Краще мені покласти мое життя, як діждати такого сорому. Бодай буду знати, що даю життя за волю, але поки до того прийде, то відрubaю не один десяток московських голів.

Жук став горячитися, а в тім багато гостей до них поприставало та слухало. Тоді полковник взяв Жука під руку і повів до тої самої кімнати Петра, де недавно був донець.

Жук замкнув двері і каже:

— Бач, яка в мене вдача, що на умі, те й на язиці. Ти добре зробив, що завів мене сюди. Я розгорячивши готовий був наговорити такого, що не всім треба знати. Воно не без того, щоби сьогодні у тебе між гостями не було якого десятка московських шпигів.

— Ти, друже, надто підозріваєш. Мої гості всі певні. Я, коли тебе сюди потягнув, то не тому, щоби боявся шпигів, тільки, щоби воно завчасно не виговорився, що задумуєш робити. Мої гості всі з нами те саме думають.

— Ти, брате, знову надто легковірний, і тебе можна легко підійти та перехитрити. Я тобі лише вкажу на твого миролюбивого протоєрея Созонія. Він боячися пролиття братньої крові пішле зараз доноса до київського митрополита, теж московського прислужника, а той передасть це губернатору, і від нього вже й цариця довідається.

— Це вже неможливе, то святий чоловік та спокійний, до того мій приятель. Багато чого доброго він зазнав від мене і багато мені завдячує.

— Та скажи мені, друже, звідкіля ти такого приятеля випорпав, бо скільки мені здається, він недавно тут попує...

— Його прислав мені з Київа митрополит, та ще ласкавого листа написав до мене, щоби його тут приняти по смерті нашого добрячого о. Нестора на попівство та йому помогти.

Сотник Жук аж підскочив, начеб ѹого оса ужалила:

— Яким правом київський митрополіт встряває у наші церковні справи? Не йому наша церков підлягає, а архімандритові Межигірського Спаса. Там наш епископ сидить, і звідтам присилає духовників на усі запорозькі землі. Тільки ще нашого добра, що наши церкви незалежні від київської змосковщеної митрополії... Тож то очевидячки московський шпиг, а ти з ним возишся, та ще називаєш приятелем. Ти не знаєш московських попів. Вони мають обов'язок виявити перед урядом навіть те, що на сповіді дізнаються, коли воно суперечне з тим, чого хочуть царі. Якби я був знав раніше, не був би тою сказав, що сказав. Хто як хто, але той твій богомільний Созоній певно зрадить і мене швидше піймають, як я того сподіюся. Це приспішує мій відізд на Січ.

Полковник хотів заспокоїти сотника:

— Кажу тобі, що о. Созоній не зробить того, хочби лиш задля мене. Він же знає, що наші діти заручені.

— Понад царські ласки та гроші немає у тих людей приязни. Чи ти не знаєш, що як Петро так і Катарина живе доносами? Вони завели тайну канцелярію і ця потвора простягла свої лабети та мацки на всі українські землі. Ті царські шпиги продадуть для царської ласки і лакімства лукавого й рідного батька... Я собі малий чоловік, але знаю, що мої слова донесе цей миротворець, куди треба і мое та Петрове життя в небезпеці.

Від цих слів зробилося полковникові гарячо за спину. Чого доброго ще й Петра вмішають в яку халепу.

Сотник помітив турботу полковника:

— Тому то я хочу, щоби наші діти звінчалися чим швидше. Хочу ще мою дитину під вінець поблагословити, поки приайдеться втікати у світ за очі, хіба, що мене піймають. А як я сховаюся на Січи між козаками, то про моїого Петра й забудуть.

Тепер сиділи оба мовчки важко задумавшися, аж полковник нагадав собі, що пора прохати гостей на вечерю і вийшов.

ІІІ. ТРІВОГА.

Знову посходилися гості, позасідали за столом в обох світлицях. Музики затихли і з останнім їх звуком пропала і вся веселість. Усі нагадали собі, про що говорилося за обідом і важкий смуток наляг у них на душу. Полковник ходив між гостей та припрошував, а Жук таки нічого не хотів істи і сидів при столі сперши затурбовану голову на руки. Гості говорили між собою зтиха, кожному хотілося, щоби вечеря швидше скінчилася, та щоби поїхати до дому. Ніхто й не думав про те, щоби сьогоднішній празник протягся ще хочби лише через завтра. Неодному здавалося, що на його хуторі вже москалі гостюють.

Та коли по вечері о. Созоній став читати молитву, на подвірі перед хатою счинився рух. Хтось сперечався і чогось добивався, а йому не давали. Небавом увійшов в світлицю, де був полковник, один з домашніх козаків, і сказав, що приїхав якийсь козак і конче напирається до пана полковника, бо приїхав у важному ділі. Полковник казав його впустити і всі були цікаві, щоби почути певно якусь цікаву новину. Але й затрівожились усі чимало під враженням того, про що всі думали.

Увійшов у світлицю немолодий вже козак. Видно було, що спішився, бо вся одежа покрилася курявою, а козакові рясний піт стікав з чола.

— З чим приходиш? — питав полковник.

— В нашій оселі счинилася халепа. В саме полуднє приїхала до нас в село ватага якихсь сербів, обдертих гірш циган, приїхали з возами, шатрами та з худобою. Царські люди межують нашу землю, вбивають кілки і кожному з тих волоцюг наділяють пай. Пішли наші козаки туди не давати,

та їх москалі палицями прогнали. Я гнав сюди, трохи коня не заморив...

Ця вістка усіх наче громом поразила. Зразу ніхто не міг слова промовити, хоч кожний був радий почути, в котрій то стороні це сталося, чи далеко від нього.

Перший промовив Жук:

— Не кажи, козаче, що у вас козаки, бо це не козаки, а безсловесні вівці, коли вони дали себе прогнати царським людям палицями.

Повертаючися до гостей:

— Скільки разів ми заносили прохання до цариці і світлішого злодія Потьомкина, щоби нам відмежували наші землі, то все наче горохом об стіну кидав. Там у Москві, чи в Петербурзі либонь не чують на це вухо, в котре наші прохання заходять. Поки ще Москві нас треба було, то бодай деколи обіцяли, а тепер то й того немає. Отож велика січова рада ще за покійного кошового, царство йому небесне, Пилипа Хведорова вирішила, щоби козаки самі пильнували свої землі і коли не можна інакше, силою проганяли влізливців на нашу землю. І кошовий вислав Андрія Порохню з козаками, щоб обіхав усі запорозькі землі і де лише стріле когось, що без дозволу Коша сидить на нашій землі, проганяв його силою, хіба, що піде добровільно під нашу руку і нас визнасть своїм паном. Отож тепер і нам треба так зробити. Узяти яку сотню козаків, і напасників силою прогнати і ще за горяча... Чи згода панове старшино?

Усі мовчали, здавалося, що погоджуються. Тоді устав о. Созоній і закричав:

— Пробі! український козацький народе, не робіть нічого за горяча, не гнівіть цариці нашої матки, вона знає, що робить, і видно, що так треба робити. Памятайте, що всяка влада од Бога. і великий гріх спротивлятися волі божій. Підете перебоєм, то прийде до кровопролиття між православними братами, бо серби теж православні і нам брати. Не забувайте, панове, яким великим гнівом спалахнуло добре і милосернє серце нашої матки цариці, коли довідалася про збройний ко-

зацький опір і яка кара стрінула неслухняних ватажків, котрі поважилися прогнати пришельців. Пригадую вам справу полковника Гараджі або козака Дорошенка. Як важко вони відпокутували за свій непослух. Хтож з вас відважився би робити те саме? Хто скоче наражувати на небезпеку свій спокій і своє майно?

Того то старшини найбільше налякалися. Воно легко говориться, щоби громадно постояти за свої права і вольності. але потім гірко прийдеться покидати свої статки, придбані довголітньою працею і, або скитатися по чужині, або каратися під рукою ката, або замерзнути в сибірському снігу. О. Созоній знов, де у козацької старшини найбільше місце, і туди якраз поцілив. Від цих слів усі відразу охололи з першого враження. Всі мовчали, але це не тривало довго. Жук вдарив кулаком по столі:

— Я, сотник Жук йду перший прогнати зайдів. Приймаю на себе відповіальність. Як старшина не хоче того зробити, то я йду на власну руку.

А звертаючись до о. Созонія каже з досадою:

— З тебе, клятий попе, не Дух святий промовляє, а сам Люципер. Не скидай вини нашого нещастя на волю божу, бо це лиш воля цариці і її любаса Потьомкина. Це, що ти базікаєш, то брешня. Ти так говориш, бо тобі за це платять з царської казни і чинами наділюють, а наприкінці може і Сибіром заплатять. Ти царський шпиг...

— А нуте, панове старшино, кажіть, кому даете провід у цьому малому поході. Я радо піду під його руку.

Сотник оглядався по гостях, та всі мовчали, ніхто й пари з уст. Очевидно нікому не хотілося наставляти своєї спини.

— Так, коли не маєте нікого охочого між собою, то я піду сам і заберу з собою охочих козаків і сам радо покладу мою голову за громаду. От собачі царі! За нашу вірну службу, за нашу кров, пролиту за тих самих царів, така нам мос-

ковська заплата, що останню землю нам відбирають. Коли царі справді такі милостиві для балканських народів, то чому не поселюють їх над Волгою, де стільки пустої незаселеної землі? Та ні! Ім хочеться поселити нашу землю таким народом, якого наша козацька доля ні холодить ні гріє. Вам, панове старшино, жаль покидати теплий залишний закуток, покидати ваші багацтва... Ваші серця обросли салом, а відомо, що й залізо змякне, коли салом його обложити.

— Таке діло повинен той полковник робити, у чий паланці це сталося, — каже полковник Сич, — виходило-б, що це діло пана товариша Кандиби, бо це його паланка.

— Виходить на пословицю: „Моя хата з краю“. Гарно! робіть так, а вийде на те, що кожний полковник за свою паланку має з москалями вести війну окремо. Тоді Москва буде брати вас по одному, мов шуліка курчата. Забуваєте, що в єдності сила. Це споконвічне право не лише між людьми, але і між твариною. Коли в селі в одному місці заскомлить вдарена собака, то збігаються собаки з усього села на оборону. На тебе, пане полковнику, в першу чергу приходить обовязок постояти за нашу землю. Та я твій приятель, тебе виручу. Запевняю вас усіх, що завтра не буде вже на нашій землі одної сербської лаби. Прощаайте, панове старшино, жijте спокійно та весело, збивайте багацтва, поки не прийде і на вас черга...

Сотник Жук склонився всім і хотів вже вийти, як йому Петро заступив дорогу:

— Візьми й мене з собою, пане сотнику, я хочу старого батька заступити під твоєю рукою.

Сотник поглянув любо на Петра і обидва раз вийшли.

О. Созоній в приявности Жука не посмів відповідати на його слова. Аж тепер, як сотник вийшов, він зробився відважним і премудрим:

— Брати мої, православні козаки! — кричав завертаючи очима. — Ви чули хулу того окаян-

слугою Люципера. Це страшний і великий гріх. Не пошанував духовного стану і моєї посвяченості ряси, підняв бунт проти законної влади, проти божої помазанниці милостивішої государині Катарини. За те вас усіх Господь важко скарає, за те, що ви такого богохульника не зарубали шаблями зараз на місці, як він собі заслужив. Заклинаю вас Богом Святим, біжіть і здергіть того божевільного, щоб не робив бешкету, бо цариця наша добродійка не вибачить того вам і строго вас покарає.

Один з старшин, якому надоїло слухати тих теревенів, каже:

— Та побіжіть ви сами, отче, та піймаєте Жука за ногу, він саме тепер на коня сідає, може його здергітє...

О. Созоній закусив зуби з досади, бо всі зачали сміятися. Але він був дуже з того радій, що довідався, як сотник називається. Так не випадало питатися, бо до того часу звали його лише сотником.

— Я бачу, що нічого мені між вами робити. Де немає послуху волі божій, там мені не можна бути...

Він стравався вийти ізза стола.

Полковник Кандиба узяв це за обиду своєї особи і своїх гостей. Він аж скипів. У ту мить стала у ньому велика переміна, відколи його син показався таким відважним однодумцем сотника.

— Отче Созоній, ви не рахуєтесь з тим, з кого ви живете. Ми вас шануємо і годуємо нашим хлібом, а ви за нашими ворогами руку тягнете та ще нас обиджаєте. А що буде, як ми зам за службу подякуємо та проженемо з оселі?

Полковник говорив так грізно, що о. Созонія аж заморозило. Чого доброго, а цей богобійний полковник, що так щедрою рукою обдаровував церкви і його самого, скаже лиш одне слово, а люди проженуть його мов паршиву шкапу у степ. Тепер пожалував того, що так висказався, обидив полковника, але вже годі було завертатися. Вийшов не попрощавшися ні з ким.

— Гей, гей! — каже один старий козак. — Вже перевелися ті наші духовники, що з нами козаками поруч ставали та проти ворогів виступали...

— Бо тоді ще не було ні царів, ні царських грошей. Тоді ще царі не мали таких довгих рук, щоб аж сягти на Запорожжя. Але, що ні кажіть, але того клятого дня, як Богдан у Переяславі складав цареві присягу, чи мало до того причинилися попи. Вони то підбурювали юрбу, що на перегоні дерлася: „Хочемо під православного восточного царя!“ І тепер цариця у нас ними вислуговується...

Гости прощалися з господарем і розіздилися до своїх хуторів, дехто з важким серцем про непевне завтра...

IV. В ОБОРОНІ БАТЬКІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ.

Сотник Жук не попрощався навіть з жінкою-та дочкою, так ясну було спішно. Коли вже сидів на коні, приступив до нього донець:

— Візьми і мене з собою, товаришу.

Сотник подумав хвилину:

— Ні, у тебе інша робота. Ти ідь за своїм ділом і не показуйся москалям. Тебе зараз по мові й одежі пізнають, що ти не наш, а донець. Вони пізнають, що ти приїхав сюди, щоби запорожців бунтувати проти цариці і тебе можуть піймати цариціні гончі. Лишися покищо тут у полковника. Ти тут будеш безпечний, а коли відпічнеш, так мандруй дальше по Запорожжю. Ми без одної шаблі обійдемося.

Жук рушив скоком з своїми козаками. Кількох добровольців прилучилося до нього. Вже було доволі пізно. Місяць добігав до кінця своєї мандрівки, зорі одна по одній погасали, на сході сонця стало небо рожевіти. Сотник мовчав, побіч нього їхав мовчкі Петро. Іхали до сотникового хутора найближчою дорогою. Як віздили до села, вже дніло. По козацьких хатах піяли вже піvnі. На усім сідала перлиста роса, що сіяла сріблом. В хуторі ворота замкнені. На подвірі поза частоколом ходив вартовий козак і голосно зіяв. Собаки перші почули і підбігли під ворота та стали гавкати. Вартовий протирає очі і дивився через частокіл у сіру далечінь.

— Пугу, пугу! — крикнув козак і наставив мушкет до стрілу.

Сотник підіхав ближче і відгукнувся:

— Козак з Лугу!

Отворилися ворота на обі половини. Насамперед повибігали собаки і стали до сотника ласитися, аж на коня скакали.

Сотник віхав з своєю четою на подвір'я.

— Зді́ров Панасе! Що нового чувати?

— Здорові будьте, батьку, усе гаразд.

— Розбуди сурмача, та зараз!

Козак побіг у курінь. За хвилю вийшов застаний сурмач, протираючи очі.

— Сурми, голубе, на тривогу.

Вийшов сурмач за ворота і сурмив на всі сторони села.

На голос сурми обізвалися в першу чергу собаки та стали гавкяти й вити. Люди виходили з хат. Ніхто не знов, що сталося? Козаки сідлали коні, брали збрую і виїздили на майдан. Жіноцтво виносило козакам клуночки з харчами.

Сотник пішов з Петром в хату. Промивши лице, вони зараз передяглися в буденну одежду, забрали збрую та перехрестилися до образів. Чури підвели їм свіжі коні. За ними іхав козак, котрий привіз тривожну вістку до Самари.

На майдані стояло зібране та впорядковане військо. Сходило вже сонце. Від його ярких промінів блискіла роса мов перлини.

— Старшини до мене! — кликнув Жук. — Дійшла до нас вість, що якась голота обірванців знову прилізла і забірає землю з нашої самарської паланки. Ви вже знаєте, що нам треба робити.

— Знаємо батьку, прогнати зайдів.

— Егеж! Приказую вам оминати проливу крові, скільки лише буде можна. Може вистане до того сама нагайка, а зброй вжити аж тоді, коли ставили би нам збройний опір. Тепер з Богом, а ти, козаче, показуй нам найкоротшу дорогу.

Рушили з місця ходою, щоби не мучити коней. Передом іхав козак і оглядався поза себе, щоби не дуже відстати.

Іхали так до полудня. Сонце добре пріпікало, і коні і люди пріли. Мушва насідала хмарою, що годі було обігнатися. Сотник усе мовчав та думав. Козаки розмовляли між собою зтиха:

— Вже би і пополуднувати пора, чого ми так поспішаємо?

— Розвяжи свій вузлик та поживися...

— А не знаєш, звідкіля узявся цей козак, що нам дорогу показує?

— Чому би не знати... Він ще вчера над вечором прибув та за сотником питався, а відтак пігнав у Самару: Казав, що знову забірають під сербів нашу землю...

— Хто такий?

— А хтож-би. Царські люди... Неудовзі, якщо ми за собою не постоїмо, то проженуть нас усіх. Такий, кажуть, прийшов указ від цариці...

— А бодай її заморило... А хтож буде турка та татарина бити, як нас козаків не буде?

— Навкучилося так мовчки їхати, — казав один козак, — коли-б так пісню заспівати...

— Либонь не можна, сотник гриматиме, бачиш, як мовчить завзято. Та то вже недалеко, бо йно що не видно кордону Славяно-Сербії...

І спрівді вже було недалеко. З того боку джодив гамір у розрідженому нагрітому повітрі, а далі показалися серед степу білі шатра, а між ними увихалося люду мов мурашок. Були тут чоловіки й молодиці та малі діти. У чоловіків на голові білі турецькі чалми, жінки у широчезних штанах.

Сотник дав знак війську, щоби задержалося, а сам підіхав з Петром аж під шатра.

— Чого ви люди сюди прийшли?

Зараз вийшов з юрби високий широкоплечий чоловік з дрючком у руці, яким підpirали шатра.

— Шта очеш?

— Я питаю тебе, якого рогатого діявола сюди забрили? — гримнув сотник сердито. — Чому не відповідаеш? Зараз забірайтесь до бісового батька, а то ми вас проженемо нагайками.

На те вийшло зпід шатра двох москалів і приблизилися до сотника.

— Чого ви нам на нашу землю тих обірванців привели? Це наша споконвічна земля і на те у нас королівські і царські грамоти.

— Па указу светлейшого губернатора Малой Ресей бером ету землю на поселеніє... — каже один з них.

— Щоб тебе на петлю засилили, — крикнув сотник — забірайся геть, ми землі не дамо...

— *Ти дурак, хахол!* — крикнув в свою чергу москаль. — Я тебя в Сибір, беріте єво, — кричить до сербів, що тимчасом біля сотника та Петра гуртувалися.

Зраз прискочив один чоловік і хотів піймати сотникового коня за поводи, та сотник в саму пору спарив його нагайкою по пиці, аж кров виступила. Серб заскавулів з болю і хопив себе рукою за лице.

Та це було гаслом до наступу. З шатер повиходили чоловіки з дрючками та рушницями. Той високий, до котрого заговорив сотник спершу, підніс дрючину в гору і замірився сотникові прямо в голову. Та в цю мить блиснула Петрова шабля, відбила дрючок, поховзлася по нім і відрубала сербові пальці. Сотник добув шаблю і відбивався теж. Та серби наступали мов подразнені осі, кричали та заохочували себе взаємно:

— *Ударі га! ударі га!*

Бачить Петро, що не жарти, вstromив пальці в рот і засвистав пронизливо. Сам став заступати сотника шаблею. Хтось вдарив сотникового коня дрючком по шії і кінь станув на дібки. Сотник відбивався що сили, куди потяг шаблею, лилася кров. Та це не тривало довго. Сотня почувши трівожний свист, рушила вперед скоком... Козаки бачили, що сотник в небезпеці, наперли коней, що гнали мов на крилах.

Мов яструби на добичу, кинулися козаки з воєнним окликом на сербів. Розбили їх в мент і серби стали втікати поміж свої шатра. Звідси стали відстрілюватися, а це ще більше розізлило козаків. Вони увігналися поміж шатра і кололи сербів довгими списами. Не тривало двох отченашів, як серби втікали і були за межами козацьких земель. В шатрах остали налякані жінки та діти. Сотник припинив дальшу погоню:

— Впряжіть коней та волів в їхні вози, по-скідайте на вози їхнє лахміття, жінок та дітей і вивезіть за нашу межу. А шатра попаліть...

Два московські урядовці поховалися під шатрами поміж скринями. Іх витягли козаки і привели дріжачих перед сотника. Вони думали, що козаки певно зарубають їх шаблями...

— Йдіть собі, кацапи, звідки прийшли, та кажіть тим, що вас післали, що ми запорожці не дозволимо нікому поселитися на нашій землі, хто не буде мати на те дозволу січового Коша.

Москалі, як побачили, що їх пускають живими, не втерпіли, щоби не виявити гордощів царських людей, та погорди до хахлів:

— *Ето бунт, ви будете должны дать ответ пред светлейшим губернатором. Вас всех лебо плавселять, лебо в Сибир пашлють...*

— Мовчи, ти... як відповідаеш пану сотникові, — крикнув один козак і штовхнув його під ребро — як ми тебе повісимо, то й світліший тобі не поможет.

— Лиши його — каже сотник — нехай собі йде.

Тимчасом вернулися козаки, що палили сербський обоз.

— Ми вже чисто позамітали по гостях, — каже десятник.

— Ну, тепер хлопята пообідаємо та трішки спочинемо.

Козаки пустили коней пасти і взялися за свої клунки. Сотник поклався на траві горілиць, насунув шапку на очі проти сонця і задрімав. Петро поклався теж, та хоч не спав усю ніч, не міг якось заснути. За цю одну добу пережив багато. Недоля Запорожжя не сходила йому з ума. З ним стається те саме, що з Гетьманчиною. Пропаде козацька воля, Москва загорне все під свою владу, а козаків поверне у своїх підданців-кріпаків. Знівечиться козацька слава. Вертаючи до дому з турецького полону думав про те, коли застане Степаніду незамужною, то одружиться з нею і заживе щасливо родинним тихим життям на батьківському

хуторі і буде служити товариству, як і його батьки служили... А воно що виходить? Його сьогоднішній похід не затаїться перед царським урядом. Ні він, ні його майбутній тестє не скрояться перед помстою. Москва зажадає, щоб іх обох видати царським людям, або покарати козацьким судом. Та йому це байдуже. Сам, хочби йому і в Туреччину прийшлося втікати, то дастъ собі раду. Та що станеться з Степанідою? Він знат, що москалі карають за провини одиниць іх рід, що достанеться як не йому і сотникові, то певно сотничисі, Степаніді і його батькові. Так думаючи Петро і не счувся, як стала налягати на нього дрімота. Чув, як козаки говорили між собою зтиха, як коні хрупали траву та тупотіли ногами відганянючи влізливу муху, як бреніли мухи, наче десь далеко грава бандура. Нарешті всі ті голоси стали зливатися в одне усипляюче, і Петро заснув твердим оливняним сном...

* * *

І сотникові козаки дрімали теж, не спав лише вірний сотенний осаул, Андрій Дутко. Він навіть не хотів сідати, щоби часом не заснув. Курив люльку і похожав поміж козаками. Чував за всіх з своїм вірним псом Босим. Пес лежав коло сотника і дрімав теж. Часом лише кланцнув зубами, піймавши яку влізливу муху.

Нараз Босий підвів голову, насторожив вуха і став нюшити у цей бік, звідки прогнали сербів. Потім зтиха загарчав, зірвався і полетів у цей бік. Побачив це Дутко і збудив десятника Покотила:

— Сідай, голубе, на коня та скачи за Босим, він щось пронюшив.

Покотило зараз пігнав за собакою, прикликаючи її свистом. Переїхав так межу Славяно-Сербії, розглядаючи пильно околицю. Нарешті помітив велику курячу, котра посувалася в сторону, де спочивали козаки. Серед куряви блиснула деколи зброя.

— Вертаймо, Босий, до наших, то певно московські драґуни.

Поскакав що сили до обозу, де вже чекав на нього Дутко.

— Це, батьку, певно драгуни.

— Нуте, хлопята, до коней, — кликнув Дутко, — а я зараз сотника розбуджу.

Та сотник вже прокинувся, протер очі і засунув шапку на голову.

— Драгуни, кажеш, а звідкіля це знаєш?

Надбіг зараз Покотило:

— Я їх бачив на власні очі. Велику куряву зняли, та інколи зброя блиснула.

— Багато їх буде? Може то наші козаки звідкіль вертаються?

— Козаки не йдуть такою широкою лавою, хіба як наступають, а вони не мають на кого наступати...

— Краще нам було, пане сотнику, не спочивати тут, а відійти трохи далі.

— Ні не краще. Коли вже пустилися йти на нас, то пішли-б далі за нами й дійшли-б аж до мого хутора і подорозі нарobili-б нам в паланці бешкету. А так, то ми на них тут підождемо і тут з ними розправимося.

— А всеж воно, якби так далі на запорозьких землях ми з ними стрінулися, то значило би, що вони нас зачепили, а ми оборонялися.

— Тут також запорозька земля. Та москаль, хочби і в твою хату вліз і ти його за це побив, то все буде казати, що ти його зачепив, бо він прийшов напитися води.

Сотник дивився на сонце. Воно вже зійшло геть з полудня і стояло на заході.

— От ми дістали ще одного важного союзника, що нам поможе побити москаля. Дивіться: сонце світить нам в спину, а москалеві в очі. Сидайте, хлопці, на коні та добре огляньте сідла, чи в порядку і налаштуйте рушниці.

Козацтво заворушилося. Приказ сотника був виконаний як слід.

— Ставайте журавлиним ключем. Я з Петром стаю на чолі клина. Коли я стрілю перший, тоді й ви паліть з мушкетів. По вистрілі шабля в руки

і всі за мною скоком. Коли розірвемо їхній ланцюг, тоді розділіться на дві частини і напирайте на обі половини збоку. Іх сонце засліпити, що нічого не будуть бачити.

Козаки вмить упорядкувалися і станули клином. Сотник обіхав одне і друге крило. Частину козаків поставив в середину тих вилів про запас. Він був у веселім настрою і звертаючися до Андрія:

Памятаєш, Андрію?

Памятаю, сотнику, таким клином ми розбили невеликою силою цілий полк турецьких спагів*).

Тепер сотник дивився пильно проти себе. Драгуни йшли довгою лавою. Збивали велику куряву, зпоміж якої чути було тупіт кінських ніг та брязкіт зброя. А далі то вже серед туману і іздцив можна було помітити. На переді їхав на баськовому коні їхній старшина з шаблею на голо. Драгуни їхали у дві лаві широким фронтом, щоби козаків могли окружити. Заходяче сонце світило їм прямо в очі. Та козаків таки побачили. Тільки не могли поміркувати, скільки їх буде, бо у кліні не могли всіх дочислитися. Сотник пропустив їх на віддалі стрілу і вистрілив перший з мушкету. Московський старшина, що їхав на переді, поцілевий в голову розвів руки і повалився з коня. За тим стрілом випалили всі з мушкетів. Сотник завинув шаблею понад головою і всі скочили на москалів у саму середину лави. Який десяток драгунів впав з кін, козаки розбили лаву і тоді розділилися на дві половини. Налякані коні ставали на дібки, звертали і втікали в степ.

Придивилися ви коли, як розколють колоду? Зарубують сокирою проріз, вбивають клина і так довго блють довбнею, поки колода не зачне тріщати. Тоді вбивають далі другого, а там третього клина, поки колода не розірветься на дві частини. Так було й тепер. Козацькі мушкети зробили проріз і туди вбив сотник козацький клин

*) Легка турецька кіннота.

в московську колоду. Вона затріщала і тепер козацькі вили наперли на два фронти, обернені до себе плічми. Напирали на драгунів з крила, значиться, що на одного драгуна йшло кілька козаків. Не дали їм розвинутися в лаву, бо все діялося блискавкою. І поки справді драгуни змогли уставитись у лаву фронтом до козаків, то їх вже й половини не було. Бій не тривав довго. Драгуни вміли повернутися лише на команду і тепер, коли командир поляг перший, втратили голову, бо не було кому порядкувати. Коні завертали і стали втікати, а козаки гнали за ними та кололи списами. Майже уся драгунська старшина полягла. Взяли який десяток полонених. Сотник приказав сурмити збір, щоби припинити погоню. Тепер стали збирати в одно місце поляглих і важко ранених. Поляглих було не багато, за те ранених було доволі, і тим зараз поперевязували рані. Сотник став перепитувати бранців. То були українці з Гетьманщини, котрих забрали силою в драгуни. Від них довідалися, що до їх станиці пригнали на спінених конях два москалі з жалобою, що якісь розбишаки напали на сербських поселенців, пограбили їх, прогнали і багато з них побили та помордували, що завдавали їм при тім великі муки, малих дітей настромлювали на списи і перекидали ними мов мячами, жінок насилували, а їх самих, царських людей зневажили. Команда мала приказ присмирювати всякий хлопський бунт, тому вона зараз виславає сюди один дивізіон драгунів, бо ті урядовці говорили, що розбишак буде більше як п'ять сотень. Московський дивізіон має п'ять сотень, а командував майор Сепягов.

— А бачите, хлопці, — каже сотник весело до своїх козаків, — як москаль здорово бреше... Яку то ми дитину на спис настромлювали? І те запамятайте собі, що москаль не такий дуже страшний, коли ми в півтори сотні розбили їх п'ять сотень.

— Хотів я порадити, сотнику, щоб ми з тими москалями, царськими людьми, не дуже то пань-

їх на волю. Був би й собака за чими не загавкав. А ти іх пустив, вони оціліли і ось що на нас набрехали. Було-б того всього не було.

На те сотник йно рукою махнув:

— Нічого жалувати того, що сталося, нехай наші козаки знають, що думати про москалів.

Поховали козаки поляглих товаришів, по козацькому звичаю випалили з мушкетів і висипали над ними високу могилу, та на горі поставили малій хрестик, зложений зі зломаного спису, бо іншого дерева в степу не було. Потім сотник відчитав на голос молитву за усопших.

Ранених забрали на носилки поміж двох коней на полотно. Впорядкувалися і рушили до дому... Сонце вже зайшло і похолодніло від денної спеки. До дому не близько було. Залунала козацька пісня. Сотник з Петром іхали по заду.

— Це, що ми тепер зробили, то не те, що рано сербів прогнали. Ми билися з царським військом. Як довідається про це світліший собака, то певно схоче помститися на нас — каже Петро.

— Ей! коли-б справді він пішов на нас, то ми і його побили-б, а піймавши, закопали-б живого в землю за це, що, як товариш Грицько Нечоса, зрадив товариство. Але він певно на нас не полізе і ми його не піймаємо, бо йому найбезпечніше у цариці під периною. Та коли-б у нас була єдність та колишнє козацьке завзяття, ми доконали би не одного, розбили-б Москву і прогнали її не лише з нашого Запорожжя, але з усієї України. Та в нас тепер немає ні єдності ні завзяття. Ти полічи тих милостивих гостей, що були вчера у твого батька, чи багато із них схоче наражувати себе на небезпеку, ставити на карту свою вигоду і тепле гніздечко для загального добра? Таке саме й на нашій Січи. Ті всі бездомні сіроманці пішли би, старшина не схоче. Старшини, хоч сидять у Січи буцім то рівні зі всіми товаришами, то поза Січчю у них багаті хутори, млинни та пасіки, великі стада усякої худоби. Як же-ж такі ба-гацтва жертвувати для загального добра? Для тих дряніх сіроманців, що крім душі нічого біль-

ше не мають? У нас, брате, на Січи завелися дуки не бідніші від гетьманців... одним словом: панство. І вони дивлячися на гетьманців, знають, що покорою здобудуть ласку цариці і далі будуть панувати. На Січи вже давно немає старого запорозького звичаю. Куди! У нас вибірали щороку старшину наново. Тепер Калниш кошовує вже від р. 1765. Так хотіла цариця і світліший Потьомкін. Цариця роздає старшинам цілими мішками ласку, ордери й гроші. Господи! чичував хто коли таке на Запорожжю! Та чи Калниш заслуговує собі на те, щоби стільки літ отаманував безпереривно? Баба, тай годі, а багатий мов чорт. Лякає народ тим, що якби не послухали указу цариці і переводили нові вибори, то цариця погнівиться і зруйнует Січ. І в такій кормизі має жити вольне Запорожжя? Катарина і без того зруйнує Січ, а про козацтво лицарство, про нашу вольну минувшину то хіба степовий вітер рознесе славу та заспіває сліпий бандурист, та чорний ворон на могилі закрякає...

Сотник говорив ті слова зворушливим голосом, начеб перед кимсь жалувався. Петро поглянув на нього і помітив, як з його очей канула одна-друга слізоза.

— Так на твою думку, батьку, наше славне колишнє вже не вернеться?

— Як тобі на це відповісти? Народ то так, як людина, переживає свій вік, постаріється, занепаде на силах, втратить свій вогонь і помірає. А особливо тратить людина свій вогонь і завзяття тоді, як у нього серце обросте салом. Тоді: все бери, а мене лиши в спокою. Таке має бути і з козацтвом. Були у нас славні лицарі. Ходили у походи на Татарщину, Туреччину та Польщу і вороги перед нами дріжали. Ми визволяли християнських бранців з важкої неволі. Воювали ми з магнатами короленятами і з Польщею за нашу святу віру. У тих боротьбах козацтво гартувалося мов криця вогні. Тепер ні з ким нам воювати. Татарина та турка приборкали нашими руками, Польщі так як би не було. Ти знаєш, як старі запорожці диви-

лися на багацтво і розкоші, тепер наші чоловікі старшини живуть розкішно і приймають від цариці позолочувані бляшки з визерунками і не соромляться сонця носити ті бляшки на своїх грудях.

— Когрий-же то такий падлюка?

— Не знаєш того? Перший наш кошовий отаман Калниш. В добавок того подарував йому свіtlіший Грицько Нечоса, товариш куцинського куріння, дорогоцінну табакерку. А такі бляшки з визерунками подіставали й другі старшини. Скажи мені, голубе, чи можливо таких мостиших бляшкованих панів спонукати воювати проти государині?

Петро тою мовою сотника дуже зворушився:

— Тими вістями, батьку, ти страшно зранив мені серце. Краще мені було полягти від кулі, як почути таке страхіття.

— А хіба ти знаєш, що краще? Видно, що тебе ще на світі на щось треба, коли тебе куля не ткнула. Хто зна, що ще з того вийде... Може нашій черні увірветься терпець і перейде понад головами панських старшин, вибере собі інших, а з ними порахується по заслузі. Може справді Запорожжя получиться з донцями, з тим якимсь Пугачевом. Ріжно може статися. Ти може того не знаєш, що кілька літ тому назад, на козацькій раді на Січи так притиснули Калниша за його політику, що він передягнений за ченця мусів з Січи втікати, а то були-б його запорожці пустили під лід воду пити*).

Цю розмову сотника з Петром перебив якийсь рух на переді війська. Козаки з кимось перекликалися, Дутко з кимось голосно говорив. Вже вечеріло і нічого не було видно, бо насідала густа мряка.

— Поїдь, Петре, та роздивися, бо я тут мушу остати.

За хвилю почулися радісні оклики. Петро вернувся в товаристві полковника Кандиби:

*) Нелюбих провинивших старшин топили запорожці в Дніпрі.

— Здоров будь, пане свату, я не міг заспокойтися та всидіти на місці, гадав, що треба буде помогти і тому на стрічку виїхав. Гарячо було?

— Було гарячо, та не всім. Москалі нас пріпекли, та вони самі згоріли.

Сотник розказав полковникові усю пригоду.

— Потьомкин не вибачить нам того і буде помстувати на нас.

— Певно, що не вибачить. Ми розбили цілий дивізіон, п'ятьсот драгунів, перебили усіх офіцерів. Та ти тих не турбуйся. Я сказав, що беру все на себе, і це посвідчує усі твої гости а в першу чергу твій любенський пан-отчик, що тепер певно списує на мене всенижайший донос губернатору. Якщо до чого прийде, то скидайте всю вину на мене. Я і так мушу втікати, бо мені тут не жити. Ти, Петре, вінчайся з Степанідою як найшвидше. Тобі я передам усе мое майно. Про тебе ніхто не знає, що ти ходив зі мною. Зрештою тебе батько викупить, бо у москалів за гроши то й маму купить. Я зараз по весіллі іду на Січ, може мене там царські кігті не досягнуть.

— Чого-ж тобі, брате, так зараз втікати, як тобі ще ніщо не грозить?

— Тому, що пізніше мені не можна буде втекти. Між моєю сотнею я безпечний, але наставлені гончі можуть мене денебудь на боці схопити, а мене не свербить спина наставляти її під московський кнут.

А тимчасом лунала козацька пісня по розлогому запорозькому степу.

Чудовий вечір вдався. Білолицій місяць юдраз вище виходив на небо, зірки ледве було видно серед місячного сяйва...

Вернулися у хутір Жука вже пізно вночі, де їх нетерпеливо виждала сотничиха з дочкою. Полковника задержали ночувати.

V. ПОМСТА.

Весілля відгуляли незадовго. Та вено не було веселе. Приїхав полковник Кандиба з сестрою Мартою на хутір Жука з кількома полковими старшинами і так порічали молодят в місцевій церковці. Петро лишився на хуторі тестя, котрий зараз вибірався в дорогу на Січ. З важким серцем приходилося сотникові прощатися з своїм любим хутором. Він прочував, що більше його ніколи не побачить. А втікати він мусів, бо вже крутилися біля його оселі якісь підозрілі люди, котрі розпитували за сотником.

З десятком вірних козаків пустився в дорогу. Виїздив тайком ніччю, щоби ніхто того не зінав. На хуторі по його виїзді було таке почування, наче вмерця винесли з хати. Показалося, що царські шпиги сновигали шукаючи за донцем і за сотником. Але донець переночувавши дві ночі у полковника, пропав, наче камінь у воді.

Петро з Степанідою жили на хуторі. Сотничиха вважала себе вдовою, що живе при дітях. В неї була тверда козацька душа. Нераз доводилось їй виправляти сотника у похід, та ніхто не бачив, щоби всна коли заплакала. Так і тепер, хоч серце крівавилось із жалю. Вона прочувала теж, що більше його не побачить, та гді було його здергувати. На Січи йому нічого не станеться, а в дома було дуже небезпечно. Всі знали, що царські люди не люблять церемонитися з тими, кого їм приказано піймати. І справділося те, що передбачував сотник. Незадовго по його виїзді приїхали два московські урядовці з десятком драгунів. Питалися за сотником, буцім-то хочуть розвідати, яка причина того, що сталося на Славяно-

Сербії. Петро, щоби їх не дратувати, угостив їх гарно, підсунув грошей і підпойв до безтями. А як вони позасипляли, то він захопив їх папери, замкнувся в своїй кімнатці і став перечитувати „Дело сотника самарської паланки Пилипа Жука“. Петро аж скрипів зі злости, коли побачив донос о. Созонія з його „покорнейшим“ підписом до духовної митрополичної влади у Київі, котра післала його зараз до губернатора Малоросії, а далі в тайну канцелярію. З канцелярії послано до Глухова.

У тім вірнопідданім доносі писав Созоній про „ злоумишлення“ запорожців проти царської влади, особливо проти старшини. Між першими стояло імення Пилипа Жука, котрий на бенкеті у полковника Кандиби посмів говорити непристойно про царицю „імператріцу“ і всесвітлішого князя Потьомкина та усе московське правління. Той-же сотник зібрав козаків і пішов проганяти сербських поселенців. Правда, що ніхто з старшин не пішов за ним, але й ніхто не старався його від того здергати, хоч Созоній накликав їх до того... Була згадка і про донського козака Єгоря Слабова, котрий намовляв козаків, щоби приставали до „мятежа“ Пугачева. Останній кудись пропав. Із письма довідався Петро, що о. Созоній посилає усі письма через діякона самарської церкви Софронова і що тому діякону можна все переказати, якби йому самому. Далі йшла звичайна канцелярія, а на останку таке вирішення: піймати сотника Пилипа Жука і привести в кайданах до Глухова. Так само вистежити і піймати та живого або мертвого доставити донського бунтовщика Єгоря Слабова. До тих писем були ще доджені реляції наочних свідків нападу на поселенців і розгром царського драгунського дивізіону. Та все таки брехливе та переборщене, що Петро аж сплюнув з досади. Була там мова про те, як козаки насилували сербське жіноцтво, як не пощадили малих діток, застромлювали їх на списи і перекидали до себе мов мячами. А наскок на драгунів був тоді, коли вони спочивали на землях Славяно-Сербії, далеко від запорозьких земель. Поки урядовці

спали, Петро мав час відписати, що йому було потреба. Відтак склав усі папери, як були перше зложені і поклав на своє місце.

Сотник в саму пору відіхав. Щоби перешукати сотників хутір, було за мало драгунів, але Петро догадувався, що вони приїхали покищо на обзорини, де чого їм шукати. Урядовці виспавши відіхали та їх осаул обдивив добре частокіл і запамятив собі усі слабкі місця.

*

* * *

Минуло так аж до середопістя. Дніна стала щораз довша, люди вже до весни ладилися. Петро заскучав за батьком і одного дня вранці поїхав на коні з одним козаком у Нову Самару до батенька в гості. В дома обіцяв, що певно вернеться на вечір. Про письмо, яке собі відписав, не сказав дотепер жінкам ні словечка, щоб їх не тривожити. Як тільки звітався з батьком, дав йому перечитати письмо. Полковник прочитавши його руками розвів:

— Дивись, яка падлюка! Скільки він від мене усякого добра набрався, я був йому добродієм, а він ось як мені віддячився!

— Та він вас, тату, пощадив у тім доносі, бо не згадав вашого імені.

— Але не пощадив сотника, моого свата, хоч знов, що ми з сотником споріднiliся, тай що той бенкет відбувався в моїй хаті, а це вистачить москалям, щоб і мене вислати на Сибір. Я йому цього не вибачу.

Полковник ходив схильований по хаті.

— Нічого, тату, йому не робіть, бо як його проженете, то певно буде мститися на вас і біди собі напитаєте.

— Ні, серце, як я до нього візьмуся, то він звідси живий не вийде. Ex! той сотник! Як він гарно на людях пізнається, як провидів діявола в попівській рясі! А я легковірний та необережний нераз виговорився перед ним, про що він не повинен був знати. Він багато дечого знає від мене і тому він для мене дуже небезпечний.

— Який тепер світ неоднаковий. Скільки то разів я бачив в Царгороді, як турки привозили і до Чорної Вежі замикали, до Єдікулі болгарських, грецьких та сербських попів у кайданах... А з цієї вежі ніхто живий не виходить. Іх карали за те, що з своїм народом держали, а у нас як?

— Тут не може бути порівняння. Турчин християнського попа ніколи по голівці не погладив. У нас від фінського моря по Чорне усе православне. Цариці попя потрібні, щоби держали темний люд в послушності, бо, як говорив о. Соzonій, усяка влада від Бога і щоби тобі ця влада й кілки на голові тесала, то слухняно корись. Попи навіть обовязані доносити Владі про все, про що на сповіді довідаються, що могло би бути для царської влади небезпечне. А на сповіді треба все сказати. І хочби ти хотів це або те замовчати, то його вже навчили, як до тебе підійти, щоб усе із тебе по ниточці витягти. Уся біда у тому, що ми православні. Не такі у нас були попи в давнину... під католицькою Польщею. Католицькі пани магнати вдавнину не любили православної віри і православного народу. Не припускали до себе близько також православних попів-схизматиків, уважаючи їх нарівні з хлопством чимось нижчим. Наслідок того стану був такий, що православні попи мусили ти з народом рука в руку. Інакше тепер за православної Росії.

— А хто це той діякон Софонів?

— Це діякон при нашій церкві в Новій Самарі. Баском співає, та козакам подобається. Його теж з Києва сюди прислали враз з Созонієм...

— Щож ви, тату, з вашим Созонієм гадаєте зробити. Його-ж так не можна лишити...

— Не кажи, сину, що він мій. Одрицаюся сатани і діл його. Мені лише треба пустити це письмо між наших козаків, а певно розірвуть його на куски. Ти знаєш, як козацтво любить та шанує Жука за його лицарську вдачу... Та покищо я нічого не буду робити, але прикажу козакам слідкувати і за Созонієм і за його діяконом, то вони не будуть нам шкодити. А коли-б так Софонів

захотів перекрастися, і вони його піймають та петрусять і знайдуть щонебудь, знову який донос, повісять зараз, що й собака за ним не завie. Так само спрячуть кожного підозрілого, що у попа переховувався би. Добре, що мені відкрилися очі і тепер буду берегтися...

Полковник глянув крізь вікно. На дворі зривалася снігова березнева хуртовина. Небо занеслося синіми сніговими хмарами і стемнілося.

— Добре сталося, Петре, що ти до мене приїхав. З ніким мені по щирості поговорити, та бачу, що не зараз відідеш, бо там буде така заметіль, що заступи Господи!

.Петро поглянув і собі крізь вікно. Хуртовина зривалася на добре. Свистів вітер і задував снігом. Петро затрівожився. Він обіцяв сьогодні вернутися, а воно не знає ще, як буде.

— Я мушу по обіді їхати, тату, там зістало саме жіноцтво...

— Не говори, сину, що саме, бо там остало козацтво, а між ними такий досвідний запорожець як Дутко. Нічого не станеться. Де би то москалям хотілося в таку хуртовину пускатися у степ... От ми, поки не покличуть нас обідати, випємо по чарці та пограємо собі в карти.

Полковник поклав карти на столі і поставив пляшку запіканки.

— Знаєш, сину, що донському бунтові вже кінець... За довго той Пугачев возвився з облогою Оренбурга. За той час цариця набрала сили, повстанців розбили, а Пугачева видали царським таки самі його люди... і його сердегу покарали так, як Москва вміє карати бунтівників.

— Мені його жаль. Видно був лицар і доказав великого діла.

— Тепер вже не докаже нічого, бо вмерлі не встають.

Та Петрові не сходила з ума хуртовина. В димарі вило й гуділо наче у Люципера на весіллі, а вихор рвав стріху на хаті. Петро маючи те на умі, грав неуважно і кілька разів остав „дурнем“. Нарешті поклав карти на столі:

— Якби воно ні було з тою хуртовиною, а мені конче треба їхати. Моя душа прочуває якесь лихо...

— Вибачай, сину, але я тебе в таку негоду не пущу з хати. А з негодою буде таке, як що року у березні буває. Буде вихура, намете кучугури снігу, похолодніє, потім хуртовина ущухне, буде морозець, а далі засвітить сонце і буде відлига, вода попливє річками, вітер просушить болота, прилетять бузьки та журавлі, весна буде.

Це батьківське жартібливе балакання ще гірше дратувало Петра. Глянув знову крізь вікно, і бачив, як вітрак швидко обертає крилами...

Петро так схвилювався, що не міг на місці یсідіти і не хотів вже дивитися на карти.

— Нехай буде, що хоче, тату, але я таки йду. Памятайте, що я живу близько Славяно-Сербії.

— А що зробиш, як я тебе не пущу.

Полковник розвів руки, наче хотів його задержати:

— Битися не будеш зі мною, а я таки зовсім спокійний і не сподіваюся жадної небезпеки...

Петро дивився крізь вікно. Тепер вже став падати сніг великими платами і так закрив світ, що нічого не було видно.

Та в цю хвилю вігнав у ворота хутора козак увесь вкритий снігом, підіхав під ґанок, зіскочив з коня і пустився прямо в сіни.

Петра ткнуло якесь лихе прочуття і зараз вибіг у сіни. У нього билося серце молотом. Козака пізнав зараз, то був десятник Покотило.

— Що сталося?...

— Вертайте чим швидше... У нас нещастя трапилося.

Петро затяг Покотила в хату... Нехай і полковник почує.

— Як лише ви відіхали, напали на нашу оселю драгуни з тими двома москалями, що недавно ночували у нас. Вігналися до хутора і стали усюди нишпорити, розбивали комори та скрині і вино-

сили усе добро. Усе вантажили на сани. Говорили, що це все йде на царську казну... Осаул Дутко не давав та його зарубали шаблями. Пані сотничиха стрілила з мушкету і вбила якогось драгуна та її шаблями зарубали. Наших козаків під ту хвилю на хуторі не було, порозходилися в село, бо ніхто не сподівався такої напasti. Нас усіх було не більше десятка і тих вони поконали. Як я побачив, що сам нічого не вдію, викрався із хутора в село, узяв коня і пригнав сюди, трохи душі з мене не виперло.

— А що з моєю дружиною сталося?

— Вашу дружину схопили, повязали рушниками, загорнули в кожухи і кинули на сани, я більше нічого не знаю.

Петро почувши таке, трохи не минувся. Схопив себе руками за голову і не знав, що йому тепер робити. Стояв безрадний мов мала дитина. При ньому стояв батько.

— Не втрачай розуму, Петре, бо його тобі тепер найбільше треба, бери моїх козаків, скільки буде треба і здоганяй...

Полковник вийшов на рундук і гукнув так, що й хутровину переглушив:

— Терешку, осауло, сюди мерщій!

Вернувшись в хату і почастував десятника Покотила горілкою. Козак тепер дріжав і вода з нього стікала. Петро став надягати кожух, та батько його здержал:

— Ще час, поки козаки збірутися, бо самого тебе не пущу.

Війшов Терешко.

— Слухай, товаришу, сталося нещастя. На сотників хутір наскочили москалі, Дутка вбили, сотничиху зарубали, а Степаніду захопили. Треба Петрові помогти та здогонити розбішак...

— Та ще якраз чортяка таку хутровину наслав, що світа божого не видно, — каже Терешко, сіпаючи себе в потилицю.

Петро ломив руки в одчаю.

— Не нарікай на боже провидіння, Петре, — уговорював Терешко. — На мою думку це й до-

Чайковський. Сонце заходить.

бре. Якби тепер гарна погода, то москалі з добичю вже були-б на Гетьманщині, а туди нам дорога заперта. А в таку хуртовину, то вони далеко не заїхали і мусять в дорозі припинитися. Я навіть догадуюся, де вони тепер сидять. Бодай цю ніч мусять переноочувати ще на нашій землі...

— Ти певно думаєш про коршму на Кривулі?
— каже полковник.

— Так! Кривулю. Вона на шляху на Гетьманщину. А така велика, що помістить дві сотні драгунів. Там ми їх знайдемо певно... Тепер я йду козаків збирати, а ви надто не турбуйтеся, бо це нічого не поможе...

Терешко пішов до куріння. Полковник приступив до Петра і взяв його за голову і поціluвав:

— Не вдавайся в тугу, Петре, воно велике нещастя, та воля божа ще більша. З тобою посилаю Терешка. Він хитрий мов лисиця, а коли він зразу не казав нічого, то він певний, що погоня вдасться.

На майдан виїздили козаки. Петро надів кожух, припняв шаблю, узяв пістолі та кинджал. Полковник вийшов за ним на рундук і до козаків:

— Хлопці, справляйтесь добре! За нинішню вашу нелегку службу я кожному з вас виплачу по п'ять золотих червінців. Не жалуйте ні труду, ні коней. А візьміть харчів з собою...

— Усього взяли до волі — каже Терешко.

Петрові підвели коня.

— Боже тебе бережи і свята наша січова Покрова, — каже полковник. — З Богом!

Хуртовина не вгавала. Вихор курив сніgom, що світа божого не було видно. Вийшли за ворота. Полковник хрестив їх. Потім вернувся в хату і переповів сестрі; яке нещастя трапилося...

VI. НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ.

З важким серцем виїздив сотник Жук зного у хутора. Він був певний, що Москва помститься і він більше не побачить свого хутора.

Настала пізня осінь з приморозками. Поспалило з дерева пожовклé зівяле листя, пожовкла степова трава. По степу гонив вітер сухе перекотиполе. Стелилося обмерзле інеєм осіннє павутиння. Усюди царив сум. Відлітали стадами дикі гуси жалібно та скрізь гегаючи. Гайвороння надувши на собі піря, сновигало великими плахтами по степу, шукаючи поживи і сумно зловіщо крякало.

.Таке саме було в душі сотника вигнанця...

Він знов добре запорозькі землі, знов кожну оселю, знов, у кого йому можна переноочувати. Був дуже обережний, бо знов, що царські шпиги шнирять по всіх землях запорозьких.

Одного дня стрінув по дорозі у білій день чету козаків, не більшу десятка людей. Не було чого боятися і сотник не вступався ім зі шляху. Може довідається від них чого важного для себе. Порівнявшись з ними помітив, що вони мали на возі якогось вязня закованого в кайдани.

— Куди Бог веде, товариші?

— На нашій паланці піймали бунтаря — каже отаман чети. — Проти царя бунтував козаків і наш пан сотник Никифор Гнида піймав його та приказав відвезти до найближчої московської станиці і там передати.

— Чи він у вас що вкрав?

— Нічого не вкрав, лише бунтував. Це якийсь донець і погано балакає по нашому.

Сотник підіхав до воза, кинув оком на вязня і зараз пізнав бідолашного Єгоря Слабова. Лежав на возі обдертий мов гиря, побитий і скований ланцюгами. Слабов пізнав зараз Жука, котрий давав йому знаки очима, щоби мовчав.

— Що ви за це дістанете, якщо віддасте цього чоловіка москалям?

— Нам либо нічого не дістанеться, та пан сотник говорив, що за нього заплатять із царської казни великі гроші, бо це великий бунтар.

— Знаю й сам скільки, більше як дві тисячки рублів золотом, гарні гроші. А ваш пан сотник либо татарин, що людьми торгує мов худобою. Та чи знаєте ви, що станеться з тим чоловіком, як його віддасте царським людям?

— Не наше діло, казали відвезти, то й веземо.

— Ваш сотник поганець гірш нехриста, а я, козацький сотник і я не дам повезти його туди, куди ви пустилися.

В руці сотника блиснув пістоль, спрямований в груди десятника:

— Зараз віддай ключ від колодки, а то не жити тобі!

Конвой збентежився, сотникові люди добули шабель і обступили їх.

Десятник конвоя виняв ключ і передав його сотникові.

— Ти його сам розкуй, — крикнув на нього, — а швидко. А ви, сліпі воли, не рушайтесь, бо усіх перебємо.

Тоді десятник зліз з коня і розкув донця.

— Сідай, брате, на цього коня та йди з нами.

— Та це мій кінь, — каже десятник, — його не дам.

— Купиш собі другого, як царська казна заплатить тобі за вязня. Та ще віддай шаблю і пістолі.

Донець скочив з воза, випрямився і вмить розброй десятника.

— Ти, небоже, ще й кожух свій йому дай, бо донцеві буде холодно їхати, а ти як добре побі-

жиш навпростець до твого славного сотника. то зіпрієш.

Нічого було робити. За хвилю донець був вже в доброму кожусі, при шаблі, з пістолями за лоясом. Він миттю скочив на коня.

— Ви, хлопці, вертайтесь щасливо до дому і скажіть вашому славетному пану, що кланяється йому сотник самарської паланки Пилип Жук, що зве його псубратом, душепродавцем, царською гончою собакою і переказує йому, що як його коли піймає в свої руки, то прикаже живого у землю закопати. Ну, завертай бики, нехай я бачу. Бачите наші рушниці? Коли-б котрий був цікавий обернутися і подивитися за нами, то певно дістане кулею в лоб, бо ми стріляємо добре.

Конвой поїхав в степ не оглядаючися. Сотник завернув зі своїми в другий бік і поїхали свою дорогою.

— Що-ж ти, товаришу, за той час робив, розкажи мені.

— По козацьких оселях товкся, та людей піднімав на наше діло, та либонь нічого з того не виїде. Усі вони такі саміські, як у вашій паланці. Багатії бояться виступати та з царицею зачіпатися, а сіроми йшли-б радо, та не мають проводу. Мене якось не чіпали. Аж той клятий Гнида. Притакував мені, на все погоджувався, та коли мене підпоїв і я заснув, то вже прокинувся рано повязаний кайданами.

— Зрадив тебе, бачиш. Слухай, товаришу, я втікаю на Січ, бо за мною вже ганяються царські шпиги. Обидва туди пойдемо, оба ми бездомні скитальці.

Сотник розказав усе донцеві:

— Усе мусів покидати, майно і родину, за те, що за добре діло за громаду постоюв. Зле буде з нами, пане брате. Іду на Січ, коли там не доведеться розрушати простого козацтва, то ми пропали.

— Боже тобі помагай. На вашій Січи знайду і моїх земляків, ми тобі будемо помагати...

Як приїхали на Січ, то зараз і розійшлися. Сотник пішов до свого корсунського куріння, донець між земляків до донського. В першу чергу пішов сотник до кошового батька йому пригадатися, як звичай велить. Там застав кількох старшин і розказав їм усе по правді, що з ним сталося, свою останню пригоду з москалями. Всі вискачували своє незадоволення за те, що їхню землю забирають під якихсь балканських приблудів, але на таке немає іншої ради, як післати послів до цариці і світлішого Потьомкина, їхнього товариша кущунського куріння. Були між старшинами такі, що вірили в те, що про це забірання землі ні цариця, ні світліший нічого не знає, бо все те роблять московські пани на свою руку.

— Немає для нас щирішої людини, як наш товариш кн. Потьомкин, — каже кошовий. — От я недавно дістав від нього листа, де мене батьком величає і просить, щоби йому роздобути якого гарного коня, на якім він міг би по козацьки погерцовувати, а яку гарну табакеру я від нього потім дістав — хвалився кошовий Калниш.

Сотник Жук аж скіпів почувши таке:

— Блаженні, що вірують. Пішліть йому і цілий табун коней, а коли йому того буде треба, то вас усіх візьме за чуприну і пішло в Сибір і певно не завагається... Певно, як йому треба було хабаря то написав чемненького листа... Блаженні, котрі вірують, що цариця не знає того всього... Як можуть розумні голови такі нісенітниці говорити! Цариця знає усе. Вона знає через своїх шпигів, що ви істе, а не знала би того, що нашу землю заселяють балканськими зайдами та що ми не даємося? Таж те все робиться по її волі. Хочби лише з наших чолобитних прохань дізналася би, що твориться на Запорожжю. Ой, люди, люди!... та хіба ви люди? Таж ви гірше дітваків, бо й дітвак в таке не повірить. Хочете знову висилати депутатів до Петербурга та ненаситним панам хавку запихати нашим добром. А скільки вже тих депутатів посилаю. Із них у нас вже створилася окрема порода людей „столичників“. І вони писали не-

давно до нас, коли хлопоталися про відмежування наших запорозьких земель; що пани вміють брати, а зробити нічого не хотять. Таке саме буде й тепер і на це я дам собі голову відрубати, коли покажеться не так. Тож подумайте, ви розумні голови, що як цариця завзялася знищити Запорожжя, то її від цієї думки не відведеш ні подарунками, ні вірною службою, ні нашою кровлю. Як ми вірно дотепер служили царям! Хто здобув усі займища турецькі та татарські, як не ми? А для кого, чи для себе? Для цариці. Нас гнали все на переді, а щойно за нами йшли світліші Потьомкіни, Розумовські та Паніни з московським військом. Без нас пропали-б вони всі мов руді миши в степу. І коли ми що здобули своєю кровлю, тоді аж вони приходили. Ім досталася уся воєнна добич, а нам дуля. Вони верталися навантажені усяким добром, а ми обідрані, голі та голодні. Вірнішої служби за нашу, світ не знає, а в нагороду за це цариця сучасочка відбірає нам нашу прадідню землю і роздає своїм коханцям або зайдам і військо з них робить, щоб потім нам скочило на голову. Прийдеться нам або в драгуни або якого там чорта переписатися, або в кріпаків піти, так як на Гетьманщині сталося... Так, панове товариство, наше сонце заходить.

— Не можна так говорити, пане товаришу, бо цариця наша матка розумна людина і знає, що запорожців їй треба. Нам треба йти покорою та хитрощами, щоби на верху удержанися. Ти, пане сотнику, дивишся на Москву вовком, хоч не маєш до того причини, бо ти багатій і всякого добра у тебе доволі.

— Певно, що не був худопахолок, але цариця мені того не дала, і все те добув я пильною працею і своїм доглядом. Цариця навіть не наділила мені такої позолочуваної бляшки з визерунком, як січовій старшині, ані такої золотої табакерки, як тобі, кошовий батьку. Та я й не приняв би такого подарунку, бо мені здається, що бляшка спалила би мені грудь, а коли-б понюхав табаки із цієї табакерки, то мені спух би ніс, як насінний

огірок. Мені краще мій ріжок... Але те все, що я надбав, я мусів покидати та втікати з цілою головою, щоб царським людям не попасті у лабети...

Ця мова дуже задернула старшину. Вони знали, до кого сотник пе і пізнали, що він небезпечний на язик.

— Що ж би нам, товаришу, на це все порадити? — питає один старшина.

— А ви цього самі не знаєте? Всі сидимо на одній лаві, а приходить такий один другий зайдя, тай каже: посунься, нехай я сяду. А ти замість прогнати його в' потилицю, посугаєш: чемненько щораз далі і далі на сам крайчик. А як прийде ще один, то вже нікуди посунутися і ти впадеш під лаву. Тут немає для нас іншого порятунку, як наша шабля, мушкет та гармата. Прогнати пажерливого клятого москаля за його межу. Як нам вдастися, то й Гетьманщина до нас прилучиться і її теж осто гидла московська кормига. А як буде єдність між нами, тоді вернеться славна Хмельниччина зперед Переяславського договору... Тоді знову зійде наше сонце, яке тепер нам заходить...

— А як нам не вдастися?

— Тоді поляжемо усі, як лицарі, і це буде краще для нас, як гнути спину під московський кнут та вмірати в неволі, або в сибірських снігах.

— А що станеться з нашим майном, що ми надбали?

— Те саме, що станеться і без того. Воно піде в бездонну московську кишеню... Панове! нас буде проклинати наше грядуче покоління, що ми для статків нехтуємо нашою свободою. Дивіться на мене. Я на свою відповідальність прогнав заїдів поселенців з нашої самарської паланки. Я не завагався своїми слабими силами розбити в порох дивізіон драгунів. Я зінав, що за це жде мене помста і руйна моєго майна. Коли туди вернуся, то застану певно попелище. А мое майно неабияке. І те все я не пожалів зложити на олтарі добра моєї батьківщини. Але я зискав з того багато, бо пе-

реконався, що москаль не такий сильний та страшний, як нам здавалося. У мене було лише півтори сотні... Зробіть і ви так, як я. А коли козацьке послідство побачить у вас таку посвяту, то певно стануть усі при нас і не пожаліють свого життя за свободу.

— Ти, сотнику, возглашаєш небезпечні резони — каже сердито кошовий. — За таку мову тебе жде певно Сибір, або ще що гіршого.

— Піду в Сибір, піду на муки, коли мене січове товариство віддасть московським катам в руки. Та ви підождіть з тим трішки, аж прийде такий приказ з тайної московської канцелярії. А він певно прийде. Але тямте, що живого мене не візьмете, хіба зрадою...

— Сотнику, — каже в свою чергу кошовий, — що тобі сталося? Чого так розгарячився, ти, такий статочний розважний чоловік? Тільки, кажу тобі, не смій мені бунтувати січової чёрні, бо я того не стерплю і може вийти для тебе погано.

— Слухай, кошовий батьку, — каже сотник заскаливши злобно одне око, — чи ти певний того, що й тебе не вивезуть на Сибір в кайданах, як вивезли славної памяти нашого Івана Сірка? Тоді і ця бляшка тебе не заступить...

Калниш почувши таке дуже схвилювався і ним аж підкинуло. Хотів щось сказати та не стало йому слова. А тимчасом сотник вклонився усім і вийшов від кошового. Пішов прямо у свій курінь, де мав багато приятелів та знайомих.

Тимчасом кошовий радився з старшинами, якби то відвернути цю нову небезпеку, якою загрожував Ім несамовитий сотник. Вони всі признавали Жукові правду, тільки що воно небезпечно на таке пускатися. Росія кріпшає з кожним роком, а за козацтвом ніхто не постоїть. На таке небезпечне й непевне годі пускатися і важити своїм життям і майном.

— Говоріть, що хочете, панове, але цей Жук не в пору до нас прийшов. Що іншого прогнати яких там обірванців, але розбивати царське військо то вже того не вибачить нам цариця. Тепер

маємо посылати в Петербург наших послів. З чим вони там прийдуть? Там зараз тицьнуть їм у вічи: ви бунтарі, ви посміли воювати з нашим військом. Яка-б вона була цариця, щоб таке простила!

— А що буде, панове, як цей Жук піде між чернь і скличе нам на голову черну раду? Тоді зметуть нас мов помелом і підуть понад нашими головами, — каже полковник Софрон Чорний.

— Того немає чого лякатися, — каже Калниш, — зробимо те, що зробили з корсунським курінем: покличемо московське військо з новоросійського ретрашменту*) і воно провчить їх моресу.

— Я на таке непогодився би, — каже Чорний. — Кликати москалів, щоб карали запорожців, то те саме, що пустити їх на Січ і віддати судівництво в їхні руки. А як вони раз це захоплять, то вже важкіше прийдеться їм це відбрати. А я вам кажу, як цей Жук з своїм гострим язиком піде між січову чернь, то не лиш його один курінь підніме бунт.

— Не треба до того допустити.

— Ви за голосно говорите, — каже кошовий, — а стіни теж чують.

Він устав, заглянув у сіни. Посильного козака відправив геть і замкнув двері. Потім приклікав старшин близче себе і нараджувалися стиха.

*

* * *

Знайомі і приятелі Жука, як довідалися, що він приіхав, походилися до корсунського куріння, щоб його відвідати та розпитати, що твориться на запорозьких землях. Жук мав що розказувати. Розказав їм теж, що перед хвилею почув від кошової старшини. Усім не було це в смак, усім хо-

*) В р. 1769 збунтувався корсунський курінь через те, що на приказ кошового було арештовано шість товаришів з того куріння. Калниш не хотів їх випустити, а коли курінь збунтувався, післав за підмогою до генерала Паніна о поміч. Таким робом бунт було здавлено.

тілося станути до відкритої боротьби з Москвою за свої права. Пізно вніч порозходилися і полягали спати.

Як вже позасипляли, приходить у корсунський курінь десятник із прібічної гвардії кошового*) з десятком козаків і зараз засвітив свічку та став розглядатися по куріню. Деякі козаки проکинулися і попідоносили голови з лежанок. Прокинувся і Пилип Жук.

— Де тут буде пан сотник Пилип Жук, що сьогодні вечером на Січ приїхав?

— Це я, чого тобі від мене треба?

— По приказу пана кошового і пана генерального судді, беремо пана сотника під арешт і треба з нами зараз йти...

Та зараз скопився з лежанки курінний отаман Гиря:

— Геть звідси! Я тут господар у мойому куріні, я тут голова і нікому не дозволю втикати носа у мое право, хочби і самому кошовому. Як наш товариш Жук провинився проти козацтва, то на це є козацький суд і то вдень, а не вночі. Геть мені звідси, кажу, поки у вас цілі ребра... Не дозволю нашого товариша арештувати.

— Такий приказ, пане отамане, ми лиш виконуємо приказ.

— А мій приказ у мойому куріні такий, щоби ви забіралися ік бісовій мамі, поки не проженемо вас палицями. Ти, Жуку, навіть не вставай. Гей! хлопці, а вас тут немає, дозволите, щоби зпоміж вас нашого гостя арештували?

У мить увесь курінь був на ногах. Сердега десятник не зізнав, що йому робити. Не приведе арештанта, то кошовий буде гримати, а буде стояти при своїому, то його побють.

— Хлопці, — гукав Гиря, — йдіть по куріннях і скажіть, що тут робиться... Це нечуване. Замість такого лицаря, що за нашу землю наважив своє

*) Кошовий справді держав при собі гвардію, зложену з молодих новиків, що прибували на Січ „розуму вчитися“.

життя, на руках носити, та наша старшина виконує службу царської гончої собаки. Ото гарних часів ми дожили... Ти чув, що я казав? — каже Гиря до гвардійців. — Почіхаєшся добре...

Отаман узяв палицю в руки. Гвардійці пішли навтікача.

Козаки розбіглися по куріннях. На Січи счинився великий рух. По куріннях заблimalо світло. Виходили узброєні козаки і підходили під корсунський курінь. Перший прибіг курінь донський. То вже зробив Єгор Слабов, що завдячував Жукові своє життя.

Та не всі козаки знали, в чому річ. Говорили ріжно. Одні думали, що орда підступає, другі, що москалі із Новосіченського ретрашменту вдерлися у Січ. Та коли Гиря вийшов із куріння і розказав, що кошовий прислав свою гвардію арештувати сотника Жука, котрий за своє добре діло мусів з паланки втікати перед москалями і на Січи сковався та що старшина хоче віддати Жука московським катам, між козацтвом настало велике розярення.

Один запорожець говорив:

— Калниш гадає, що й сьогодні так буде, як перед роками в корсунському куріні, коли то прикликав на нас Паніна. Геть з тою бабою, з царичиним прихвостнем! Ми йому прибемо цю бляшку цвяхом до лисини так пустимо у Дніпро води напитися. Ходім, панове товариство, скличмо зараз велику раду і виберім іншу старшину...

— Не так гарячо, товариші, — говорив Гиря, — вночі не пора на раду, підождім дня. До рани ми самі впильнуємо товариша Жука, що йому нічого не станеться.

— Нехай вийде товариш Жук, ми хочемо його бачити! — кричали козаки.

Жук вийшов на поріг куріння, його піднесли вгору. Засвітили смолоскипи. Жук кланявся на всі сторони.

— Слава сотникові Жукові, не дамо тебе скривдити...

— Велике вам спасибі, панове товариство, що так гарно постояли за мною бездомним ски-тальцем. Я вже визнав перед моїми приятелями мій гріх, за який пан кошовий хоче мене видати москалям, визнав, через що я мусів покидати усе мое майно і шукати захисту між вами товариши-ми. Коли я у чому провинився, нехай мене судять козацьким судом, нехай мене убить палицями при стовпі, або живого у землю закопають, але не ви-давайте мене московським катам на муки... Тепер послухайте усі моєї сповіді, осудіть мій важкий гріх, котрим я провинився перед козацьким това-риством.

Сотник переповів, як прогнав зайдів з запо-розької землі, та як розбив московських драгунів, що йшли його за це покарати.

— Славно, сотнику, — гукали козаки, — тебе за це треба похвалити, а не судити. Будь певний, що не видамо тебе і волос тобі у нас з голови не владе.

— Тепер я вас прошу, товариші, не робіть бешкету, та йдіть спати, а завтра побачимося усі на козацькій раді. — Доброї вам ночі!

Він пішов до куріння, а козацтво стало роз-ходитися вигукуючи проти старшини...

— Калниш зробив мені прислугоу, як не мож-на краще, — каже Жук до Гірі.

* * *

Як десятник вернувся зі звітом, що запо-рожці не дали Жука арештувати та, що завтра скликає 'товариство велику, раду, Калниш чи-мало налякався. Може повториться те саме, що було 26. грудня 1768., коли то він передягнений за ченця мусів втікати із Січи. Може бути ще гірше, як запорожці позатикають усі проходи та про-лази із Січи. Він післав зараз за старшиною, щоб сходилася до нього, бо зближається велика біда. Тепер покликав він не всю старшину, а лише самих певних, як це робив нераз. Особливо не довіряв Калниш полковникові Софрону Чорному, бо пі-

лозрівав, що Чорний хоче захопити по ньому булаву. Та Чорний таки прийшов сам.

Коли вже всі посходилися і кошовий предложив їм, у чому річ, Чорний каже:

— А чи я вас не остерігав, що до такого може прийти? Не послухали, то тепер радьте собі самі, як вилізти з халепи і заворожити біду, щоби часом не піти на дно річки з піском за пазухою. Наварили пива, так і випийте самі.

Чорний вийшов...

Оставші старшини вирішили, щоби не скликати ради і знову вирішили, щоби покищо на поміч не кликати москалів, хіба би їм загрожувала крайна небезпека.. Треба краще попрохати січового архімандрита, щоби помог уговорити, та заспокоїти розбіщену козацьку товпу.

Як лише вияснилося на день, настав у Січи великий рух, наче перед яким походом. Козаки виходили з курінів на майдан і ставали більшими або меншими гуртками на нараду. Обговорювали події останньої ночі. Сотник Жук був у всіх на устах.

— Знаєш, Пилипе, — каже курінний Гиря до Жука, — тебе можуть сьогодні кошовим вибрати. Твоє імення у кожного козака на язиці.

Жук налякався того дуже:

— Не доведи Господи, а ви, братіки, ніяк не допустіть до цього. За малий я чоловік, щоби собі дати раду з таким великим ділом. Я булави не вдержу в руках, як слід, в такій важній хвилі, як тепер. Я собі не послідній сотник, і полк я поведу в потребі, а до кошового отаманства я не доріс. Ви ще подумайте, що й паланчина старшина не буде з того задоволена, бо це буде значити неминуча війна з Москвою. Знаєте, чому Калниш так довго кошовує без вибору... Цариця загрозила, що Січ зруйнує, коли би вибрали іншу старшину. Цариця громадить військо на наших границях і в один мент впадуть її полчища на нас мов шуліки. А нам потреба бодай тих кілька місяців, щоб пілготовитися. Не лопускайте і лумки

такої, бо все вийде шкереберть і вся вина впаде на мою голову.

Тимчасом у малих гуртках і по курінях козаки радили над тим, що треба вже раз скликати велику раду. Аж один каже:

— З того нашого говорення нічого не вийде, ходім всі до Калниша, нехай скликає раду.

— Так і добре, а хто піде до кошового? — питав Гиря.

— Йди ти, отамане, бо тебе найбільше зачіпило...

Гиря не надумуючися пішов до кошового. За ним посунуло козацтво хмарою.

— Здоровий будь, кошовий батьку, — каже Гиря входячи. — Прислало мене товариство до тебе, щоби негайно скликав велику козацьку раду. Як відомо, пішло, з того, що вчера прийшли твої гвардійці арештувати з моого куріння старого січового товариша Пилипа Жука. Це було не до речі і я не міг дозволити на такий злочин, бо нашим запорозьким правом не можна жадного втікача видавати його ворогові.

— Товаришу отамане, зовсім не потреба ради скликати. Я проти волі товариства не піду, і я вже відклікав приказ арештовання Жука.

— Мені про це незвісно, чи приказ арештовання вийшов від тебе, чи кого іншого. Мені додручило товариство говорити про скликання ради і я на тому стою.

— Я ради не скличу, — каже кошовий твердо, — тепер не пора на те, як козацтво схильоване.

— Не скличеш ти, батьку, то ми самі скличемо, за нами таке січове право...

— А я буду гостро карати за неслухняність, — тримнув кошовий і тупнув ногою.

— За своє право немає кари, — каже Гиря. — Ей, Петре, далебі, ти з огнем іграєшся, — каже відходячи.

— А що? — питали козаки Гирі, коли вийшов на двір.

— Не хоче, та ще й погрожує, що за неслухнаність буде люто карати.

— Певно прикличе москалів, щоби нас колесували за неслухнаність... Та нема що довго говорити, давайте довбиша, щоби видав літаври, ми самі скличемо раду...

Кількох пішло за довбишем, а другі не чекаючи розбили комору, де були літаври і винесли їх на майдан. Привели на силу і довбиша, а він міркуючи, що йому може статися, коли не послухає, уявив в руки булавки і став вибивати умовлений злопонівку козацький знак на збір. На цей гук усі козаки товариші відкладали збрюю і спішили на майдан. Усі поставали у чотирокутник. Чекали, коли вийде старшина. Але старшина не виходила. Вона зібралася у кошового і дріжала перед тим, що може з нею статися... Козацтво що раз більше хвилювалося. Нарешті гурток козаків пішов під дім кошового і став гукати:

— Чи вам позакладало, що ви не чуєте? Чому не виходите на раду, чортові сини? Не виїдете самі, то ми вас за чуба витягнемо.

— Шо робитимемо? — питає кошовий старшини. — Треба би дати знати до ретрашменту до москалів, щоби прийшли на підмогу... Таж це явний бунт.

— Чи ти здурув до решти? — каже полковник Чорний. — Заки москалі наспіють, то нас на куски розірвуть. Треба вийти, арешт прилюдно відкликати, і перепросити товариство, а особливо Жука... Виходім, поки ще час...

Потім відчинилися двері і старшина вийшла на майдан, кожний з відзнакою свого уряду. Калниш станувши по середині кола став говорити дріжучим голосом:

— Панове товариство, старшини й отамання! Я скликав вас сьогодні на раду...

— Не бреши, бо не ти нас скликав, а ми самі скликалися, а ти не хотів до нас вийти.

— Там ти ще з'ясуєш, що ми нареченні посольство у Петербург до царині, щоби нам зарешті відмежували

наші землі і затвердили грамотою. Що з тим, братки, будемо робити?

— Посилаємо що року до москалів наших столичників і то не з порожніми руками, а вони вертаються ні з чим, бо вони всі старі. Пішлімо цариці гурток молодих та здорових, щоб ій годилася на коханців, може собі запоміж них якого Розума або Потьомкина вибере, а той вже нам певно привезе грамоту таку велику, як плахта, — говорив один козак.

Всі стали сміялися.

— Тихо будьте, товариші, ми тут зібралися не на жарти.

— Це неминуче, — каже кошовий, — бо нам усю землю заберуть і що тоді будемо робити?

— В пікінери перепишимося, а козацька чернь, як ви її називаєте, піде в кріпацтво, на московських панів працювати.

— Як же ви, панове товариство, гадаєте це зробити?

— Ти, пане кошовий, не говори нам дурниць, бо ми не діти, не підкручуй нам бандури, а говори по правді: яким правом приказав ти арештувати товариша Жука? — говорив сердито отаман Гиря.

— Я цей арешт приказав відкликати, — звінявся Калниш.

— Не мудруй, а кажи прямо: защо?

— Такий приказ прийшов з Петербурга, щоб усіх ватажків, що царських поселенців проганяли, брати зараз під арешт і відіслати до московської станиці.

— Ганьба, сором! — кричали козаки, — кошові отамани стали цариціними гончими і помічниками катів...

— Геть з такими старшинами, з таким кошовим, — кричали козаки, — складай, собачий сину, булаву, як вона тобі за важка, ми зараз інших старшин виберемо...

— Я, панове товариство, нічого не зроблю проти вашої волі і хоч старшина вирішила арешт, то я його відклікав.

Така слабкість і уступчизість кошового, що мав бути в січовій республіці паном життя і смерті, ще більше подратувала козаків на старшину і кошового. Ставало дуже гарячо. Тепер козаки піднесли Гирю в гору і він заговорив:

— Не про депутатів зійшлися ми сьогодні радитися, ні про царські прикази, а про наше старе право, що хто під наш покров віддав себе і між нас склався, того видавати нікому не вільно. А коли той втікач провинився проти січового закону, то ми його маємо судити і покарати козацьким правом. А що-ж казати, як наш старий усім добре відомий товариш, втікаючи перед царськими гончими за те, що за козацьку громаду вагував життя своє давати; успів між нас скловатися, а старшина кошова хоче видати його в кайданах катам на муки? Козаки, братки! Якби ми були цієї ночі дозволили забрати нашого товариша січового Жука, то сьогодні вже були-б пороли його біле тіло дротяні кнутами, а за кілька днів важких мук він був би свою праведну душу віддав під катівським топором.

— Ганьба такій старшині, геть з ними, вибіраймо інших...

— Добре, що кошовий завернув той клятий приказ, і тепер наш товариш Жук може свободно жити між нами. Але ми вже мали час навчитися усіх московських хитрощів. Ми знаємо, що їхні гончі вміють підкраситися, напасті і серед білого дня нелюбу ім людину, піймати з поміж рідних братів. Отож, пане кошовий, тебе робимо відповідальним за те, що товариш Жук буде жити безпечно між нами і волос йому з голови не впаде. Бережи його мов ока в голові, бо якби йому сталося що поганого, то твоя у тому буде вина і ми тебе будемо карати козацьким правом, як такого, що вбив товариша.

— У землю живого закопаємо.

— Або на чорній раді вбємо палицями.

— Будьте про Жука спокійні, я його буду берегти.

— Так нам ні про що більше радити, — каже Гиря, — розходімося...

— Стійте, товариші, ще не розходіться, та послухайте ще моого слова.

Так говорив старий січовий дід Онисим Гаманець, якого тепер кількою козаків піднесло вгору.

Про того Онисима діда говорили, що йому було більше сто років. Не було у нього ні одного зуба, і він шепелив. Та його поважали козаки за його великий розум і досвід. Він вісімдесят літ прожив на Січи, у морські походи ходив, побував в татарській неволі і мучився на турецькій галері. А коли на старості літ випросив собі у товариства зимівник та там засів і завів пасіку, то його москалі звідти прогнали і там посадили якогось волоха. У нього хиталася голова і дріжали руки, що з бідою заносив ложку у рот. Але його голос лунав мов дзвін:

— Говорилося тут зразу про те, що треба вислати до цариці посольство, себто наших столичників з проханням, щоби нам затвердила наші землі, та не чіпала наших вольностей. Я кажу, що це дурне, та безглузде і з того нічого не вийде, а може бути ще й таке, що наших депутатів пішли в Сибір. Усі наші депутатії, ще того часу, як нас москалям, було треба, привозили торбу ласк, і більш нічого. Я кажу, що чим більше наше козацтво буде москалям кланятися і їм коритися, тим більше покаже свою слабкість і тим більше будуть його угніати. Треба раз козацтву зважитись і показати Москві зуби. Я вже того не зроблю, бо у мене зубів дастьбіг, а моя рука вже не удержить ложки в руці, не то шаблі. А ви молоді та здорові, на вас черга показати себе. Вірте мені, що над теперішнім нашим станом, і упадком плаче благородна душа моого покійного приятеля Івана Сірка. Вона сердешна плаче над нашою ледачою старшиною, що приймає від цариці позолочувані бляшки, а від її прихвостнів золоті табакери. Ті бляшки безсоромно припинає на свої груди. Це для козацтва така ганьба, що лице па-

шисть наче від кропиви. Я предкладаю товариству такий пункт до вирішення: Не вільно жадному січовому товаришові приймати від цариці ні ордерів, ні подарунків, а ці бляшки, які вже мають, повідбирали у них і вкинути в річку.

— Славно, добре дід говорить, скидайте зараз цариціні ордери, а ми перш за все попривязуємо їх собаці до хвоста.

— А другий мій пункт такий, щоби жадних депутатів більше не посилати, а тому світлішому Грицеві Нечосі написати, що як не перестане нас напаствути, то ми його піймаємо і живого в землю закопаємо як зрадника січового товариства.

— Приймаємо! Згода! — кричали козаки.

Як вже діда поставили на землю, то підвіся Пилип Жук:

— Послухайте, панове товариство, що я вам скажу: Те, що говорив дід про бляшки, то свята правда. Бляшка така добра для невольника, а не для вольного козака лицаря. Але признаїмося, що багато з нас було ласих на царські подарунки та упоминки. Ніде правди діти, що ми січове товариство самі від цілого коша прохали таких подарунків. Нам здавалося, що це не подарунки, лиш заплата за нашу лицарську службу. Дивіться, яка наша земелька багата, усього є доволі, є чим козацький народ виживити та ще й лишок продати можна другим. А ми писали чолобитні до царів, щоби присилали нам хліба, та сала, та горілки та це, та те... І на сміх усьому світу голодна Московщина давала нам на багату і урожайну Україну хліба. Вона добре знала, що це ціна купна за наші вольності. Бо хто платить наймитові, той має від нього право вимагати праці. Ми самі запродалися Москві у найми. Чого ж тут нарікати, що Москва нас завоювала і петлю на шию засилила нам, коли ми самі того хотіли. За це повинні нам одвіт дати ті, що для лакімства лукавого прохали у Москви того, що ми у себе маємо доволі та ще могли би продати голодній Москві і татарщину поживити. Перестаньмо вже раз жебрати, бо справді жебра-ками будемо.

Кошовий, почувши таке, почував себе певнішим і став вихвалюватися, що те все передбачив і тому попирав кольонізацію Запорожжя українцями і підпирав хліборобство, але Москва собі того не бажала.

— Начхать нам на Москву, — крикнув хтось із заду. — Станьмо панами на нашій землі, геть з московськими зайдами!

Рада скінчилася, козаки розходилися по куріннях, а старшина дуже була рада, що на тім скінчилось.

VII. ПОГОНЯ.

Петро виїхав з хутора з козаками, котрим отаманував Терешко.

Цілий світ занесло великими платами снігу, якими крутив вихор на всі боки. Небо закрилося чорними хмарами. В повітрі чути було пекольні свисти і виття. До того ще стало у хмарі блискати та греміти. Іхали навманя, бо всі дороги позадувало снігом. Вихор не лиш вертів снігом, та ще змітав його з поля і насипав великі кучугури заввишки хати. Коні западали місцями у сніг по черева, місцями годі було переїхати і треба було обїздити довкруги. Якби не Терешко, то Петро сам був би ніяк не знайшов шляху. Терешко керувався інстинктом степовика і знайшов шлях.

Треба було переїздити через великі самарські ліси. Тут було трохи затишніше, що бодай віддиху так не захапувало. Але і тут снігу було доволі. Та не довго могли вони натішитися лісом, бо незадовго він скінчився і знову опинилися в степу. Хоч приходилося частенько завертати, то все ж таки Терешко прямував на коршму Кривулю. Вона стояла при головній шляху на Гетьманщину і цею дорогою а не іншою мусіли москалі поїхати.

Годі зясувати собі стан душі Петра. Він так любив дуже свою Степаніду, а вона сердешна тепер в лабетах розбишак безпомічна, і коли не поталанить її визволити, вона станеться іграшкою московських звірюк. Йому доводилося нераз чувати, що москалі захоплювали гарних українських молодиць і дівчат до панських гаремів і вони небоги пропадали там марно на віки. Петрові розривалося серце з жалю і пересердя і жадоба помсти розпирала йому груди. Поклав собі, хочби ці-

чию свого життя здогонити грабіжників, вирвати Степаніду з їх кігтів живу чи мертву і люто помститися. Та він почував себе серед тих обставин безрадним мов мала дитина і у всьому слухав Терешка. Він зачне робити своє діло, як вже розбішак здогонять...

А хуртовина не вгавала...

Вже стемніло зовсім. Терешко вигукував щось до козаків, та Петро нічого не зрозумів. Та йому було байдуже, що отаман запорядкує, щоби лиши не спинятися.

Нарешті похід припинився. Козаки позлазили з коней і повкривали їх ряднами. З коней клубилася пара. Поприпинали їм на шиї мішочки з вівсом. Коні стогнали з перевтоми і зараз збилися в купу головами до середини. Козаки обтріпували із себе сніг, тупотіли ногами і били об себе руками, щоб розігрітися. А далі добули із своїх сумок горілку та хліб. Терешко присилував Петра випити глоток горілки та закусити.

Постояли так часок і поїхали далі.

Нарешті хуртовина стала ущухати, а далі зовсім усталла. Вітер пігнав хмари далі, небо прояснилося, на небі забlimали зорі. Терешко дивився на небо.

— Ще нема півночи, та бачу, що ми трішки збилися з шляху, але вже тепер до Кривулі не буде далеко.

— А що буде, — питає Петро, — як ми приїдемо і застанемо коршму порожною?

— Нема чого боятися. Вони їдуть санями, а тепер неможливо іхати, бо шлях сніgom завіяло. Вони найменше три дні мусять підождати, поки не промоститься можлива дорога. А ми ідемо верхом.

Тепер справді лекше було іхати і всім стало веселіше. Іхали так довший час, аж Терешко сіпнув Петра за рукав і показав наперед себе. Десь далеко блимало світлко.

— Це Кривуля, а як там тепер світиться, то й гості там є. Кому хотілося би в таку негоду ман-

друвати, коли можна безпечно пересидіти лиху годину в теплі.

Світло ставало що раз ближче. Нарешті показалася велика гора снігу, в якій з одного боку світилося. Підіхали обережно і обіхали довкруги. Двері були високо засипані снігом. Коршма подобала на якусь велику потвору з одним оком. Крізь оболонки вікна не можна було бачити, що в середині.

Кількох козаків злізло з коней і стало відгребувати сніг від дверей. Було чутно, як у сінях коршми коні тупотіли ногами і хрупали. Терешко викресав вогню і засвітив смолоскип. Перед коршмою стояло кілько саней. Покотило пізнав одні велики сотникові сани.

— Я тепер певний, що вони ще тут — каже Терешко, — тепер хлопці треба виважити двері і вскочити до сіней з світлом. Іх так засліпить, що їх не стямляться... Ножі в руки і перерізати драгунів...

Для Петра була це велика втіха, що здогодив свого ворога. Що буде далі, і як застане Степаніду, про це він тепер не думав.

— Справтеся, хлопці, добре, то ще їх від мене дістанете по п'ять червінців.

Виважили двері з бігунів, і тоді вскочили зі світлом у сіни. На землі, на соломі, лежали під кожухами драгуни. На них кинулися козаки з ножами і різали мов баранів. Петро відчинив двері у коршму. Тут блимав на столі каганець. На лаві лежала якась людина. У Петра забилося сильніше серце. Відчуваючи, що це певно Степаніда. Прискочив Покотило зі смолоскипом та ще кількох козаків. Степаніда лежала мов мертві. Даремно Петро промовляв до неї пестливими словами. Вона нічого не тямилася. Дивилася кудись наляканими мов скляними очима. Світло смолоскипу не разило її очей. На лиці виявлявся великий жах.

— Моя ясочки, я так лякався за тебе, важкий шлях я переїхав, щоб тебе рятувати.

Степаніда сиділа на лаві мовчки, нічого не розуміючи. Петро в одчаю:

— Вона сердешна збожеволіла.

— Дай їй до рота глоток горілки, — каже Терешко, — вона очуяне.

Петро послухав, але вона так заціпила зуби, що нічого не міг зробити.

В цій хвилі в сусідній кімнаті щось заворушилося. Відчинилися двері і війшов той самий москаль, котрого Петро угощав на сотниковім хуторі.

— *Какой чорт здесь шляется и спать не дайет!*

Петро скіпів. Вихопив пістоль і прицілився до москаля, та Покотило підбив йому руку і куля попала в стелю.

— Дай спокій, то була-б за легка смерть для такого собаки.

Тепер Покотило схопив москаля за горло і здавів мов залізними кліщами та повалив на землю.

— Хлопці! мотузя!

Москаль пручався, та козаки миттю його звязали. Він став кликати своїх людей.

— Не вереши, бо вони певно вже не почувають...

Козаки вскочили у сусідню кімнату. Там було відчинене вікно, і хтось ним вискочив. Кинулися за ним козаки і за хвилю привели і другого москаля.

Зійшлась повна коршма козаків. Терешко перепитував бранців, та вони лиш лаялися по московськи і погрожували.

— Розігрійте, хлопці, кусок заліза, та зніміть ім чоботи, бо без цього не обійтесься.

Аж тепер розвязалися москалям язики. Вони мали піймати сотника і забрати його статки для себе як воєнну добич. Мали забрати також Степаніду, бо про її красу говорили в Глухові. Проне довідався один пан, що служив при світлішому і хотів її дістати для себе.

— Так ви це, що забрали у сотника, називаєте воєнною добиччю, а ми звemo це грабунком

розбишацьким, і за це ми покараємо вас козацьким правом.

— Ми царські люди і віддайте нас під царський суд...

— Егэ-ж, голубята, ми повеземо вас у Петербург, вам нічого не станеться, а нас побють кнутами та в Сибір поженуть. Та воно не так буде. Ви готуйтеся на смерть, та помоліться гарненько, як що ви хрещені.

— Не смій! — крикнув той перший. — За це жде тебе каторга. Я думний дяк*) Фома Алексєевич Грігоров!

— Як ти дяк, то пильний церкви і крилоса, і не грабуй чужих молодиць, а чи ти Фома, чи який інший чорт, то мені не важне.

— Ми вас всіх перебємо та перевішаемо проклятих хахлів...

— Спасибі, що нас повідомив про це. За це ми вас вже залізом не будемо припікати, а тільки зараз повісимо. Ну-те, хлопці, добрих мотузків і на сволок, там, де вони спали. Опісля перешукайте коршму за сотниковим награбленим добром... А що, Петре, з Степанідою?

— Ще не прийшла до памяти.

Як козаки справилися з москалями, каже Терешко:

— Пошукайте ще, хлопці, за жидом. Не може бути, щоб у коршмі жида не було.

Козаки перешукали усю коршму, нарешті знайшли орендаря скованого між бочками. Він дуже налякався і дріжав цілим тілом.

— Не лякайся, ми тобі нічого злого не зробимо. Хіба ти винуватий у тому, що у тебе москалі начували? Ти нам лиш скажи, коли вони сюди приїхали і що робили?

— Вони приїхали перед двома днями з драгунами. Все в мене поїли і випили, нічого не заплатили і поїхали далі. Гірка мені була з ними година. Вернулися вчера пополудні і привезли цю

*) Член ради, що звалася дума.

молодицю. Клянуся на тору, що нічого не знат. Я дуже налякався, бо видно було, що то якась пані буде, та що вона хора, принесли її з саней мов неживу. Моя Рухля трохи знає біля недужих ходити, хотіла і до неї подивитися та їй помогти, та один драгун впоров її кнутом і прогнав. Я хотів вночі побігти до найближчої станиці і дати козакам знати, бо з панами козаками все жив у згоді і мене знають і в пана полковника Кандиби в Самарі і у пана сотника Жука, бо я у них хліб купував, та така хуртовина зірвалася, як самі здорові знаєте, що годі було носа з хати висунути.

— Ану, жиде, придивися до цієї пані, — каже Покотило, — чи пізнаєш?

Степаніду вже роздягли з кожухів і вона сиділа на лаві, а Петро держав її в обіймах і пригортював до неї.

— Ей вей! таж це панна сотниківна.

— Вона моя жінка, — каже Петро.

Тепер жид придивився до Петра.

— Мій Боже, так ви Петро, син пана полковника Кандиби... Вібачте, я такий був наляканій, що не придивився гаразд. То вашмосьць був у турків в полоні... Яке нещастя скоїлося над вашою головою... Дозвольте мені, я покличу мою Рухлю, вона краще знається на тім і краще поможе пані, як ми всі разом. Тільки прошу, не лякайте її, бо вона вже ледве жива. Я її приведу.

— Слухай, жиде, як твоя Рухля справді може моїй жінці, так даю тобі козацьке слово, що повік тобі цього не забуду.

Жид узяв ліхтар зі свічкою і пішов у другу кімнату. Та побачивши повішених москалів нароптив крику, аж йому ліхтар з руки випав. Він вбіг знову у корщму:

— Прошу вас, мосьці панове, заберіть це стерво з хати геть, бо як моя Рухля це побачить, то перелякається і не зможе помогти пані.

— Та що ми з ними зробимо? — каже один козак до осаула.

— Винесіть їх на двір, а вже вовки сіроманці дадуть їм раду. Добре будуть мати снідання, бо драгуни добре випаслися на царському хлібі.

За часок привів жид Рухлю і заспокоював її, що нічого козаків боятися, бо то свої люди.

Жидівка приступила до Степаніди і стала її оглядати:

— То з великого переляку. Пані мусіла щось страшного побачити.

— На її очах москалі маму зарубали, — каже Петро.

— Паню сотничиху? — скрикнув жид. — Ей вей мір! І певно все пограбили. Я бачив, як вони вернули і великі гроші і ріжне добро між себе паявали.

— Занесіть її до мене, — каже жидівка, — її треба роздягти.

Петро взяв жінку на руки мов малу дитину і поніс за жидівкою аж до третьої кімнати. Там стояло велике ліжко застелене перинами. Жидівка роздягла при помочі Петра Степаніду до сорочки і поклала на постелі. Тепер заварила якогось зілля і на силу вляла її того відвтару у рот. Принесла у плящині пячки і поставила Степаніді до висок.

— Що ти робиш? — каже Петро, бачучи, як зпід пявок стала слезити кров.

— Сідайте тут на ослінчику, пане сотнику, так треба було. Трохи крові з голови мусить зійти, щоб прийшла до памяті. Мені не першина так робити. Ще Богу дякувати, у пані кров не згустіла, дивіть, як сама пливе. Глядіть, як пані засипляє.

— Хібаж вона дотепер не спала?

— То не був сон, пане сотнику. З великого переляку їй вдарила кров на мізок, і вона втеряла, вибачте за слово, глудзи. Тепер певно полекшає. О, вже пячки повні, зараз відпадуть, тепер треба буде спинити кров... Не одному недужому я помагала, пане сотнику, і тому нас люди люблять і шанують. З панами кошаками ми все в згоді, по сусідськи живемо, і добре нам було, поки чорт мо-

скалів не приніс... Тепер вони всюди пхаються, вас козаків проганяють, а нас грабують до живого тіла, бодай їм було цурсес...

— Так не зараз нам вертатися до дому, — каже Терешко, — бо Петро не лишить жінки, а вона сердешна не зараз подужає... Ти, Покотило, по назначуй сторожу, а ви лягайте спати. Слухай, жиде, є у тебе солома?

— Що не забрали драгуни, то ще є.

Козаки стали стелити солому на помості, другі розміщували коні поміж драгунські. Нараз ударив сильний вітер на коршму, аж двері відчинилися і крізь вікно стало мести снігом. Вікно заткали соломою.

— Знову хуртовина, — каже Терешко, — та це добре для нас, бо ніхто сюди не прийде.

— І так ніхто не приїхав би, бо ніхто не знає, що тут сталося, ні один драгун не оцілів...

При недужій Степаніді сиділи Петро і Рухля. Вони розмовляли стиха:

— Чи довго вже в цій самітні живете?

— Воно лише так здається, що це пустеля, але у нас все бувають гости зимою і літом. Туди йде головний шлях із Самари на Слобідщину, то все є якісь подорожні. Літом у нас панове козаки забавляються, музик приводять і від них можна гарно заробити. Платять добре і не торгаються. І велиki пани у нас ноочують. Але як приїдуть москалі, то кара божа! Виплють, поїдять, а замість заплати, нагаєм почастують. Уся служба від нас повтікала і лише двоє нас лишилося, тай і нам прийдеться втікати. А ще тепер, як з весною знайдуть кістяки обгріжених трупів і останки московських мундирів, то зараз зачнуться допити дротяною нагайкою та розпеченим залізом...

Петро подумав хвилину:

— Бачу, Рухле, що ви свої люди, та ще те, що ти для мене сьогодні зробила, на гроши годі цінувати. Заберіть ви все, що варто забрати і йдьте з нами у Самару. Там або в городі будете жити, або в оселі полковника і буде вам безпечно під його опікою.

Жидівка, здавалося, зраділа з того:

— Я ще з чоловіком пораджуся... А що буде з коршмою?

— Коршма мусить піти з димом, і тоді увесь слід пропаде. Так мусить бути і москалі не сміють знати, що сталося з драгунами.

Опісля прийшов жид:

— Пане сотнику, козаки викинули москалів у сніг, а я боюся, що вони очуняють і втечуть. А тоді нам усім буде велика біда. Я це сказав вашим козакам, а вони єтили з мене сміятися...

Петро не звертав уваги на говорення жида, бо в цій хвилині Степаніда відкрила очі. До неї прискочив зараз Петро.

— Що зі мною робиться? Ох! який страшний сон мені приснився... Чого ця жидівка тут хоче?

— Ти у добрих людей, Степанідо. Я біля тебе, і наші козаки теж.

— Спіть іще трохи, пані, — каже Рухля, — я зараз вернуся.

Вона вийшла і розказала чоловікові, що від Петра почула.

Жид дуже зрадів, припав до руки Петра і став йому дякувати:

— Пане сотнику, за це, що ви мені хочете зробити, я вам козакам вірно буду служити мов собака. Я вже турбувався, де нам під таку пору сковатися, бо я зачув, як говорив пан осаул до козаків, що коршму треба буде зараз спалити.

Жиди стали зараз збирати своє добро до скринь. Степаніда спала. Хуртовина не вглавала. В димарі страшно вило і свистіло...

— Не журіться, пане сотнику, — каже Рухля до Петра, — ваша пані буде здорована, за це поруччаюся я моєю головою. Це мої п'явки так помогли.

— А багато у тебе того добра? Не забудь взяти з собою, воно може придатися.

— Не забуду, і не великий буде з тим клопіт. Того добра на всій Україні повно, у кожній калабанці і ставку, лише що зимою годі їх наловити.

Жидівка, щось собі нагадала і стала вайкати.

— Чого тобі? — питає Петро.

— Я маю велику турботу, що з нашою ковою зробити. Так її тут лишити не можна, а вести з собою також не можна...

— А скільки тобі за неї заплатити, я її зараз куплю, бо нашим козакам і так харчів не стане, і треба буде свіжого мяса.

Він виняв з кишені жменю грошей і кинув на стіл.

Видно було, що ціна була добра, бо жидівка перелічила гроші і сховала за пазуху. Тепер сіла біля недужої, а Петро пішов до козаків. Вони спали на соломі. Покотило дрімав на лаві сидячи, Терешко лежав на лаві горілиць і хропів на усю коршму. В сіннях ходив вартовий козак, мутиков пісоньку і голосно зівав. Петро теж присів на лаві і став дрімати. Все стишилося, лише хуртовина не стихала.

Другого дня вранці Степаніда прокинулася зі сну. Розглядалася по хатині, дивилася то на Рухлю та на Петра і не могла нагадати, що з нею:

— Чи це такий страшний сон мені приснився, бо мені ще й тепер здається, що я сплю і мені щось страшне сниться...

Тимчасом жидівка принесла глечик з теплим молоком:

— Напийтеся, пані, воно свіжењьке...

Степаніда випила усе:

— Справді, добре молоко, спасибі! Петрусю, що воно таке сталося і звідкіля я тут узялася?... А... так... вже нагадую... Як лише ти відіхав у Самару, приїхали ті два кляті москалі з драгунами. Дутко їх не пускав і вони його вбили. Козаків на хуторі було тоді мало, порозходилися по оселі, бо ніхто не сподівався такої напasti. Драгуни скочили в хату і стали усе розбивати і грабити. Ми оборонялися, мама вбила одного драгуна з пістоля. Її зарубали шаблями... Господи! Тепер бачу маму усю в крові на землі.

Степаніда стала плакати, дріжала всім тілом, а Петро вспокоював її, як міг.

— Лишіть її, пане сотнику, нехай виплачеться, — каже Рухля, — від того зараз їй на серцю полекшає. У неї усе горе під серцем запеклося, скаменіло. Нехай розтає і зі сльозами витече.

Петро держав Степаніду в обіймах, поки не заспокоїлася.

— Опісля я втратила пам'ять і не знаю, що було далі. Памятаю лише, що мене кудись везли на санях, коні гнали вихром, а по боках гнали кляті драгуни...

— Решту то я тобі доповім, моя голубко. Покотило прискакав до Самари і розказав усе. Ми зібрали гурток козаків і пішли в погоню. Москалі через хуртовину задержалися у цій коршмі. Цій хуртовині треба подякувати, що ми здолонили харцизів ще на козацькій запорозькій землі. Тепер ти безпечна, і як лиш подужаєш, вертаємося до дому.

— Я вже почиваю себе добре і можу їхати, хочби і зараз... А що з москалями сталося?

— Ім сталося те, на що собі заслужили.

Війшов Покотило:

— Здорові були, пані! Який я радий, що вас вже бачу при памяті...

— Не має причини радіти, моеї магусі вже немає...

Вона знову стала плакати...

Покотило шептався з Петром.

— Приклич сюди Терешка.

Прийшов Терешко і привітав Степаніду.

— Можемо зараз вертатися... Прикажи запрятти сані, які лиш є, бо ѹ жидів забираємо з собою...

— А жидів нам на що?

— На те, що вони добрі люди, а ця жидівка життя врятувала моїй дружині. Коршму підпалимо, щоб і слід загинув. Скажи, осаule, нашим козакам, що я дуже гнівався би, якби тим нашим жидам в дорозі пакостили. Тепер зроби ще так: прикажи принести повішених москалів, як що їх цієї ночі ще вовки не погризли, до коршми, нехай

згоряť враз з драгунами. Драгунські коні за-
прягти до саней, а сідла позабрати.

— Так не можна, — каже Терешко. — Мо-
сковські сідла значені і легко їх піznати. Та вони
й так нашому козакові не годяться. Краще, нехай
згоряť ураз з драгунами.

— Добре кажеш, так і зроби. Підожди ще...
Я купив у жидів корову, треба буде зарізати та
мясо зварити, бо з нашими харчами, здається,
вже скupo.

Козаки вийшли, Степаніда при помочі Рухлі
стала одягатися. У неї дріжали ноги і голова хо-
дором ходила.

— Так ми, Петрусю, йдемо прямо на батьків-
ський хутрі...

Петро глянув на Рухлю і вона перечила
головою.

— Ні, серце, на татовий хутрі нам не по до-
розі, ми поїдемо прямо у Самару, а на хутрі
пізніше...

— Треба-ж нам матусю похоронити...

— Усе зробиться, мое серденъко... Та ти по-
думай, що на татовім хуторі москалі усе погра-
бували, не знайдемо там ні ложки ні миски, а ти
нездужаеш і тобі треба спочити...

Степаніда вже не перечилася...

Козаки збралися в дорогу. Витягли зпід
снігу сани і складали на них сотникове добро, другі
справляли мясо з зарізаної корови і складали в ка-
зани. Одні сани відступили жидові, і він з жінкою
виносив їхня ової статки.

На дворі вибралося на гарну погоду. По-
тиснув морозець. Вітру не було. Небо випогоди-
лося. Сходило сонце.

Козаки поснідавши запрягли коней у саній.
На одні сани посадили Степаніду з Рухлею, щоб
її в дорозі доглядала, на другі поскладали сотни-
кові скрині, а на останку їхав жид з своїм майнном.
Сонце вже підійшло високо, заки рушили з місця,
а його яркі проміні відбиваючися від примерзлого

снігу аж очі сліпили. Покотило з кількома козаками лишився в коршмі, котру підпалили в кількох місцях. Шлях був дуже важкий. Треба було нераз промошувати дорогу заступами, котрі забрали з коршми. Вже вечеріло, як добилися до полкового хутора в Новій Самарі.

VIII. ВДОМА.

Увесь той час полковник дуже хвилювався. Виправив сина в таку хуртовину, серед якої можна було пропасти. А може попав у засідку і вже повезли його в кайданах.

Полковник не спав цілу ніч, виходив часто на рундук і наслухував, хоч знову добре, що так швидко з Кривулі не можна вернути. Рано, як хуртовина вспокоїлася, післав кількох козаків на сотників хутір. Вони принесли сумну відомість, що хутір спалений до тла, що попалилися в стайннях воли та корови, бо нікому було іх рятувати. Драгуни нікого до пожару не пускали і стріляли в людей, які хотіли наблизитися до хутора.

— Добре, що сотник втік завчасно, бо не жити-б йому нині.

Полковник хвилювався:

— Немає тепер безпечного місця на нашій Україні. Цариця усюди пхає свої гострі кігті. Може й нам прийдеться втікати у світ заочі.

— Куди-ж ти, брате, втечеш? — питала крізь сльози Марта. — Сам кажеш, що усюди досягнуть цариціні кігті.

— На Січ втечу.

— А що станеться з жіноцтвом, котрим приступу на Січ немає...

Полковник не відповів нічого. Ходив в задумі по хаті:

— Хоч би і під турка піти, та щоби лиш подальше від України, бо знову царі зачнутуть нас приманювати до себе, а як ми вернемось, тоді вже не пізнаємо нашого Запорожжя. На всіх язиках тут

будуть говорити, тільки ніхто не почує нашої української мови. І сліпих кобзарів Москва вимордує, могили порозкопує, щоб по нас, запорожцях, і сліду не стало.

Полковник став терти чоло долонею, наче-б хотів відігнати від себе ті погані гнітючі думки, які йому роєм налітали у голову. По його лицю плили гарячі слези:

— Де Петро так забарився? Коли-б хоч не пропав де в снігу... Та може воно й краще для нього було-б... Як я завидую тим, що вже перебралися на той світ... Вони вже не потребують журитися нашим поганим положенням. В давнину, було, коли нас вороги присіли, було куди втекти: від поляків на Запорожжя або на Слобідську Україну, як не сюди, то туди. Сьогодні царська Москва покладає свою лабу на усю Україну, не втечеш, хіба на Сибір...

Говорив це наче сам до себе; не міг заспокоїтися. Даремне сестра уговорювала його.

— А може й таке бути, що наші вже іх не застали на Кривулі і пігналися за ними у Славяно-Сербію, або ще дальше і попали у засідку. Пораділи-б з того москалі, бо-ж Петро зять сотника Жука. Вони саме тому повезли сотниківну, щоб сотника присилувати самому віддатися в їх руки. Москалі таке вміють...

Такими думками мучився полковник аж до самого вечера.

Аж забрящали Брящала від саней. Полковник вже був на ганку, куди підіхав Петро:

— Здорові будьте, тату, нарешті ми вже тут...

— А Степаніда жива?

— Он там на санях.

— Славити Господа! Ти не завертав на сотників хутір?

— Ідемо прямо з Кривулі.

— Так добре, бо хутір спалили.

— Я догадувався, і тому їхав навпростець. Не говоріть нічого Степаніді.

Підіхали сани під ґанок. Насамперед вилізла Рухля і помагала Степаніді, яка ледве волікла ногами. Марта помогла підвести її в хату:

— Хто це, ця друга жінка?

— Орендарка з Кривулі, добра жінка і з серцем, хоч жідівка.

Петро розказав батькові, як застали Степаніду, і що Рухля зробила, та що зробили з коршмою і москалями.

— Добре сталося, увесь слід пропаде, і ніхто не буде знати.

Зараз підіхали і другі сани і жид вийшов на ґанок і став полковника ціluвати по руках.

— От і Янкель тут! Чого тобі, жиде, треба?

— Не гримай на нього, тату. Це чоловік тієї жінки, він мені теж по широті поміг. А тепер, як йому нічого в коршмі робити, годі було його в степ прогнати, і я його сюди забрав. Нехай собі десь тут біля нас живуть, може ще нам в пригоді коли стане...

— Нехай остане. Тут у нас в оселі є одна порожня хата, ми їх там примістимо.

Янкель став дякувати:

— Пане полковнику, вашмосьць не пожалуєш того, що нас бідних не відтрутів, а дав нам у себе певний куток. Я вам козакам буду вірно служити мов собака, і довідаєшся між жидками не одне таке, чого ви, козаки, не довідалися би ніколи. Ми жиди є по цілому світі, і ми усе собі переказуємо.

— Знаю, що ви хитрий народець... Оставайтесь, а тепер йди у кухню та поживись...

Та Янкель не пішов, поки не забезпечив свого майна. Його скрині та клунки покищо поскладали у сінях при скринях сотника.

Тимчасом Рухля при помочі Марти роздягла Степаніду і поклала в постелю. Сама метнулася в кухню, казала варити молоко, а потім запарила зілля. Поводилася так, начеб тут від давна газдували. Марти розповіла все і відразу зіднала собі її ласку.

— Що вам дати на вечерю? — питає Марта, коли вже і Янкель прийшов.

— Ми прохаемо кілька курячих яечок, спечемо їх у попелі і буде з нас.

Степаніда напоєна зіллям спала добре усю ніч. Біля неї на землі лежала Рухля, щоб її пильнувати.

На другий день завезли жидів до пустої хати, і привезли, чого лиш було треба. Полковник подарував їм молошну корову з пашнею.

Як козаки довідалися, що жидівка лікує і що врятувала сотниківну, відносилися до неї добре, а далі стали її просити до недужих.

А Янкель не всідів спокійно. За два дні пішов між козаків і купив собі стару шкапу і візок, та вибрався в дорогу. Прийшов сказати це полковникові. Як полковник побачив стару шкапу при візку, що не годилася й вовкам на снідання, став дуже сміятився з Янкеля:

— Який ти, Янкель, дурний. Чому мені не сказав, я-б тобі подарував був кращого коня.

— Пане полковнику! Я не такий дурний, як вам здається. Поїду добрим конем у світ, мені зараз відберуть, та ще ограблять. А такої шкапи мені ніхто не забере. Мені треба їхати за гиндлем. Та не так вже за гиндлем, бо я з ласки пана полковника маю з чого жити, але я хочу між жидками довідатися, що для панів козаків може бути потрібне. Хочу переконатися, чи воно правда, що я довідався від москалів ще у Кривулі.

— Що-ж ти довідався?

Жид оглядався на всі боки, чи хто не підслухує, бо туди багато козаків швендялося.

— Можу сказати вашмосці лише на самоті.

Полковник завернув в хату, а Янкель пішов за ним:

— Москалі говорили, що цариця з весною посилає військо, щоб Січ завоювати і панів козаків геть знівечити.

— А не брешеш ти, небоже? Раз, що цариця не посміла би того зробити, а по другому, що москалі не говорили би тобі такого.

— Щоби я так здоров був, що правду кажу. Вони говорили до мене так: „Ти, єврей, приладь Багато горілки, вина, меду, усього, бо весною або в літку піде тудою велике військо цариці“. — „А може буде з турками війна?“ — питаю. — „Ні не з турками, кажуть, бо цариця з ними замирилася, але в нашому сенаті вирішили, що Січ треба зруйнувати, бо запорожці не хочуть слухати цариці і бунтуються.“ — Таке я чув, а москалі були тоді пяні і певно говорили правду.

— Спасибі, що мені сказав, а куди ж ти вибираєшся їхати?

— Поїду через Самару чумацьким шляхом аж у Глухів, а може й далі. Накуплю усякого краму і привезу перед великоднimiми святами. У Самарі і тут буде можна добре продати.

— Так ти хочеш крамарювати?

— Пословиця каже: „навчить біда попити, як немає чого вхопитись“. Таке і у мене. Був уже й шинкарем, та воно не все добре з пяними заходитьсь. Часом побують, поломлять усе в хаті, часом заплатять у десятеро стільки, як воно варте, а часом лиш нагайкою почастують.

— У тебе мудра жидівська голова, та може би ти до нашої віри перейшов...

— На те я й жид, щоб мати жидівську голову, а що до віри, то я цього не можу зробити. З мене був би незданий православний. Та я гадаю, що у кожній вірі можна бути чесною людиною...

— Твоя правда... Та як тобі треба грошей на закупно краму, то я тобі дам.

— Спасибі! вашмосць, пане полковнику. Те, що я маю, мені вистане, а з великими грішими в дорогу небезпечно їхати, бо можна при тому і життя втратити. Як я їхатиму такою шкапою і таким возиком, то певно ніхто мені не скаже:

„жиде, давай гроші“. Хіба мене для жарту на-
гайкою впоре, а до таких жартів, то я вже звик.

— Ну, ідь з Богом.

* * *

Степаніда приходила що дні більше до здоровля, що день набирала сили. Здорова ко-
зашка вдача поборола страшне потрясіння, від
якого інша людина могла минутися або збоже-
воліти.

Вона небога частенько просила Петра, щоб
поїхати на хутір. Жидівка відраджувала, бо це
могло б їй пошкодити. Нарешті Петро поїхав
sam і запевнив Степаніду, що мама вже похована.
Так, вона справді була похована так, що осталася
з неї купка попелу, більш нічого.

* * *

Від тепер на хуторі усе заспокоїлося і вер-
нуло до давнього ладу. Полковник двічі на тиж-
день доїздив до Нової Самари, де була полкова
канцелярія.

По Янкелю не було жадної вістки, відколи
поїхав у світ. Рухля сиділа в подарованій хаті
і лікувала людей.

IX. НЕДОБРІ ВІСТИ.

Янкель вернувся перед Великоднем. Десь по дорозі проміняв свою шляхту за іншу. Його возик був навантажений усім добром. Зараз пішов до полковника.

— Здоров, Янкелю, з чим приїхав?

— З чим я приїхав, то для пана полковника вашмосці не буде цікаве, але люди розкуплять це перед святами... Для пана полковника привіз я дещо важного, та — на жаль — невеселого.

Жид відкашельнув і говорив:

— Я був у Глухові. Цей город я вже знаю давно. То була ще гетьманська столиця, так бодай називалося. Яке там тоді панство жило! Пан Розумовський великий пан був і любив бенкетувати. Тепер Глухів, то собі городок, а по гетьмані і слід застиг. Але тепер там багато москалів. Тепер куди ні глянеш, то або пікінер або драгун або гузарин. А тих московських чиновників, то й не злічиш. Я пішов між жидків. Там живе рідний дядько моєї Рухлі. У нього я кватирою становув. А він є старшим при жидівськім кагалі. До нього приходять ріжні жиди і вони собі усячину переповідають.

— Що ж вони говорили?

— Багато говорили. Знають полковник вашмосць, що перше був губернатором на всю Гетьманщину Румянцев. Тепер його цариця відкликала і наставила губернатором князя Потьомкина. А нашо Потьомкина? Бо він обіцяв цариці, що без проливу крові, хитрощами завоює і Січ запорозьку і всі землі запорозькі, всі паланки, Січ зруйнує а запорожців геть знівечить. Сю но-

звину привіз один жидок аж з Москви. Там кажуть, що на бажання цариці вирішив сенат, щоб козаків не було, бо вони мішають цариці роботу. Але москалі мають таки перед запорожцями мойре. Бояться повстання і війни. Знатніших козаків, себ то старшину вони візьмуть подарунками та рангами, а сірома сама остане як лев без голови. Пане полковнику вашмосць, на мою дурну думку треба би усе козацтво, так те, що живе по паланках, як і тих, що на Січи, завчасу повідомити, щоби береглися і не дали себе перехитрити.

— Ти добре радиш, Янкелю. Спасибі за те, що довідався. А не довідався ти, коли це має статися?

— Того мені ніхто не міг сказати, але з того, що цариця вже тепер стягає багато війська на запорозьку границю, міркую, що той празник послідує цього року на весну, або в літі.

Янкель відійшов.

Полковника наче громом поразило, що не міг зібрати думок. Ходив по хаті, потирає чоло долонею, і шарпав сивого вуса. Пішов у сіни і закликав Петра:

— Пропали ми, сину, прогали наші вольності і наша козацька слава.

— Що сталося, тату, певно Янкель привіз недобri вісти?

— Не то що недобri, але вони страшні. Я від того наче глузди втеряв і не знаю, що робити? Хіба нам втікати, та куди?

Полковник розповів Петрові усе, про що довідався від Янкеля.

— Справді погано. Катарина напосілася на нас, а що вона собі загнула, від того певно нічим її не здержиш. Та ніяк нам самим про наше спасіння балакати. Треба, тату, чим швидше скликати старшин з усіх паланок і порадитися, та щось вирішити.

— Добре кажеш, сину, та бачиш, що коли-б Москва сипнула на Запорожжя військом, то нам

найперше дістанеться, бо ми на краю запорозьких земель. Перша стріча з ворогом буде тут на нашій паланці. А війна то погане діло. Усе знищиться, пропаде, а вислід непевний...

— Тату, нічого мені не жаль, тільки нашої козацької волі. Майно можемо ще добути тай доробитися, але втрачену волю здобути, то вже не легка річ.

— Але оборонити її, сину, немає сили, так, щоб хоч не втратити майна.

— Не говоріть так, тату, за козацьку волю я радо віддам, моє життя. Нам треба зараз писати листи по паланкам до старшин і у Січ треба вістку дати. Треба усіх сюди запросити на раду. Я гадаю, що коли-б у всіх одна думка була, Москва не була-б нам страшна. Придивився я при сотнику, і бачу, що москалі не страшні. Коли-б лише один наступ Москалів відбити, то вже пішло би далі лекше. Потім може і Гетьманщина рушилася би. І тоді вернулася би наша слава...

Полковник хитав недовірчivo головою, але не хотів з сином перечитися, не хотів гасити в його молодій душі того вотню, що загорів так ясним полумям.

Настала мовчанка. Кожний думав свое.

Полковник ходив у важкій задумі по хаті. Він боявся риску, боявся невигоди, яку війна потягає за собою, боявся втратити майно призбиране через увесь вік. Воно й так багато прийдеться втратити, як москалі загорнуть його послисти, треба буде великими хабарями викуплюватися, щоб його хоч трохи пощадили. Полковник не вірив у те, щоб Петро міг підняти козацьку старшину на таке велике діло. Він знов душу спанілого козацтва, але знов теж і примхуватість козацького послільства. Буде те, що за Гетьманщини і на останку за Мазепи. Козацтво роздвоїться, бо москалі вміють вести діло. Одних візьмуть ордерами, других куплять ґрішми, і цариця осягне те, чого хоче.

Петро знову думав про інше. Його думки були теж турботні. Чи можливо підбити козацтво до збройної оборони? Таких сотників Жуків між старшинами, котрі не пожаліли би нічого і вагувалися з москалями помірятися, на пальцях почислити. Як вже його батько, козак з діда прадіда, котрий любить козацтво більш своєї душі, вагається, бо боїться втратити те, що має, то щож подумати про таких дужків, котрим серце обросло салом? Вони засмакували у панському житті і козацький кожух їм смердить. А коли їм з панами більше по дорозі, то знайдуть ще панство не між козаками, лише між панами на Гетьманщині або і в Москві, хоч там не перестануть прозивати їх хахлами. Як би воно ні сталося, то він про себе не хоче жити під московським чоботом, хоч би прийшлося втікати на край світу... Так! а що буде зі Степанідою? Що вона буде робити? Уже раз лиш з бідою вирвав її з московських кітів. Де прийдеться її подіти?

Нарешті Петро перебив мовчанку:

— Тату, нам би не гаятись а братися за діло, бо пізніше уся відповідальність паде на нас, що не повідомили інших про небезпеку, яка грозить Запорожжю.

— Треба, сину! Я поїду зараз у полкову канцелярію і прикажу канцеляристам розписувати листи.

— Я не так думав би, тату, не треба робити голосно, бо я певний, що в полковій канцелярії теж є московські шпиги. І хоч у листах не буде писано, про що йде діло, Москві усе-ж відастся підозрілим, чому се старшини скликаються і пішлють шпигів, а позавтрі будуть знати в Глухові, що тут робиться. Нам обидвом треба листи писати, і так їх дуже багато не буде. Будемо писати лише до полковників, щоби прибули зі старшинами паланки.

— Так, сину, берімося зараз за роботу, щоби потім не було запізно.

З тим розійшлися.

Петро прийшов у свою кімнату дуже затурбований так, що Степаніда зараз помітила, що якася важка турбота долягає йому.

— Чи можеш мені, Петре, сказати, про що ти тепер балакав з батьком? Як ні, то не говори нічого. Але мене це тривожить, що тато перше щось з Янкелем тяжко говорив, а потім з тобою.

— Моє сердечко, на що тобі тим тривожитись, це козацьке діло, не жіноче, краще не питай...

— Ні, Петре, так не говори. Я козацька дитина і ще мені не байдуже, що козацтву загрожує. Біда козакам, то й нам жінкам достанеться. От, бачиш, як помстилися на моїму батькові. Батько встиг втекти, а мама втратила життя. Що тобі, те я мені і я повинна про це знати.

— Твоя правда! Скажу тобі, що Янкель привіз недобрі вісти зі світу. Москва ладить велике військо на наших границях, щоби нежданно напасті на запорозькі землі і зруйнувати нашу Січ матку, а козацтво перемінити на своє військо.

Степаніда похитала головою:

— Хіба-ж ще для тебе, Петре, новина? Таж про це вже й горобці на вербі цвірінкають. Воно так мусить бути, доки козацтво буде так коритися, та доброхіть лізти під московський чобіт.

— Що-ж би нам на твою думку робити?

— А те, що пристойть лицарям: стати за своє збройною рукою. Москалі не такі страшні, як здається. Ти бачив, як мій батенько розбив малою силою в десятеро більший московський загін... Тільки, на жаль, у нас небагато Жуків.

— Говориш, як справдіння козацька дитина твого славного батька... Нехай тебе за це обійму, моя дружино вірна...

— Та ледве, Петре, чи з того що вийде... Не знаю, як там на Запорожжю, чи там козацтво так зледащіло, як тут по паланках. Може там наш батенько їх розрушить. Тут кожний дбає про свою вигоду, бо йому шкода того, що надбав...

— Батько вирішив писати листи до старшин по паланках, щоби позіздилися на нараду, може що в гурті видумають.

— І з того нічого не вийде, хоч би і всі позіздилися.

Від тепер батько і син писали западливо листи і розсилали їх довірочними людьми, до плаєчних старшин.*)

*) Скалковський (Історія нової Січі) подає, що усіх паланок було у той час (перед зруйнованням) вісім. По правому березі Дніпра: 1) кодацька, 2) інгульська, 3) бугардовська, 4) орлівська; а на лівому: 5) самарська, 6) протовчанська, 7) кальміюська. 8) прогнотівська.

X. НАРАДА.

На приказ найстаршого віком паланчінога полковника приїхало багато старшин. З полковниками поприїздили паланчині старшини, крім того багато сотників. Але були й такі, що навіть не виправдали того, чому не приїхали. Кандиба заставив для гостей великий обід. Коли вже побідали і стали між собою балакати про домашні справи, Кандиба промовив:

— Не на празник спросив я вас, мої любі гості, лиш на раду, таку сердешну раду, як між козацьким товариством водиться, коли на них чорна хмара наступає. Я живу, як знаєте, на границі з московськими зайдами і я добув певні вісти, що цариця завзялася, цього року нашу Січ матку зруйнувати. Ви також певно про це чули, та коли ніхто не думає над тим, як тої біді нам виминути, то я вважав за мій обовязок скликати вас усіх на раду, що нам робити?

— Хто зна, чи є правда, — каже полковник інгульської паланки. — Може так собі люди плещуть, щоб нас лякати. Хто таке чував, щоб цариця хотіла Січ зруйнувати... А хтож буде бити турка та татарина? Без нас турки усю Україну збрали би.

— Аж слухати соромно, що старі люди верзуть такі небилиці, наче з неба впали, або ѹно на світ народилися, — каже сотник орельської паланки Максим Задирака, тому так прозваний, що ні кому не поступився ні на язик ні на шаблю.
— Нас тепер цариці так потрібно, як діри в мості. Москва доти вигортала нашими руками з печі вогник, поки не лобула того, чого їй було треба.

При нашій помочі забрала собі турецькі землі над Чорним та Озівським морем, здобула Крим. Тепер наше Запорожжя сидить цариці в печінках, мов терня в нозі. Загорнула Гетьманщину, тепер черга на Запорожжя, щоби мати одноцілу державу від північного моря по південне. З нашої прадідньої землі поробить подарунки своїм коханцям, а нас вольних людей зробить кріпаками.

— Не можу в це повірити, — каже знову інгульський полковник, — щоби Москва так з легким серцем забула про наші вірні послуги для неї. Це була би страшна невдячність, а цього не зробить благородна цариця, наша пані. Вона відносилася до нас завсіди ласкателіше, а вже світліший все відкликається до нас по товариськи.

— Чи ти, пане полковнику, справді дитина, чи ти таки втеряв глузди, що верзеш дурниці, наче дурману наївся. Ти про якусь вдячність балакаєш! Наші батьки й діди стільки століть тою вдячністю живилися, то польською то московською, а опинилися на тому, що з великої колись України ми сидимо на тім малім клаптику, що Запорожжям називається. І ще нам вривають, а все із вдячності за наші услуги. Наші батьки і діди наїдалися тої блекоти і ми донині не можемо з неї очуняти. І тепер замість станути плече об плече в обороні нашої свободи, дуримо себе якоюсь царською ласкою та вдячністю.

— Чи можна нам з кочергою проти сонця ставати? — каже другий полковник, відомий на Запорожжі багач. — Там сила, а ми що? зачіпатися з царицею, з Москвою, то краще коміть-головою в Дніпро. А що тоді станеться, з нашим майном, з нашими стадами, табунами та отарами? Усе забере ворог, а коли і врятуємо наше мізерне життя, приайдеться нам скитатися прошаками попід тином і то ще на чужині.

— От вилізло шило з мішка, — каже сотник. — Зразу перечилися над тим, чи це правда, що Москва на нас затіває, але як жива правда вдарила нас по лиці, тоді показалося, що ми гнила

колода, купа ледарів, яким можна тесати кілки на голові, коли-б лише нашого болота не рушати і нас лишити в спокою.

Так говорив сотник Задирака, говорив з жаром, аж задихався. Страшно був схвильований на дуків багатирів. Коли на хвилю зупинився, і хотів говорити далі, його виручил у тому несподівано хто інший.

Ніхто з гостей не помітив, як у світлицю заїшов потиху новий гість і присів у кутику.

Цей чоловік не був зовсім похожий на гостя пана полковника Кандиби. Йому краще було-б до лиця у кухні між челяддю. Виглядав на прошака або степового чабана. Не було на ньому доброї свитини, ні цілої сорочки, усе в латах і також чоботи. За ковніром сторчала запорозька люлька, в руках здоровий ціпок. Лише по сивім чубі та довгих вусах можна було пізнати у ньому старого запорожця. Вже в літах був, високий на зріст і племістий. Здавалося, що в ньому ведмедяча сила, хоч вже хитав головою і руки у нього дріжали. Тепер скрустив з того, що сотник перестав говорити і спираючись на свого цілка заговорив:

— Я тебе, пане сотнику, вже виручу, бо знаю, що ти хотів сказати далі. Мое слово буде до твого подібне. Ви, ледарі і лінюхи, вам душа салом обросла. Вам байдуже козацька воля і слава, бо ви на неї ніколи не робили, а лише багацтва збивали. Я плюю на вас поганих, і так будуть плювати на вас грядучі покоління ваших дітей та унуکів... Бойтесь за ваші стада... не бойтесь, московські пани нагодують і напоять їх, а вас поставлять чабанами над ними.

Гости дуже збентежилися, бо дід говорив різко, наче стріляв кожне слово з мушкету. До того його появі була така несподівана, що не могли отямитися.

Перший отямився полковник інгульської паланки іуважав себе обидженим. Він скіпів на таке зухвалство прошака, почевронів на лиці мов буряк, устав з свого місця та йшов прямо на діда:

— Хто ти є, хто тебе сюди кликав?

Поглянув на Кандибу питаючи очима, хто того зухвальця сюди пустив. Але Кандиба теж був збентежений і не знав, що сказати. А дід ані оком не кліпнув і дивився полковникові прямо у віchi, підпираючись на ціпок і згірдно усміхався:

— Хочеш знати, хто я? Зви мене, як хочеш; можеш навіть тепер мене звати козаком Голотою. В одному лише запевняю вас усіх, мої маститі та славетні панове дуки, що я не гірший запорожець за вас, і не всім вам довелося побувати там, де я був. Ви втрачали багато часу на посольствах в одну або другу столицю, на поклонах перед тою сучою дочкиою Катариною і тим архізлодієм Потьомкином, а я сірома горював на турецькій галері. Вас милували ласкавими словечками, бенкетами та бляшками з „ізображеніем“ Катарини, а мене милували дротяними канчуками і таволгою та годували смердючою юшкою. Ви доробилися багацтва за свої труди і стали багатирями, я заледве випросив собі у січового начальства невеликий наділ в балці, де завів пасіку, купив коровину та козу, тай хотів там віку дожити. І жилося мені так, що я ні до кого не налагив за проханим хлібом і нікому не заваджав, навпаки, не одному біднязі я допоміг. Аж прийшли наші любі москалі, позавидували мені такого багацтва і прогнали мене з моєї землянки, забрали коровину та козу, і прогнали такого, як ось тут мене бачите, а на моє місце посадили якогось зайду, з котрим годі навіть розмовитися. І коли я довідався, що тут збірається рада старшин над долею Запорожжя, то й мені захотілося прийти та послухати слова мудрих людей. Та от я дослухався такого, що краще було мені загинути де небудь від кулі. Наша старшина боїться за свої багацтва, а чорт нехай побере козацтво...

Коли дід говорив, усі замовкли, затихли на своїх місцях, задеревіли. І розгніваний полковник, що йшов так певно на запорожця, що, здавалося, зітре його на порох, станув тепер сільним стовпом і не мір відізватися.

Усі засоромились, бо слово діда палило їх вогнем. Тож це була правда. Ім стало соромно і лячно. Соромно за своє самолюбство і лакімство лукаве, лячно за те, що коли такі язикаті діди підуть між козацтво, уся сірома стане проти цариці за свої козацькі вольності, а тоді Москва помститься на старшині і все їм забере.

У світлиці настало мертвецька тишина, наче-б що йно хтось з життям розстався. Ніхто не мав сміlosti заговорити, зрештою не було про що говорити. Та в тій хвилі віз затарахкотів біля хутора і віхав на подвір'я з кількома козаками. Петро вийшов розвідати, але зараз на дорозі стрінув десятника тої ватаги козаків, який йшов прямо до полковника. Петро пропустив його в світлицю, а сам придивлявся з ганку до того, що було на возі. На возі лежав повязаний якийсь духовник. Петро зацікавився і приступив до воза. Пізнав зараз діякона Софронова, того, що так гарно баском співає. Не питуючи нічого пішов зараз у світлицю, де десятник здавав звіт. Його сотник Тарас Шило післав з козаками сторожити границю від сторони Славяно-Сербії і перешукати кожного, що переходить границю. Коли-б знайдено було якесь письмо, так зараз власника арештувати і відстaviti до полкової канцелярії. Саме вони піймали цього бородача і знайшли при ньому письмо, якого десятник не змів перечитати і тому того попа сюди привезли. А що той ліп пручався і лаяв по московському, вони його звязали і на возі привезли. Усі гості скучилися біля десятника.

— Поперед усього роздивимо письмо. Може там справді нічого немає і ми даремне чоловіка неволили, та щей духовну особу зневажаємо.

Письмо було запечатане воском, а адреса була на найближчу московську станицю. Кандиба аж задріжав, перебігаючи письмо очима. То був донос, що в хуторі самарського полковника Кандиби зібралася козацька рада з усіх запорозьких земель. Вони радять над якоюсь небезпечною затією проти цариці государині. Ця рада буде

певно довше тривати, і добре було-б накрити Іх всіх на гарячому. На письмі не було підпису, лиш якийсь знак, котрого ніхто не розумів.

— Прочитай, пане полковнику, у голос, — каже хтось з гостей, — нехай усі почуємо.

— Я мушу розпитати у того попа, хто його післав. Приведи його сюди, — каже до десятника.

Тим часом біля воза збіглися цікаві з хутора і всі пізнали діякона із своєї церкви. Діякона привели козаки перед полковника на силу.

— Здоров будь, діяконе Тимофею, — гукнув до нього полковник, так, що йому поза спину морозом пішло. — От, як гарно ми стрічаємося. Скажи, голубе, хто тебе післав з тим письмом? — Й полковник ткнув йому листа під сам ніс. Діякон мовчав уперто.

Тим часом Петро обдивив письмо і каже:

— Той післав, хто це письмо писав. А писав його ніхто інший, лиш наш достойний протоєрей Созоній, бо я його письмо добре знаю...

— Гадюку я собі виховав за пазухою, — каже полковник.

— Я й догадувався, що між нами є шпиги, котрі зараз доносять про все московським панам, що почувають, — каже сотник Задирака. — Пропала козацька слава і характерність.

— Так не можна казати, — говорив Кандиба. — Зрадники завсіди траплялися, не забувайте за полковника Пешту, що також зрадив Богдана гетьмана. Але я не подарую того мому протоєреєві. Пішли, Петре, кількох козаків, нехай мені зараз приведуть сюди за бороду того достойника, я з ним не так поговорю...

Тепер розвязався язик діяконові:

— Пане полковнику, мій добродію! Не винуйте мене у тому, бо я нічого не винен. Клянуся вам на мої діти, що я не знав, що у цім письмі написано. Мене приклікав мій повелитель протоєрей, зачинив двері каже: „понесеш це письмо по адресі, а коли-б ти зрадився перед козаками, то анафремою будеш, і я oddам тебе царським людям,

а вони не дуже то будуть церемонитися твоєю діяконською рясою. І діяконський чин від тебе відберуть". А що я тоді робитиму з жінкою та діточками, хоч би мене і оставили живим. Ви, панове, не знаєте, який у нас великий послух. Ваша коzaцька суворість супроти нашої, то нічого... І я пішов, як було приказано. Я вже бачив, як царські люди چнутами одирали нашого брата, не дай Боже йм в руки попасти. Татарська неволя не така страшна.

Діякон став плакати.

Перший обізвався сотник Задирака:

— Нема защо карати того сірому, бо справді він мусів йти, як йому казали. Йому з очей видно, що говорить правду. І в цьому правда, що московська неволя гірша за татарську. Татарський набіг, то наче нагальна повінь: припливе, виверне всі греблі, і пропаде відразу. Чого не забере, то й остане. Московська повінь не відпливає, остає на місці, поробить мокляки і гниль, і від того прохідиться пошесті. О! після московської повені треба довго сушити...

У той момент зявився післаний за протоєреєм десятник і сказав, що перешукали все домівство і не знайшли попа. Попадя казала, що не знає, куди поїхав ще вчера рано, та ще й виляяла десятника, як він сміє перешукувати попівське домівство. І пану полковникові досталось...

— А я й не питуючися попаді знаю, куди почимчукував о. Созоній. Він тепер сидить безпечно в якісь команді і певно вернеться з царськими людьми.

— То чому посилає би діякона з тим самим?

— На дві руки певніше. Піймають його самого, то пустять, бо нічого не знайдуть при ньому. А піймають діякона, то він забіжить. Але тепер нам, панове товариство, — каже сотник, — не говорити про те, чи ми Москви потрібні, чи ні, чи цариця буде вдячна, а Грицько Нечоса для нас щирий, лише ладитися до оборони. Що йно не видно московської команди, а тоді повезуть нас в кайданах у Глухів, а потім ще далі, і хто не

здохне під кнутом, помандрує в Сибір. Отож, панове товариство, я гадаю, що нам не гаючись скликати би все козацтво, і дати доброго прочухана москалям, як прийдуть нас брати, як це зробив сотник Жук. Кажу вам усім і божуся, що мене живого не візьмуть.

— Не можу слухати дитячого базікання, — каже інгульський полковник. — Мене тут вже немає. Не буду-ж я йти з мотикою на сонце і задиратися з царицею. На мою думку ми повинні сьогодні тут вибрati від усіх паланок депутатів до цариці з суплікою за наші кривди...

— Так, так, — каже сотник, — я віддаю мій голос на інгульського полковника на депутата до цариці. Він хоч у літах, та ще доволі бадьорий. Може як-раз піде під смак цариці. Нечосу віджене, і аж тоді запануємо та заживем. Ну, як, пам'є полковнику, — каже, плескаючи його по плечу, — угодиш цариці, нашій матці, чи ні?

Всі стали сміятися, полковник обидився:

— Як смієш мене, полковника, зневажати?

— Ов-ва! велике діло полковник! Не козацтво тебе вибирало, а кошовий наставив тебе полковником, такий самий баба, як і ти. А як ти почуваєш себе обидженим, так у тебе і у мене є шабля, поміримося, кому було би краще бути полковником, а кому свинопасом.

В суперечку вмішався Кандиба:

— Як господар цієї хати не можу дозволити, щоби мої гості тут крівавилися. Ми в небезпеці. Думаймо в згоді та єдності про нашу оборону, бо буде пізно. Як що цей зрадник Созоній між москалями, то москалів що йно не видно і нас тут усіх накриють.

— Я тут ні при чому, — кричав інгульський полковник, радий з того, що не потребує ставати до двобою з сотником Задираю, — знайте, що тут мене нема!

— Підожди хвилину, пане полковнику ваш-мосьць, — каже Задираха, хапаючи його за полу, — може як раз виберуть вас у депутати, а звідси ближче у Москву, як з Інгульця...

Полковник вирвався на силу і вийшов. Чути було, як казав своїм козакам негайно ладитися в дорогу.

Та не сам він поїхав. Гості стали непомітно один по одному виходити не прощаючись навіть з господарем. Остав лише Задирака і ще кількох старшин.

— Шкода було нашої праці з писанням стільки листів, — каже Петро.

— Чого-ж шкода, — каже Задирака, — тепер ми впевнилися, яких маємо товаришів і на кого нам покладатися. Не знаємо ще, який дух віє на запорозькій Січі. Там вправді працюють наші однодумці, але наш кошовий радіє своєю бляшкою і не схоче підняти руку проти Москви.

— Щож нам робити зараз? — питає Кандиба.

— Боронитися до останку, хоч би прийшлися покласти і голови наші, а нейти під московський чобіт. Краще нам згинути, як загибати в Сибірі.

— Нехай тебе Бог благословить, мій сину, — каже дід, що увесь той час сидів в кутку і прислухувався. Він обняв Задираку і поцілував у голову.

Решта гостей посідали за столом і радили далі. Діякона розвязали і пустили.

На подвірі знову задудонів кінь. Ніхто на це не звертав уваги, хіба Петро. Він зараз вийшов. До нього припав зараз Янкель. Ледве дух переводив. Він вибрався за своїм ділом, як побачив цілу валку москалів, які йшли в напрямку на полковницький хутір. Валка станула в степу, либо нь там будуть ночувати. Янкель покинув свій візок і біг сюди пішки, поки не допав в степу якогось коня. Він не знає, чий то кінь, та йому було дуже спішно звістити пана полковника, щоби був обережний. Він іхав охляп без сідла і уздениці, підганяв коня ногами, а керував руками і дуже боявся, щоб які конюхи його не піймали і як злодія конокрада не покарали.

— Спасибі тобі, добрий Янкелю, тепер ніхто не буде підозрювати тебе в нещирості до нас. Сядь та відпочинь, а я скажу татові.

Янкель виглядав так, що коли-б не така поважна хвиля, можна було з нього посміятися. На ньому була розхрістана сорочка, та подертий халат від того, що передирався кущами тернини, де треба було ховатися. Загубив шапку і берліток і світив голою головою з довгими пейсами.

Петро лишив Янкеля на рундуку, а сам пішов у світлицю:

— За вовка помовка, а вовк козу зів... Ми радимо, і вгадуємо, чи прийде москалъ, чи ні, а я маю певну відомість, що царські люди вже в дорозі на нас. Хочете, вірте або ні, але відомість певна, лиш вибачте, що не скажу від кого.

А батькові шепнув:

— Янкель сидить на рундуку.

Полковник Кандиба вислав зараз розізди в сторону Славяно-Сербії.

Сотник каже:

— Не чекати нам, аж розізд вернеться, лише готовити козацтво до оборони. Як москалі йдуть від Славяно-Сербії, певно і мого села не минули, а мені ніхто не дав знати. Чайже усіх не вимордували...

— Я думаю, що вони не лише виминули твоє село, але всі села по дорозі. Залежало ж їм на тім, щоби нас заскочити несподівано і тут нахрити. Вони вертаючи можуть усе пограбувати і попалити, а покищо можна бути спокійним, — каже Кандиба.

— В такому разі — каже сотник, — нам треба подбати, щоби вони звідси не вернулися.

У хуторі настав тихий непомітний рух. Покликали полкову старшину та паланчиних сотників. Радять. Усі годяться, щоби провід віддати сотникові Задираці, бо полковник серед такого втратив голову. Він не скриває свого схильовання. Йому теж жаль того, що тепер має втратити те, що збирав стільки літ. Але соромно йому було говорити це перед сином... От йдуть на нього царські люди. Хоч гостей у нього вже немає, то є такі шпиги, котрі донесуть, що вони були. Москали

і про це довідаються, що тут було говорено, а це вистане, щоби його повезли в Москву в кайданах. А він того певно вже не видерхить. Він тепер бачив ясно, що попав в таку халепу, з котрої немає вороття. Навіть хабарями не можна буде викупитися. На що ім задоволятися дрібницєю, коли можуть все забрати. Не може зрозуміти Петра. Той нічим не журиться, та ще й радий з того, що має бути. Він не цікавиться радою старшин, лише порядкує на хуторі. Розділює зброю, дивиться за муніцією.

Нарешті вертаються вислані стежі. Десятники здають полковникові звіт, а Петро і сотник пильно прислухуються. Стежі вернули всі щастливо і поводилися дуже гарно. Ховалися, щоби Москалі їх не помітили. Як треба було, то повзли аж під ворожий табор. Москалі, сама жіннота, будуть певно на місці ночувати, бо й вогні порозкладали. Стежі обіхали далеко московський табор і дивилися за слідом, куди йшли москалі. Показалося, що вони виминали паланчині оселі, щоби підійти непомітно до Самари. Та це ще не було все. Ще не вернулася одна стежка, яку повів осаул Терешко.

Аж і він зявився і привіз повязаного драгуна, значиться, „піймав язика“, з чого всі були раді. Терешко полишивши свою стежу подальше підпovз там, де паслися драгунські коні. В траві здибав одного спячого. Той і не стяմився, як Терешко його звязав і заткав йому ганчіркою рота, щоб не кричав. Потім взяв його на плечі і притискав до своїх. Драгуна посадили на коня і перевязали ноги ~~жід~~ животом. Зараз привели драгуна перед полковникою і зняли ганчірку. Драгун спльовував з огидою.

— Дайте мені води напитися, — каже по-українськи, — на якого чорта було мене так мутити, коли-ж не спірався і не кричав.

— Так ти українець?

— А ви гадали, що москаль? А гей! Чи у вас і води немає? Не можу язиком ворохнути...

Замість води, піднесли йому збанок з медом, і чура хотів налляти йому в кухоль. Та драгун вирвав йому збанок з руки:

— Ти не трудись, я по за дно більше не випю.

Підніс збанок до рота і пив, поки не висушив до дна.

— Ну, спасибіг, добрі люди, що напоїли, коли-б ще погодували якоюсь козацькою стрявою, бо від імосковської саламахи мене аж млоїть.

— Ти перше відповідай, про що тебе буду питати, — каже полковник.

— Нема дурних, — каже драгун. — У мене така вдача, що поки голодний, нічого непамятаю, усе забув, хоч залізом мене печіть. Поки не попойв чогось доброго, й слова не скажу.

Всі пізнали українську вдачу, охочу до жартів. Усім подобався. Принесли йому їсти і він **не** дав себе припрошувати.

— Ви, запорожці, добрі люди, — каже отираючи рукаром губи — та ваше лицарство либо вже зледащіло. З вами буде те саме, що з гетьманцями, коли за себе не постоїте. На московську ласку не надійтесь... то, то, го, була колись на світі, така господиня, що надіялася від бика молока. Таке буде і у вас з тією ласкою. В Москві вирішили давно, щоби зруйнувати запорозьку Січ. Із запорозьких земель буде нова губернія. Вас хочууть брати по одному, а потім і Січ захоплять. Лише цим разом траплялася на тода захопити вас усіх разом, як тут будете радитись. Якийсь піп доніс, що на хуторі полковника Кандиби зібралися бунтовщики на раду, і от йде на вас цілий дівізіон драгунів, щоби потихоньку окружити оселю, покувати усіх і повести зразу у Глухів а далі туди, звідки нашому братові немає вороття. *Ідіже всі праведній утіваються*.

— Сибір! — каже Задирака.

— Еге-ж! Туди ще коротша дорога, як через Сибір. Московські тортури цю дорогу скоро-

чують о одну частину. Як ви, запорожці, не зледащіли зовсім, то обороняйтесь. Цим разом не буде вам важко, бо всього п'ять сотень йде на вас. Тому вони так обережно їдуть і виминають всі оселі, щоби не робити великого шуму. За те вертаючи погуляють собі.

— Ми будемо так робити, щоб ні один не вернувся. — каже сотник.

— Так, то по козацьки, — каже драгун і вдавив себе вдоволено по коліні рукою. — Тільки на одно уважайте: між драгунами буде який десяток українців, гріх братню кров проливати.

— Де дрова рубають, там тріски летять, — каже Задирака, — інакше годі, котрий буде мати розум і заговорить своєю мовою, того пощадять, а дурня то й в церкві бють. Та я тебе, козаче, спитаю, чи ти бачив того попа, що з доносом приїздив?

— Як-же не бачив? і ви його побачите, бо він з дівізіоном йде і показує дорогу.

— Накажемо нашим козакам, щоби його пощадили і живого піймали, бо це була б для нього мала кара...

— Слухайте, запорожці, — каже драгун, — нашо вам паскудити собі рук таким падлюкою. Я уявляю собі так, що ви підете проти москалів засідкою, бо я так зробив би. Москалі натрапивши на засідку, якої вони не сподівалися, будуть вважати, що піп умисно завів у засідку і вони його певно зарубають на місці.

Сотник Задирака бачучи, як Кандиба ходив стурбовано з кута в кут, каже:

— Чого ти, полковнику, так затрівожився, що голову втеряв зовсім. Чи сяк чи так, а ти свого майнане збережеш, чи будеш боротися, чи покладеш вуха по собі, мов заяць під копицею. То вже пропало і нема за чим жалувати, що певно не вернеться. Один рятунок, як би козацтво усе зедналося, а до того треба би якого Сагайдачного або Сірка Івана. Калниш того не втне. Можна

Його скинути та вибрати іншого, та на жаль такого я між козацтвом не бачу. Воно погано, та з того не виходить, щоби здаватися на ласку панів московських і цариці. Я зберу своїх козаків і дам себе москалям пізнати, що мене попам'ятують.

ХІ. ПАНСЬКА ЛАСКА НА БИСТРОМУ КОНИКУ ІЗДИТЬ.

Від осені 1774. побували в царській столиці в Петербурзі три запорозькі депутати: Сидір Білій, Антін Головатий та Лонгин Мощенський. Оббивали пороги московських вельмож і роздавали великі подарунки. За довголітню службу московським царям прохали цариці, щоб їм не рушати їхніх споконвічних земель і запевнити їм те, що їм запоручили польські королі і московські царі окремими грамотами. Ненаситні московські пани приймали радо подарунки і дурили обіцянками. Цариця писала до козаків лесливі листи, поки.... поки дня 10. липня 1774 р. не заключила з турками Кучук-карнайджийського миру.

Пізніше вже перестали церемонитися з запорозькими депутатами. Київський губернатор Потьомкин, що все показував себе як великого приятеля запорожців, став тепер не такої співати. Називав запорожців неслухняними та бунтарями, докоряв їм, що не дозволяють на своїх землях садовитися балканським поселенцям. Потьомкин успів переконати царицю, що Запорожжя не тільки непотрібне Росії, а навіть шкідливе. Воно є на ділі республикою, а Росія має самодержавний устрій. Запорожжя хоче бути державою в державі і зупиняє зединення російської імперії, і може колись дуже пошкодити Росії. Потьомкина підpirали ті московські пани, які надіялися після знесення Запорожжя виеднати дещо для себе із запорозьких земель, як це сталося вже на Гетьманщині.

Зразу Катарина не хотіла піти за думкою свого любчика. Їй самій було соромно виявляти таку чорну невдячність запорожцям, котрі Їй так вірно служили і не раз станули в пригоді. Та Потьомкін мав на Катарину якийсь демонічний вплив і вона його навіть боялася, та стала виминати. Але він все знов побороти усі перешкоди і станути Їй перед очі тоді, коли вона того найменше сподівалася. І тепер вона йому улягла, лише застерегла собі, щоб заняття Запорожжя і Січи відбулося потиху і без проливу крові. Потьомкін Їй обіцяв, а щоби легше це перевести, казав себе поставити київським губернатором.

Отож доля запорозьких козаків була вирішена, хоч того зразу не проголошувано.

Про це довідається у царських канцеляристів Антін Головатий за доброго хабаря. Його наче громом поразило, не міг отягнитися від того удару московським обухом. Однака перемогла завзята українська вдача. Замість од чаю, його взяла злість на лицемірство і зраду Москви. Приходила йому в голову очайдушна думка, піти до Грицька Нечоси на послухання і вбити його як зрадника запорозького товариства. Та зміркував, що тим не перепинить справи.

Головатий прийшов на кватири до своїх товаришів сумний мов градова хмара. Не кажучи ні слова, він кинув шапкою в кут, присів при столі та склонив голову на руки. Товариші затрівожились і стали допитуватися про причину жури. Довго чекали на відповідь. Нарешті Головатий начеб зі сну прокинувся і потер чоло рукою:

— Збрайтесь, товариши, в дорогу до дому, коли-б ще хоч раз довелося поглянути на Січ матку та на Дніпро Славуту.

— Та скажи вже раз, що е і не муч нас. Говориш загадочно, що чорт тебе не зрозуміє.

Замість відповіді Головатий став товкти головою до стола і плакати. То був придавлений рев смертельно раненого звіра, який не хоче зра-

дити перед мисливцями своєї скритки і біль у собі придуше.

Товариші знали Головатого як чоловіка зрівноваженого і розумного, що багато разів їздив в депутатії до Петербурга чи Москви і розумів політику. Коли ж він тепер плаче, мусить бути не аби яка причина. Стояли над ним безрадні, мучені якимсь страшним прочуттям. Головатий виплакався і обтер очі червоні від сліз.

— Не хочуть нам витичти наших границь?

— питає Сидір Білій.

— Сенат вирішив і цариця це приняла, що запорозьке військо має бути знесено, а Січ запорозька зруйнована, щоб і сліду не остало по залишках.

— Хіба ти, товаришу, жартуєш собі з нас,

— каже Білій.

— А ти бачив коли, щоб хто жартуючи плачув так як я, що трохи не минувся? Багато мене грошей стояло, поки довідався від канцеляристів про правду, котрої вже ніхто не відмінить.

— Вірити не хочеться, — каже в свою чергу Лонгин Мощенський. — Нам треба безумовно добути послухання у Потьомкина. Він наш січовий товариш, тепер київський губернатор і він багато може для нас зробити.

— Ти, Лонгине, велика дитина. Нечоса нам не поможе, бо то він сам піддав цариці думку зруйновати Січ. Але піти нам треба, бо по те нас вислало січове товариство, треба піти, хоч з того не буде хісна.

Довго нараджувалися депутати, як до Потьомкина говорити? А може би вже й до цариці піти, вона такі гарні листи писала до запорожців.

Стали заходитися, щоби дістати послухання у світлішого. Це коштувало багато грошей, бо світлішій не дуже квапився приняти послів. Вкінці після довгого вижидання добули послухання і пішли до таврійської палати. Головатий був певний, що справа Запорожжя вирішена невідклично, однаке пішов, щоби вислухати смертного приго-

вору. Але його товариші мали все надію, що щирим благанням зможуть випросити дальше життя для Січи і товариства.

У ждалні світлішого треба було ще довго чекати на чергу. Випередило їх багато панів та генералів, які виходили з радісним або сумовитим обличчям. Запорозькі депутати прибралися в дорогу святочну одежду. Думали, що це зробить добре враження на князя, бож недавно ще впрошувався у січове товариство якого небудь куріння. Интерсанти, які вижидали на свою чергу, дивилися на запорожців і висказували свої глумливі уваги. Депутати чули такі слова, як: хахли, хахляндія, але показували по собі, що це не до них петься.

Нарешті вийшов княжий адютант і приклікав запорозьких послів кивком пальця, як прикликається слугу або добре вивчену собачку. Де-путати встали і війшли повагом в габінет світлішого. Він сидів за столом, перекидає якісь папери і показував, що навіть не знає, чи хто війшов у габінет. Посли підійшли до середини кімнати і станили. Світліший ні оком не моргнув, лише все читає. Це нічого не помогло, що Головатий легко кашельнув. Князь і того не хотів чути. Тепер депутати поглянули по собі, чи не добре було-б їм зараз вийти, бо-ж це страшна зневага для послів і для тих, що їх вислали. Аж тепер підвів голову Потьомкин, устав і випрямився у весь зрост і підступив до запорожців.

— Ви бунтовщики! Не слухаєте указів імператриці і вашої повелительки. Довше такого не можна терпти.

— Ми про ніщо не знаємо, — каже Головатий.

— Як не знаєте і дураків із себе робите, — кричав Нечоса. — Ваш кошовий такий самий бунтар як ви всі, віроломне кодло. Як ви смієте загняти поселенців, яких уряд посилає у вашу хахляндію?

— Дозвольте, світліший князю, завважати, що це наша споконвічна земля і ніхто не має пра-

ва нам її відбірати. А тут налізають до нас з одногого боку балканська наволоч, з другого боку донці. А деж ми дінемося?

— Мовчати! — крикнув Потьомкин і затупотів ногами. — Не ваша це земля а царська, і цариця „імператріца“ може її дати кому завгодно. Нам вже досить вашої розбишацької любязності. Не хочете з доброї волі жити, як належить царським підданим хахлам, так ми зробимо з вами інакше.

— Ми ні лідданці, ні холопи а вольні козаки, лицарі... Дозвольте вам пригадати, що ви наш курінний товариш січовий, Грицько Нечоса і за ваше поведіння з нами можете попасті під козацький суд.

Це сказав Лонгин Мощенський схвильованим голосом. Він почервонів увесь мов буряк і дріжав усім тілом.

— Сволоч! — закричав Потьомкин і скочив за свій стіл.

Йому прийшло на думку, що той зухвалець може добути шаблі і його порубати.

Зявився зараз княжий адютант і показав депутатам двері, бо Потьомкин верещав, аж запінівся.

Посли вийшли схвильовані і подалися на свою кватиру.

— Ще би нам піти до цариці, — каже Білий.

— Шкода заходу, — каже Головатий. — Поперше нас туди не пустять, а по друге цариця зробить те, чого хоче Потьомкин, а ми втратили у нього усю ласку. Ти, товаришу Лонгіне, за гостро йому сказав, і він нам цього не вибачить. Нам треба чим швидше втікати з того клятого города, поки ще у нас голови на карку.

Коли за кілька днів опісля Потьомкин доложив цариці про це, як він з депутатами говорив і поводився, вона не була з того задоволена. Хотіла якось направити те грубе поведіння свого любчика і післала по козаків, та по них вже і слід застит...

ХІІ. ГАДЮКА ЗА ПАЗУХОЮ.

Отаманство над паланчиним військом у тій стрічі з москалями передано сотникові Задираці. Петро пішов доброхіть під його руку. До нього теж зголосився старий січовий дід, що стільки правди наговорив козацьким старшинам. Петро казав видати йому одежду і зброю та доброго коня. Любо було поглянути, як дід вскочив на коня мов молодець і усміхнувся.

— Пізнати птицю по пірячку, — каже сотник.

— Нам би по перше розглянутися по оселі, — каже дід. — Веди нас, Петре, бо ми нетутешні. Виїхали усі три за ворота хутора.

Оселя полковника Кандиби, як усі паланчині села, доволі широка й розлога, лежала на лівому березі річки Самари. При біленьких козацьких хатках садки, а зпереду цвітники. По середині села розлогий майдан.

— Сюди треба звабити напасників, — каже сотник до Петра.

Як вернулися з обзорин, полковник приклікав Петра в комору.

— Знаєш, сину, що нам треба забезпечитися на всякий припадок. Ніхто не знає, що буде, а все-ж воно краще, приготовитися на найгірше. Нас можуть москалі перемогти, але на кожний випадок, хоч ми сьогодні і побідимо, нам прийдеться невдовзі звідси втікати. Таки шкода давати ворогові усе на поталу. Заберуть мої стада, зруйнують хутір, то неминуче. Та в мене ще й гроші є, а того вже не хочеться їм давати.

— Це можна забрати з собою, — каже Петро.

— Усього не забереш, хоч у мене небагато мідяних московських грошей. Я настільки був второпній, що всю мідь перемінював на золото та срібло. Нам треба той лишок, якого з собою не можна забрати, де небудь закопати. Я був би це давно зробив сам, та бач, тобі, Петре, довше жити на світі, як мені, і це все для тебе призначене, бо ти у мене один.

Полковник прослезився і обняв Петра.

— Заспокійся, тату, ще не вмерла козацька мати, не пропадемо.

— Дав би Бог, та я в це не вірю. Чи ти бачив наших старшин, чув, як вони говорили? Чи можна з такими людьми за одне постояти? Признаюся тобі, сину, з соромом, що і я такий був, і мені жаль було все ставити на одну карту. Як би не Жук та не ти, то й я сидів би тихо і не пхав пальців між двері. Тепер вже запізно завертати. Піду з вами і буде мені те, що і вам.

— Побачите, тату, що ми побідимо, і цієї ночі такого ляпаса дамо москалям, що їм відходеться нас зачіпати.

— Може і твоя правда, але це буде соломянний вогонь, бо немає між нами єдності і кожний хапає за свій мішоқ. А наше поспільство, це що на паланках живе, піде на московські обіцянки так, як пішло на Гетьманщині. Москва пішли між них своїх емісарів, і стане бунтувати проти дуків багачів, козацьких старшин, і все піде на цю пригаду, як імуха на мід.

— Того, тату, нема чого боятися. Вже Гетьманщина навчила український народ, що це не правда. Там тепер кріпацтво завели, ще важкіше, як було за Польщі.

— Хіба тут про це знають? Але, сину, берімось тепер за своє діло.

Кандиба став мацати по стіні, поки не натрапив на якийсь гудзик і натиснув на нього. Відчиналися двері до льоху, звідки повіяло задушним повітрям, що годі було дихати. Показалися невеличкі вузькі східці і туди пішов Кандиба зі свіч-

кою а Петро за ним. Про цей скритий льох Петро нічого не знав, тільки сам полковник та хіба його сестра Марта. Петро став при рудавім світлі роздивлятися. У цім невеличкім льоху ховалися великі скарби. На зморшавілих дощаних полицях стояли мішечки з дукатами та іншим золотом. Мішечки були новенькі і їх гниль не чіпалася. Видно, що полковник сюди часто заходив.

— Це мусимо забрати з собою, як будемо втікати, бо воно має свою вартість і не забігає багато місця. А ці два казанки треба тут закопати, про місце будемо оба знати. Петро зняв мідяну накривку з одного казанка і побачив, що там були золоті гроши.

— Гарно би тим москалі поживилися. Вони назвали б це вогиною добиччю.

— Не поживляться! Краще нехай пропаде в землі, або й чортові дістанеться, а не їм. Ми таки тут їх закопаємо. Хата може згоріти, а сюди вогонь не дістанеться.

Петро взяв в руки заступ і став копати яму. Казанки були такі важкі, що Петро ледве їх дігнув, складаючи в яму. Потім засипали все землею і добре притоптали.

— Безпечно, — каже Петро, — а хто-б доторкнув тих грошей, щоби йому руку покрутило.

— Вийшли з льоху і могли відотхнути свіжим повітрям. На дворі вже вечеріло. Золоті зорі виходили одна по одній. В селі було гамірно. Вертали череди з поля, вертались і люди від весняної роботи. Дніна була погідна і тому люди сиділи надворі і вечеряли.

Сотник Задирака обнявши отамоновання розсылав часто стежі, і наказував берегтися, щоби москалі не ломітили. Нехай думають, що тут усе пішло спати після денної праці. Згодом усе затихло; люди полягали спати, лише козаки не спали. Верталися стежі зі звітами. Москалі вже рушили з місця. Та вже і північ перейшла а москалі не приходили. Але вони вже були під селом. Оточили його довкруги. Та лише вони повіздили

на майдан, як з усіх сторін стали перекликатися сичі. Москалі не звертали уваги. Лиш українці, що служили в драгунах, зрозуміли, що це боєве гасло козацьке. Кожний з них оглядався, куди би то найлекше сковатися. Та в тій хвилі, як драгуни зявилися на майдані, вдарило рудаве полум'я, і серед майдану запалала бочка з смолою. З ріжних закутин мушкетні стріли посипалися на драгунів. Ворога не було видно, хіба що вогонь з мушкету блисне в ріжких місцях. Падали люди та коні, а ті, що втратили іздіїв, ганяли по майдані. Бачуть драгуни, що невидимий ворог іх усіх перебеє, стали завертати, звідки прийшли. Та тут по улицях вже накладено було беревен та оплітків. Коні падали і ломили ноги, а мушкетні стріли далі не вгавали...

І коли вже стало світати, не було нікого живого, хіба ті, що заздалегідь поховалися попід тином. Сотник так спривівся, що всі вулиці по затикано і ніхто не міг втекти із засідки.

По вулицях і на майдані повно трупів і ранених, людей та коней. Цілковитий розгром дівізіону. Козаки засурмили збір. З усіх усюдів сходилися та зіздилися козаки. Зявився і січовий дід, увесь в крові.

— Знемігся діду, — каже сотник.

— А вже мені було більше роботи, як вам усім, бо не пропустив ні одного живого москаля. Був приказ, що ні один живий не сміє вийти зі села; і я так робив. При тому я помстився за мою кривду, що мене прогнали мов беззубу собаку з моого затишного зимовика. Від нині я хочу лише з такими жити, котрі так як я мають причину шукати помсти.

— Не журись, діду — каже Петро — ще ми проженемо нахабників і заживемо славно вольним життям.

— Було-б так, сину, коли-б у всіх така думка, як у тебе, та Жука, та ось і Задираки, а то плюнуть гидко. Ти чув, що говорили на раді славетні полковники, ті мости ві дукачі, котрих наставив

полковниками такий самий багач Калниш. Побачив би ти, коли-б тут зявився Нечоса, то усі на випередки бігли би цілувати його білу ручку, хочби та сама ручка переїхала ім по пиці. Було-б так, Петре, коли-б устав з могили Сірко Іван. Та тепер чуда не творяться... Пропало Запорожжя... Наше сонце заходить...

Дід похилив голову і важко задумався. Петро помітив, як з його старечих очей котилися грубі слози по зморщенім лиці і тубилися на довгих козацьких вусах.

На всіх найшов великий сум. Чарівний сон побіди уступив перед діністю. Не було причини радіти з побіди. Знищили царське військо, а це вистачало, щоб знищити, пограбити і спалити усе село, а козаків вивести у Сибір. Перший опамятається Задирака та до Петра:

— Треба все попрятати та позатирати сліди.

На приказ Петра повиходили люди з заступами і стали копати великі ями, куди стягали трупів.

Як вже заспокоїлося в селі, повиходили драгуни українці із скриток і покинувши зброю йшли до гуртка козаків. Дід побачивши їх заскрготів зубами та йшов на них з ножем.

— Годі, діду, — каже сотник і задержав його. — Бач, це наші, а у драгунах вони були не по волі...

Петро просив селян, щоби порозбирали бранців поміж себе, і всі пішли до хати. Посідали за столом; Марта піднесла їм снідання.

— Що нам тепер робити? — спитав перший полковник. — Москалі будуть знати про нинішнє. Знайдуться такі, що донесуть про все, хочби наш Созоній.

— Так воно — каже дід, — вони дізнаються але не від Созонія, бо він вже ніколи не буде доносити...

— Так він вже не живе?... — каже Задирака.
— А я думав про те, щоби його судити козацьким судом.

— Я ще зробив без вас, — каже дід, — без вашого суду. Я правду кажучи, не хотів того, бо знаю, що ваші козаки відносяться з великою шаною до попів, хоч вони того не варті. То вже не ті попи, що були колись у нас. Тепер то московська наводоч і шпиги. Ви аж колись довідаєтесь, що таких Созоніїв дуже багато, і вони нам дойдуть кінця. Отож я того боявся, що його можуть виправдати і зробив з ним суд татарським способом. Я за ним зорив і, коли він відлучився від командіра і пішов у свою хату, я пішов за ним слідом і дивився крізь вікно, що він буде робити. Звітавшися з попадею висипав на столі червінці. То певно був юдин гріш за зраду. Та я ще почув, що він говорив: „з полковником, каже, ми вже будемо мати спокій, бо його вивезуть нині враз з сином у Глухів. А коли буде яка добича, а певно що буде, бо Кандиба багатий мов чорт, тоді і нам дещо дистанецься. Ти, каже, збрайся і забери, що варто забрати, і ми втікаємо, бо тут нема нам що робити. Поїдемо на Гетьманщину, а там вже дадуть нам добре місце“... Я ще чув, і на це можу побожитися. Я зайшов у хату і станув проти нього. Він так налякався, що не міг промовити слова. „Я все знаю, кажу, і все чув. Ти зрадив своїх добродіїв за юдин гріш. Молися, коли в тебе є душа“... Я добув ножа, „Я царських людей покличу“, каже, опамятавшись. — Та вслід почулися рясні мушкетні стріли. Він пізнав, що москалям не повезло накрити село в сні. — „Бачиш, кажу, москалі мають свою роботу і на них не надійся.“ А він передімною на вколішки: „Забери усе золото, що тут є, я ще більше дам, лише мене пощади“.. „Я не прийшов по золото, кажу, лише по твою мерзену душу, щоб її післати люциперові“... Дід замовк.

— І що далі?

— Те, що мало бути... Я зараз вискочив з хати, сів на коня, тай пігнав між козаків.

— Котюзі по заслuzі...

— Не такої смерти він собі заслужив, — каже полковник, — я виховав собі гадюку за пазухою... А що нам тепер робити?

— Покищо нічого, — каже Задирака, — сидіти тихо і берегтися. А я тимчасом скочу на мій хутір подивитися, він ближче границі, як Самара.

Сотник попрощався, скликав своїх козаків і поїхав до дому.

Остали самі свої. Дід простягся на лаві і захріп на усю хату. При вікні сиділа затурбованна Марта з якимсь шитвом, прийшла сюди і Степаніда.

— Напасть нас не мине, сину, і я на те приготований, та краще мені зараз затинути, як попасті в руки московських опричників. Отож, сину, ми зробимо так: Як вже не буде для нас виходу, то нехай собі наші послоліти заберуть мої стада та табуни, нехай мій хутір піде з димом, а ми оба втікаємо на Січ... Лиш ще мене турбує і гризе, що наші бідні жінки будуть робити, бо, москалі піймавши їх, стануть їх мучити за нас.

— Не бачу у тому великої турботи, як поїдемо, то і жінок заберемо. А покищо, то я не чекаючи ні на що, пойду зараз сам. Там є Жук, і може я буду йому помічний у дечому. Може наше козацтво на Січі ще так дуже не зबабіло, як наша старшина. Може вдастся вибрати іншу старшину, може зявиться який новий Сірко, а може... хто може вгадати наперед, що буде...

— На це я малу маю надію. Козацтво вже свій вік пережило, пора вмірати...

— Ні, тату, ми ще не дамося, коли-б лише вибрати кращу старшину... А жінки наші будуть жити на Січі.

— Ти забув, що січовий закон не дозволяє...

— На Січі городку, то так, але на січовім базарі, то там живе жіноцтво. Зрештою недалеко Січі є ріжні балки, де живе жонате козацтво, то

і там можна буде їх примістити, поки не заведемо ладу на Запорожжю.

— Ти все ще надієшся, сину. Я гадаю, що все пропало. Вмерла козацька душа, а московські хижаки розшарпають стерво.

— Тоді ми підемо під турка, я знаю добре шлях, знаю і турків. Чи мало живе там нашого брата!

— А Запорожжя пропаде під чоботом наїздника...

Усі замовкли, на всіх сум наляг традовою хмарою... Правду кажуть старі, що сонце заходить... Настане довга морозна московська ніч. Не кожному, що тепер у пітьмі засне, доведеться діждати світання... А може нікому не доведеться побачити ранньої зорі та сходячого сонця, котре московські царі прислоняють своєю широкою долонею і козацький світ на віки померкне... Полковник ходив в задумі по хаті, Петро спер голову на руки. Жінки втирали нишком слози. Дід спав спокійно на лаві, як людина, що зробила добрий вчинок...

Війшов в хату осаул Терешко і перебив мовчанку:

— Чого ви всі так посоловіли, мов сова вполуднє! Дав нам Бог побіду, тільки радіти, а ви сумуєте...

— Чи ти гадаєш, що як раз погромили москалів, то вже буде біді край? Прийдуть другі і десяті і зроблять те, на що завзялися.

— Не такий чорт страшний, як його мають. Розгромили раз, розгромимо і десятий. Коли-б лиши можна в купу зібрати козацтво...

— Коби то, але коли не має єдності. Сідай, батьку, випий з нами та перекуси...

— А дід де подівся?

— Хропе сердега, знемігся...

— От вам козак, от запорожець, той то знає різати! Ріжке ворога мов курчаток. Різне ножем

по шиї, і вже голова відлетіла. Здається, що такий немічний, а у нього сила мов у ведмедя.

Здавалося, що з прибуттям Терешка у хату смуток кудись подівся, всім стало веселіше. Може воно не так дуже зло, як здається?

— Мені би, тату, таки зараз на Січ поїхати...

— І я з тобою іду, — каже твердо Степаніда.

ХІІІ. НЕПРОХАНІ ГОСТИ.

Сотник Максим Задирака жив на хуторі в Орельській паланці, близько річки Орелі. Жив вдівцем і мав при собі сина одинака, Омелька.

На запрошені полковника Кандиби поїхав з невеличким почетом козаків у Самару. Москалі пхалися вже і до тієї паланки, і хоч полковник для обережності не писав, чому його запрошує, він сам догадався. Але й орельська паланка була на межі кольонізаційного терену. Тому, хоч був радий, що так легко розгромив московський дівізіон не втративши ні одного козака, проте радість не довго тривала, бо чим ближче було до дому, тим більше непокоївся і хвилювався, що у себе дома застане. Йому здавалося, що москалі довідалися про його вчинок в Самарі ранше, ніж він приїде до дому. Іхав усю ніч і поспішав що сили. Прибув до оселі аж над раном.

Хоч ще було дуже рано, сотник завважав в селі незвичайний рух. По селі швендялися якісь люди, котрих серед мраки не міг піznати. Аж стрінув одного посполитого. Він припав до сотника і хопив його за стремено:

— В нещасливу годину виїхав ти, пане сотнику, із села. Тут вчера таке страшне сталося, що не доведи, Господи!

— Кажи швидко, що сталося?

— Прийшли знову царські люди, навели в село цієї якоїсь голоти, обірванців та приказали приняти до кожної хати одну сімю, поки їм хат не поставлять. Забрали у нас землю і подавали їм наділи. А ті пройдисвіті балакають так по чудернацьки, що ніяк не розбереш.

— А козаки що на те?

— Та щож ми без проводу могли зробити?
Хто сперечався, того зараз в кайдани і кудись
повезли...

Сотником аж підкинуло:

— Ви дурні, свинопаси, не козаки. А деж
була ваша зброя?

— Вони нас заскочили так ненадійно, що не
було коли подумати про оборону.

— Багато козаків забрали?

— Взяли якої пів сотні. Взяли Гриця Руб-
ленка, Панаса Макогона... Взяли й Омелька...

Сотника наче гадюка вкусила. Потиснув коня
і пігнав до свого хутора. За ним його козаки.

А на хуторі застав таке, що його аж заморозило. Ворота вивернені, частокіл місцями поломаний, двері в хаті відчинені. Видно, тут без боротьби не обійшлося.

— Гей! — гукнув сотник, — хто ще оставил
живий, виходь зараз!

З хати виглянуло кількох чужих голів, із
стайні вийшов заспаний парубок і чіхався в голову.

— Панасе, сюди! що тут сталося і які там
чорти гостюють в моїй хаті?

Парубок розказав те саме, що сотник чув
вже на селі. Вчера прийшли царські люди, привели гурток зайдів і казали їх тут примістити. Омелько не давався, сварився з ними і до шаблі брався, та його в мить звязали, закували в кайдани і повезли кудись. А зайдів повна хата.

Сотник пігнався в село і казав дзвонити у дзвони на трівогу, бо сурмача теж москалі забрали. Стали узброєні козаки виїздити на майдан. Душа в них вступила, як довідалися, що сотник вже вернувся. Сотник станув між ними:

— Ніде правди діти, ви поводилися мов
дурні барани. Стільки вас було, у кожного була
зброя, і далися взяти москалям? Ганьба вам! Тे-

пер за мною, в погоню. Мусимо в першу чергу визволити наших людей з московського ясиру. Рушайте передом і показуйте шлях, котрим харцизи повтікали.

Валка рушила скоком. Не важко було знайти шлях, бо вони приїхали сюди возами, і вертали тим самим шляхом. Сотник навіть не почислив, яка у нього сила, скільки козаків за ним поїхало. Шкода було на це часу втрачати. Він гнав навмання з твердою вірою, що мусить ворога здогнити і розбити. Важко помститься за кривду, яку йому заподіяли.

Гнали вихром без утоми. Передом Їхали стежі. А москалі боячися погоні, втікали теж прямо на Славяно-Сербію. Втікали лівобіч річки Орелі. Треба було перетяти їм шлях і перебігти дорогу. В тому місці річка Орель згинається дугою на південь. Сотник миттє переправився через річку і пігнав знову півперед до річки, де була друга менша переправа. Він обміркував, що тудою мусять москалі переходити. Станули і дали коням відпочати.

— Скільки буде наших? — сотник питає десятника.

— Сто двадцять.

— А скільки було москалів?

— В троє стільки.

Передні комонники московські перейшли річку. Як лише вийшли на берег, козаки вдарили на них тараном саме тоді, як головна сила війшла в воду. А що між москалями були бранці, небезпечно було стріляти і треба було йти на руко-пашний бій. Передніх змели в мент, а дальші побачивши, що сталося, покинули бранців і пішли в ростіч.

Козаки перейшли річку і пішли за ними в погоню. Допомогли бранцям вийти з води і розбивали на них кайдани. Від урядовця, котрий надімовав землею поселенців, довідається сотник, що команда знала, що на нараді у Кандиби був і со-

тник, і тому крім війська, щоби піймати старшину, вислано другу окрему команду, котра-б поселила балканців сотникові. А коли його не застане, щоби взяла його сина як заложника, поки він сам не віддасться в руки. Сотник почувши таке, приказав повісити московського урядовця, перебити всіх пійманих у полон гусарів.

— Тепер, хлопці, вертайтеся до дому, бо й там треба зробити порядок з нашими гостями.

Омелько ішав біля батька, що не промовив до нього ні слова. Насупив брови і видно було по лиці, як хвилювався. Врешті став тримати:

— Мені соромно за такого сина, як ти, Омельку. Я тебе оставил на своє місце, а ти так легко дався підійти москалям... За таке ледарство я повинен би тобі голову відрубати.

— Відрубай, тату, я не буду боронитися, але перш за все вислухай мене. Бо коли це піде зі мною в могилу, то ніколи не довідається правди і мені та собі зробиш кривду... Москалі напали на наше село кількома валками з ріжких кутків. Той урядовець, котрий там повис на вербі, сказав мені, що коли будемо сперечатися і поселенців не приймемо, прикаже село спалити. І зараз порозлазилися по селі, мов мурашки. Не можна було села оборонити. Так я зібраав наших козаків, запер ворота і хотів відбиватися. Та якийсь тусарин зайдов із заду і закинув мені петлю на шию. Мене повалили на землю і звязали. Тоді розбіглися козаки. Коли-б я провинився у чім небудь, я не смів би називатися твоїм сином.

Заки сотник повернув з козаками до дому, в селі вже знали, що москалів розбито. Що в селі остало, посполіті і жінки, побравши ціпки в руки, стали виганяти з хат непроханих гостей. Зігнали усіх на майдан а звідси гнали їх серед глуму і насміхів. І саме, коли сотник вертався, стрінув обірванців, яких проганяли в степ.

Усі були раді, що так легко позбулися влізливого ворога. Не зараз схочеться йому зала-

зити в чужу хату. А що і москалям дали прочухана, то чайже вже буде спокій.

Не поділяв тільки радості сам сотник Задірака. Він знов доброе, що Москва помститься і свого досягне. Та він не дбав про себе. Забере сина і гурток вірних козаків і піде в світ. Але що станеться з його посполитими? О! незавидна їх доля... За кілька днів москалі будуть тут знову.

Віздив до свого хутора з болючим почуванням. Усе здавалося йому тепер чужим, покалаєм поганою рукю мерзеного влізливця. Усе майно розграблене, комори порозбивані, в хаті нелад, всюди повно сміття. Остало лише те, що на ньому і що було закопане під землею. Його дратували веселі вигуки народу, по селі, та він не хотів відбрати їм тої радості.

Після вечері скликав до себе сотенну старшину на раду:

— Що-ж, панове товариство, радіємо з побіди, та воно не довго буде тривати. Лиш не видно, як знову Москва гряне на нас.

— Будемо відбиватися, — каже старий дід Лазар. — Ти, пане сотнику, показав нині, що Москва не така страшна, як нам здавалося.

— А що буде, як до нас стане присікатися що раз більша сила? У цариці війська доволі, і вона його не пожалує, щоби на своєму поставити. Москва — то така пожерлива тварина, що хоч бий її по рилі, скільки хочеш, вона все буде рити і не уступиться. Але нам не можна піддаватися. Краще голову покласти, ніж погодитися з москалем, щоби панував надімною. Я вас, панове товариство, на те запрохав, щоби ви на все були готові, навіть на найгірше, яке собі можна погадати. Москалі прийдуть знову і приведуть нам знову до наших хат цю чужомовну наволоч, а нас у степ понаганяють. Я вертався до села з побідного походу, наче до вміраючої людини. Не довго мені прийдеться побувати у цій хаті, которую будував ще мій покійний дід. — У сотника задріжав

голос. — Ну! годі, так судилося. Видно, що козацтво пережило свій вік і пора вмірати...

У тій хвилі, війшов в хату старий дід запорожець, котрий лишився в хаті полковника, і казав називати себе Голотою.

— Ваші голови! — гукнув від порога.

Всі оглянулися.

— Здоров будь, старий товаришу. Сідати просимо, будь нашим гостем.

— Ні, сотнику, не сяду, поки не вясниться справа. Правда, що на хуторі у Самарі я був тобі несогіршим товаришем і помічником...

— Свята правда, ти гарно храбрував, дай нам Боже більше таких лицарів.

— А нам таких сотників. Та я прохав тебе, щоби узяв мене з собою, бо мене рука свербіла, зняти ще бодай одну головку московську із пліч. Я грішний втомився і заснув, а ти забув за мене і не розбудив. Чи воно так годиться?

Сотник устав з лави і приступив до діда:

— Признаю, що я провинився, і прохаю вибачення. Та у мене стільки клопотів на голові, і я, так спішився.

Подали собі руки, і сотник притяг діда біжче стола, і посадив на лаві.

Сотник переповів дідові, про що тут ралися.

— І я гадаю, що так буде. Москва схоче поставити на своїому, та ми не можемо здаватися. Ми, що зазнали кривди від неї, повинні зіднатися, і бити, бити, нищити і Москву і її прихвостнів, тих, що з бляшками і тих, що без бляшок. Нашим кличем повинно бути: чого шукаєш?, а відзовом: шукаю помсти!... Нам йти від паланки до паланки, від села до села, і де лише здіблемо московську личину, там більше їй не жити. А мостилим панам козацьким, що скачуть під московську дудку, зробимо те саме. Зачинай, пане сотнику, у Божий час, а я з тобою і в огонь і у воду. Збірай охочих, та-

ких, що від Москви кривди зазнали. Підемо про-
мишляти.

— Добре говориш, діду, — каже один із со-
тенної старшини. — Та ти сам одинокий. А що тим
робити, у яких сім'я і діти? Гріх був би покинути їх
сердечних на поталу москалям, а порізати їх, ще
гірше. Перше треба би їх якось забезпечити...

Сотник нагадав щось важного, бо встав спіш-
но з лави і вийшов на двір. Приклікав свого со-
тенного осаула Горошка:

— От я й забув... Порозсилай зараз стежі
в сторону нашої границі, і пороставляй вартових,
бо я прочуваю, що ми ще сьогодні вночі будемо
мати гостей. таких, як рано.

— Я це зараз зробив, як лише ми вернулися
до дому.

Сотник вертаючи в хату стрінув Омелька:

— Лягай, сину, спати, бо здається ми до рана
не доспимо.

Гості порозходилися, остав сотник з дідом.
Цей зараз поклався на лаві підклавши руки під
голову. Сотник ходив по хаті в задумі. На столі
блімав каганець рудавим світлом, яке виписувало
по стінах дивовижні узори, скільки разів вітерець
подув від печі. Вкінці сотник поклався на порож-
ній постелі і дивився на старий очаділій сволок
під стелею хати. Дивився на напис, що на сволоці.
При малім світелку не можна було його прочита-
ти. Ale він знов на память, що там написане, бо
читав ще багато разів. Сельський мистець вирізав
долотом, хто і коли „сей дом созда“. O! це дуже
стара хата. Ставив її покійний дід, коли тут осів
зимівником на запорозькій землі, добувши на те
трамисту від січового товариства. Сотник нага-
дав старого діда. Нагадав, як, було, під розлогою
грушено вчив його, малого хлопця, деревляним
списом та шаблею орудувати і розказував про
давнину та козацьку славу. Усе нагадалося, на-
че це діялося вчера...

На дворі темна ніч, усе заспокоїлося, лиш
сторожні козаки перекликалися та собака від не-

хочу загавкала. На лаві хропів дід а за печеню не вмовкав цвіркун...

Сотникові повіки робилися тяжкими. Заплющив очі і став дрімати. Та незадовго щось в очах йому забли мало. Дивиться, а з печі виходить щось наче білій облачок і закриває усю піч. Що це? Хібаж тепер хто у печі затопив? Облачок став продовжуватися аж до стелі, та густіти. Із облаку стали виходити чоловічі обриси, що раз виразніші, аж зробився високий під саму стелю дідуган у білій сорочці. Сотник хотів устати, та почув, що увесь задубів і не може ворохнутися. Дід підступив до сотника ближче до постелі. Сотник пізнав покійника, яким був за життя. Довжезні сиві вуси і довгий сивий чуб, закрученій за вухо.

— Здоровий будь, синку! Як що ти не забув, що на тім сволоці написано, то й мене нагадаеш. Я твій дід, і я приказав майстріві, що цю хату для мене ставив, виписати це на сволоці на вічну память. Коли сотник вже пізнав покійного діда, нагадався йому інший образок: Під розлогою грушою сидить малий хлопчик з старим дідом і грається деревляною шаблюкою. Та цей привид тривав лише один мент і пропав. Перед ним стояв дід у весь ріст.

— Звідки ви, дідусю, тут узялися?

— З того світу приходжу, щоби ще раз прочитати те, що написане на сволоці. Воно пропаде, піде з дімом, як і уся моя хата. Приходжу зпоміж запорожців лицарів, що голови поклали за віру христову та за свій народ. Ми всі бачимо, що на Україні твориться, і плачемо, що Україна і все козацтво марно пропадає і кориться пажерливій Москві.

Дід присів на лаві, схилив голову на руку і сотникові здавалося, що плаче.

— Що-ж нам бідним робити і звідки дожидати нам порятунку?

— Ти сам добре це знаєш, синку. У тому то ѹ вся наша біда, що ми все дожидали чужої по-

мочі, та шукали за нею по краю світа, а ніколи не вірили у власні сили. Ми ніколи не могли відважитися станути на своїх ногах, а все на когось спіралися, хоч би на який спорохнявілій кілок, або старий опліток, що враз з нами вивертається. Всі наші славні гетьмані так робили... А чого ми були-б не доконали, як би у нас була тверда віра, що ми сильний народ...

— Так ми не устоїмося тепер, діду?

— А хіба ти того не бачиш? Москва завоювала Гетьманщину, де було більше сили, як на Запорожжю. Завоює і вас, особливе при цій нездарності запорозької старшини... Та я прийшов, щоби тебе остерегти, що вже завтра, будете мати непроханих гостей у селі. Ти собі учора зачепив чорта за хвіст. Коли не будеш берегтись, вони нападуть неждано на оселю, повиганяють жильців у степ і посадять на готовому тих самих обірванців, яких ти вчера прогнав. А не дай, Господи, щоби тебе піймали, бо тоді тобі і Омелькові вмірати в страшних муках. Ти з твоєю сотнею певно не устоїшся. Напевно не доведеться тобі вмірати у цій хаті, в котрій твій дід і батько вмірали. Інші стануть тут господарями. Та ти не доведи козацької слави до такого сорому, — говорив дід грізно. — Краще, щоб все пішло з димом, ніж як би мали бути господарями зайди на моїй праці...

— Так немає для нас порятунку, ми пропадемо?

— Так! — відповів дід гробовим голосом, — козацтво пережило свій вік... Але ти не продавай дешево свого життя ані не складай рук, поки в тебе сила. Йди загоном на Запорожжя, а по дорозі, де лиши стрінеш пажерливу Москву, бий моз погану сарану, руйнуй усе, що москалі будують, а будеш мати заслугу у Бога, і сліпі кобзарі пісні будуть співати про тебе.

Дід знову задумався, а сотникові наче мову відняло, що не міг промовити слова, хоч кортіло ще про дещо спитати. Дивився лише на діда і не

став сповиватися туманом, білим облаком, який міг відвести очей від нього. Врешті образ діда зовсім розвівся і пропав.

На подвірі почувся тупіт коней. Сотник стрепенувся і прокинувся.

— „Свят Господь, да воскреснет Бог...“ хрестився сотник.

На лаві хропів дід, а за печею відзвивався цвіркун.

Хтось застукав у сінні двері. Сотник зараз устав і пішов відчинити.

XIV. В ОДЧАЮ.

— Хто тут? — спітав сотник не відчиняючи дверей.

— Це я, батьку, відчиніть двері.

— Це ти, Прокопе! здоров будь, що нового приносиш?

Сотник відімкнув двері і побачив у пітъмі Прокопа і ще якогось чоловіка.

— Не приношу, а привожу чоловіка, який тобі краще все роскаже.

— Хто ти такий? — питає сотник незнайомця.

— Я покищо московський драгун. Та нічого вам боятися, бо там багато таких силуваних драгунів, пікінерів, та гусарів, як я. Я радий, що стрінув цього козака в степу, та перебіг до своїх. Тепер мені не можна до москалів вертатися, хоч би ви й прогнали мене.

— Не проженемо, не бійся, у хату просимо.

Пішов сотник у хату, гетьманець за ним а Прокоп до коней. Зробився в хаті рух, від того прокинувся дід і сів на лаві протираючи очі.

— Сідай, чоловіче, прошу.

— Спасибі! сядемо, та не в гнів вам кажучи, дайте що небудь істи, бо я голодний.

Сотник подав йому з полиці хліба, кусок сала, а на столі поставив пляшку. Гість поживився і каже:

— Щоби не тратити часу, я вам хочу росказати, що знаю, аби завчасу береглисъ. Я довідався від козака, що мене сюди привів, що ти, пане сотнику, вчера розгромив москалів, а поселенців

прогнав у степ. Усіх не розгромлено, деякі вспіли втекти і донесли генералові нашому, — він звється Салов — який стоїть на самій граници Гетьманщини. Він страшно розізвися, аж зубами скречотів, та поприсяг вам помсту. Післав на вас цілий полк драгунів, гусарів та піхотиців. Приказано оточити оселю, щоби жива душа не втекла. Тебе і твою старшину піймати і в кайданах до нього привести. У ваше село привести тих самих поселенців, які тепер певно десь ночують у степу. А коли-б ваші посполиті спротивилися, вирізати у пень і мале і велике.

— Чи вони щедалеко?

— Досить далеко, йдуть поволі, бо з піхотинцями. Не дуже спішаться, бо хочуть аж під вечір прийти в село, коли усі будуть спати.

— Спасибі, добрий чоловіче. Бачу, що ти нашої віри і не брешеш та не дуриш мене.

— От я побожуся зараз на хрест божий. Яке мені діло вас дурити і лякати. От, біда вам, брати запорожці! Як би ви знали, як нам на Гетьманщині погано живеться під москалем, ви-бкраще поклали свої голови а не далися взяти під московський чобіт.

— Ми тут чували, що на Гетьманщині живеться погано нашему братові.

— Мало сказати: погано. У нас неволя. Наших мостиших колишніх старшин цариця поробила дворянами і понадавала їм ранги, козаків забрала у військо, та попередягала на такі чуперадла, як ось мене бачите, а посполитих повернула в кріпаків.

— Що ж ти, небоже, тепер будеш робити?

— При вас остану. Що вам буде, те й мені. Лиш дайте мені козацьку одежду, бо так небезпечно побувати між козаками.

Сотникові не сходив з ума віщий його сон, і пророкування покійного діда. Вправді сотник думав цілу днину про те саме, всеж таки вважав це пересторогою для себе, що почув, перед тим, що його може стрінути.

Війшов в хату Прокіп, та коли вже поживився, каже сотник:

— Забери того козаки і дай йому козацьку одежду. Сам розбуди козаків, та кажи, щоби були готові і не робили багато гамору в селі.

Прокіп вийшов з гетьманцем, а сотник до діда:

— Те все, що я тобі зараз роскажу, чув я тієї ночі від моого покійного діда, який мені явився. Ми не можемо тут оставати, бо москалі на спілку з зайдами все розграблять, що нам і торба не лишиться...

В селі почувся рух. По хатах забли мало світло. Козаки виходили з хат і виїздили на майдан. Виходили і жінки не знаючи, що сталося. Сотенні старшини поприбігали до сотника.

— На майдан, панове, там я вам усім скажу.

А на майдані повно народу. Сотник став по середині:

— Погано з нами. Я добув язика, що на нас йде цілий полк москалів, кінноти і піхотинців. За військом йде ціла юрба поселенців, яких ми вчера прогнали з наших хат.

— Треба їх було вчера всіх перебити, то-б левно не вернули більше — каже один козак.

Сотник не зважав на це і далі:

— Йде на нас велика сила, яку ми не подолімо в одкритім бою. Хочуть вас усіх прогнati у степ, а на вашій батьківщині посадити зайдів, вашу старшину повести в кайданах у Глухів, ко-зацтво перебрати у московське військо. Отож, мої любі, я таке продумав, і інакше не можна. Рятуймо, що дастися врятувати, щоби не остали голими та голодними. Забірайте все, що дастися, на вози, і ми сковаемося у нашему лісі, та у балці, а москалям та зайдам оставимо наші порожні хати та клуні. Нехай потішаться, та не довго. Бо я вам скажу пізніше, що ми зробимо. Тільки не хвилюйтесь, бо це нам не поможе. Памятайте, що наші діди й прадіди втікали так перед татарвою, як ми сьогодні мусимо ховатися перед пажерливими пра-

вославними. Не втрячайте часу, бо не знаємо, коли кляті гості зайдуть до нас.

Народ розходився по хатах. Викочували вози, зганяли товар в одне місце, приводили з пасовиська коней та волів і запрягали. На вози вантажили скрині з усіким добром, у бодні та плетінки засипали борошна та зерно. А все відбувалося тактико і в порядку, наче їм не першина було таке робити. Але не одна гаряча слюза потекла, не один важкий проклін понісся в сторону Москви за ту важку кривду, що мусять втікати із своєї батьківщини у світ за очі.

Як тільки стало заноситися на світ, усе село рушило у ліс. Ліс був дуже розлогий. Це було продовженням самарських лісів, котрим, здавалося, не було краю. Зразу кущі бузини, ліщини, дикої малини, тернини та рожі, а далі дерева-велетні, що горою сплітали галуззя, що й каплі дощу годі було дістатися на землю. А ще далі, так більш менш за одну милю, простягалася широка поляна з доброю травою, осіяна ясними проміннями сонця. Козаки косили тут гарне пахуче сіно. Товару тут не пашено через лісних хижаків, рисів, вовків та ведмедів, які робили людям шкоду, що годі було впильнуватися.

Далі в лісі стояла розлога балка, обросла кущами та лісом. Долом плив невеличкий потічок, над ним стояв малий млинок, при котрім сидів старий пустинник запорожець. У балку вела крута доріжка, по якій не кожний міг трапити. Старі люди розказували, що в цю балку ховалися люди в скрутну годину перел татарзою і почували себе тут безпечно, бо татарин не відважився заходити в таку гущавину. Тому сотникові оселя почувала себе завсіди безпечною, маючи за собою такий ліс і таку балку.

Перед валкою гнали товар, за ним їхали вози, а позаду йшло військо. Як валка сковалася вже в лісі, каже сотник до Омелька:

— Ти веди табор аж на поляну, а я тут ще лишуся. Москальям треба такий справити празник, щоб аж чортам стало завидно.

Прикликав найпроворнішого козака Прокопа і піslав його зараз зі стежею напроти москалів:

— Вибачай, що не даю тобі спочинку, але бач, ти найпроворніший. Зори за ворогом, тільки не дай москалям себе помітити. Вони не сміють знати, що ми робимо.

— Нічого, батьку, поїдемо, тай вернемося здорові.

— Памятай, як лиш рушаться з місця, ти втікай до нас.

Тепер сотник задержав сотню, і сів під дубом дожидати Прокопа.

Скільки думок не перейшло за той час через цю голову... Уся біда України від Москви. Велика помилка гетьмана Богдана, що зеднався з Москвою. Преяславська угода, то початок нашої теперішньої біди... А далі сотник почув діймаючий біль у серцю. коли нагадав свою хату і тихий захист на хуторі. Не побачить його більше, не прочитає ніколи тих любих словес, що іх сельський мистець видовбав на сволоці гострим долотом. Йому стиснуло за серце і він гірко заплакав, радий, що ніхто не бачить його сліз. З слізами спливало і його важке горе із серця.

Нараз сотник стрепенувся і став наслухувати. Почув тупіт коня. Сотник устав на ноги і сковався за дуба. Надіхав Прокіп на спіtnіому коні.

Сотник вийшов з укриття:

— Що нового, хлопче, приносиш?

— Москалі вже рушили з місця, прямо на нас. Я гнав, трохи не заморив коня.

— Бачили тебе?

— Либонь, що ні, я крився добре.

— Багато їх буде?

— Ціла хмара, батьку, в одкритому бою ми не дамо ради з нашою сотнею. Вони йдуть довгою лавою і замкнули би нас залізним обручем.

— Ну — ладно. Йди до сотні у ліс і там спочинь, а я тут остану і пильнувати буду.

Як вже Прокіп відіхав, сотник поліз на розлогого дуба і примістився між галузями так добре,

що міг і переспатися. Звідси був вигляд на всю околицю. Сотник почував, що сон налягає на нього і привязав себе поясом до конара дуба. Заснув, але спав лише одним ухом і все наслухував.

Як довго це тривало, він не зінав, аж почув якийсь далекий гомін і іржання коней. Зараз очуяв. З тіней дерев пізнав, що вже було геть з півдня. На обрію показалося московське військо у чорних мундирах. Йшли довгою лавою на сотникове село. Передом їхали кінні більшими і меншими гуртками, за ними йшли піхотинці довгою лавою. Потім знову кіннота, а між ними на возах та й пішки обірванці-поселенці. На возах везли свої статки і гнали миршавенку худобу. Сотник бачучи це закипів злостю і закусив зуби з пересердя. Його груди розпирала думка страшної помсти.

Московські війська оточили село довкруги, поки оба кінці того ланцюга не зійшлися разом. Тепер ланцюг що раз більше корчився і грубшав, кожне його огниво пучнявіло. Тепер з села втече хіба птиця. Із збитої маси стали висуватися, наче мацки великої потвори, поодинокі піхотинці й йшли в село з мушкетом на готово. Виходило їх щораз більше. Наблизалися до хат і стали обережно до них заходити. Та зараз виходили звідтам і подавали своїм знаки, що хати порожні. Тепер знову перстень розступився, і туди поплила хвиля поселенців, котрі розходилися по хатах. Сотник зорив за своєю хатою, которую добре бачив. Сюди привели якогось попа з довгою бородою і у високім колпаку. Сотник і таке бачив, як поселенці билися між собою за кращу хату. Сонце гже до заходу клонилося, в селі клекотіло наче в кипучому казані. Та він вже не ждав довше, лиш зісунувся з дерева і пропав у кущах.

Тимчасом москалі раділи. Так легко здобули село без бою. Правда, воно було пусте і крім курей не застали живої тварини, нічим було поживитися. Не захопили також сотника, а це більш значило, як готові гроші. Але, хахли, здається, дальше не звідійшли, як до того ліса, і завтра вранці можна

буде усіх полапати тай поживитися тим, що з собою забрали. Так міркував собі полковник, лягаючи спати у того попа, таки в сотниковій хаті. Шкода, що не піймали якого язика, були би про все довідалися. А що рано треба буде шукати за збігцями, і з тим буде чимало роботи, полковник казав своїм людям завчасу лягати спати.

По селу загоріли вогні, москалі різали худобу і варили вечерю. Довкруги села порозставляли сторожі. Тому, що попередньої ночі москалі не спали, позасипляли тепер твердин сном...

*

* * *

Сотник станув між своїми козаками:

— Знайте, товариство, що в наших хатах вже хто інший господарить. Те, що ми і наші батьки та діди надбали, пішло у ненаситне горло чужих зайдів. Не бачити нам більше наших хат...

— Побачимо, батьку, і проженемо пажерливого ворога.

— Не побачимо, бо наш ворог дужчий за нас. А хоч і проженемо, то він вернеться у друге і десяте, бо він впертий. Тільки тоді-б він не вернувся, як би ви послухали моєї ради.

— Послухаємо... Твоя рада все була для нас добра й розумна.

— Отож, братіки, наш ворог лиш тоді не вернеться і не поживиться нашим добром, як ми ось що зробимо: вони почують себе безпечними, гадають, що ми налякалися іхньої сили і поховалися в мишачу діру..., а ми опівночі...

— Підпалимо наше село, де лиш дастесья, а при такій метушні, хто не околіє в оgnі, той згине від нашої кулі і ножа...— так говорив старий дід Книш, покурюючи свою носогрійку.

— Славний з тебе чоловік, діду, — каже сотник, — я мав це саме сказати, а ти мене виручив та перебіг... Так цьому й бути. Опівночі, як усе позасипляє, підкрадемося під село і підпалимо, де

лише дається. На дворі була довший час гарна погода і стріхи всі повисихали.

— А ну-те, хлопці, зголосуйтесь на охотника, підпалити наше добро... Це не легке діло, і кого піймали би московські сторожі, то краще-б'ому не родитися на світ.

Перший виступив Прокіп.

— Ну, Прокопе, я того й сподівався по тобі. Тобі то ѿ сам Люципер не страшний. Ти будеш там над усіми ватажком і кожному призначиш, що робити. Йди-ж, сину, між козаків і вибери собі, яких сам хочеш. А не забудь приладити до такого діла, що треба... Коли зробите своє діло, так зараз на втеки до своїх. Тоді вже розпічнемо нашу роботу.

— Перша піде з димом сотникова хата, — каже самопевно Прокіп. — Це я сам зроблю. Треба тому патлатому попові осмалити бороду, щоб у чуже не пхався. І полковник не сміє живий вийти...

— А ти звідки знаєш, хто в моїй хаті гостює?

— Не лиш ти, батьку, вмієш по дубах лазити, але ѿ я теж, бо я молодший за тебе, — каже Прокіп, хитро усміхаючись.

— Бравий з тебе козак, — каже вдоволений сотник, — тепер, хлопці, лягайте трішки спати, а я вас побуджу в слушний час.

Прокіп пішов між молодших козаків вибирати собі удальців, а сотник між старшину давати прикази, що далі робити:

— Коли село вже спалахне добре, тоді ми за рушниці та зпоза плотів будемо пражити кожного, хто з хати носа покаже, або біля вогню зявиться. Не марнувати стрілен. Памятайте: що куля, то один труп. А коли вже доволі їх постріляємо, так списи і шаблі в руки і на оставших наскочимо мов шуліки. Не щадити нікого. Памятайте, що з вовченят вовки виростуть колись...

Сотник говорив з вогнем, а жадоба помсти аж грудь розпирала йому.

В тій хвилі Омелько станув при сотнику.

— Дозволь мені, таточку, сказати тобі одне словечко...

— Ти чому не сидиш там, де тобі було приказано, — grimнув сотник на сина.

— Зараз йду. Хочу лише сказати, що дві чаши гармати я забрав зпід шопи, ну і стрільна, і вони тепер можуть нам придатися.

— Добре, сину, давай їх зараз сюди... Гадаю, що москалі будуть бігти до ліса, добре було-б привітати їх камінним дробом, вони певно того не сподіваються.

Довгенько так балакали. Дехто з старшин приліг на траві і заснув. Сотник не спав і сторожив за всіх. Частенько дивився на зорі. Зближалася ніч. Косарі доходили половини неба...

Із кущів вийшло кілька тіней.

— Благослови, батьку, на щасливе діло, — заговорив стиха Прокіп.

Сотник їх перехрестив:

— Тямте, хлопці, що краще вам згоріти у полуміні, як попасти живим у московський полон.

— Не попадемо, батьку, бо ми знаємо кожну стежку в селі...

— Усе побрали?

— Вже-ж, все готове.

Прокіп показав сотникові малий клуночок, який вийняв зпід поли. Сотник почув, що там щось шипіло:

— Там мокрий порох. Його лиш трохи продути, та під стріху готовий покласти. Ну, хлопці, ходімо.

— І нам пора, товариші.

Сотник порозділював військо на частини і кожному гурткові призначив, де ставати. Обсадити кожну вулицю, що йшла з села. Не показуватися, виминати сторожі.

Прийшов Омелько з гарматами. Сотник визначив йому місце між кущами.

— Тут стоятимеш, а коли-б ворог хотів втекти до ліса, тоді пали. Налаштовані?

— Дрібними камінями.

Старшини розходилися до своїх частин, потім виходили гуртами з ліса мов духи...

* * *

О самій півночі спалахнули вогні в селі аж у чотирох місцях. Перша запала хата сотника. Прокіп додержав слова і підпалив її, а сам скочився за грубе дерево. Це був умовлений знак. Хати займалися одна по одній. По хатах всі спали мертвіцьким сном. Перший вибіг з хати московський полковник неодягнений, і кричав: „горить!“ У ту хвилю Прокіп прицілився з пістоля і вистрілив, а полковник повалився на землю. Від того стрілу прокинулось усе. Поміж горючими хатами зароїлося від людей. Поселенці мішалися з солдатами. Настав великий гамір, крики та голосіння. Ніхто нічого не розумів, приказів ніхто не слухав. Про рятунок не було мови. Але то не був ще кінець біді. Тепер залунали мушкетні стріли зпода плотів та зпоміж кущів, з невидимих рук. А кожний стріл вимірений до ясного полумя не був даремний. Настало таке пекло, що ніхто не знов, де діватися. А підпалаючі припали до землі і поповзли до своїх. Мушкетний вогонь не вгавав. Аж відразу почувся голос сурми і все притихло. Мушкети замовкли; тепер почувся боєвий козацький оклик: „бий та ріж!“

Козаки кинулися на недобитків, кололи списами і втручували в огонь. Розізлися, як подратовані оси. Врешті гурток тих, що оціліли, пігнав до ліса. Але тут дві гармати гримнули дробом прямо на втікачів. Знову крик та метушня. Завернули, а дехто, що побіг на бік, гинув на спису або від шаблі...

Різня тривала до рана.

— Кидайте їх клятих в огонь, що-б і сліду не стало, нехай нас не зачіпають.

Коли вже настав день, із загарища виходив немилій сморід спаленої мяса. Усе село згоріло до тла, але й вороги околіли вогні...

Козаки вертали до табору на поляму, як mestники за свою кривду.

XV. СКИТАЛЬЩИНА.

Янкель приносив полковникові Кандибі щораз то гірші вісти. Він швендявся по околиці, сходився з ріжними жидами і від них довідувався про все.

Москалі загнули собі на Кандибу, вважаючи його головним товчком до непослуху на Запорожжю. В Самарі мали сходитися всі нитки широко закроеного заговору, сюди зїздилася паланчина старшина, радилася, і вкінці дали таку прочуханку царським військам, що ні один солдат не вийшов цілий. Такі злочини треба покарати, щоби козацька голота знала, з ким грає. Також це стояло на перешкоді цариці до осягнення великороджавності Росії.

Тому то вирішили в Глухові, що треба несподівано наскочити на Самару, піймати старого і молодого Кандибу, а майно забрати на казну.

Про це все Янкель довідався завчасу, розуміється за великі гроші, котрих полковник не жалував. Жид служив полковникові вірно, полюбив його і привязався до його сімі наче до рідних. Полковник знову і козаки відносилися до Янкля як до свого чоловіка.

Одного разу прибіг Янкель з своєї мандрівки, аж духу йому не ставало, так задихався:

— Пане полковнику, мій добродію, вам треба негайно втікати, бо москалів йно що нè видно...

Жид став плакати.

На добавку того пригнав гонець з недалекої оселі самарської паламки з вісткою, що від гравниці йде велика сила московського війська прямо на Самару. Полковник приклікав зараз Петра, Марту і Степаніду, і сказав їм, про що довідався,

ї що їм треба робити. Марта стала плакати, що на старості літ мусить йти на скитальщину між чужих людей.

— Не турбуйтеся, тіточко, — потішав її Петро, — світ широкий, не пропадемо. Я знаю шлях в турецьку землю і там, між бісурменами краще заживемо, як між православними москалями...

А звертаючися до батька:

— Нема що, тату, гаятися, треба брати, що дастесь взяти, який десяток наших козаків, котрим не хочеться піти на пікінерів, тай в дорогу.

— А я за козака, твого чуру передягнуся, — каже Степаніда, — так мені буде наречніше. Зараз стали ладитися до дороги. Ладили вози, набрали на них, що можна було взяти. З козаками пішов і старий приятель полковника Терешко. бо не хотів розставатися з полковником.

На другий день, ще не світало, як з полковничого хутора вийшла невелика валка з кількох возів високо навантажених, по чумацьки понакриваних мажними плахтами. На возі сиділо кілька жінок, між ними і Марті, яка заєдно плакала і проглиналася москалів, а довкруги возів їхали на конях полковник, Петро і кількою козаків. Між ними визначався молодий козак-чура на гарному кониківі. Прямували в степ на Дніпро, через котрий треба було переправитися. Переправа була недалеко Кодака, там, де Самара має вливатися в Дніпро. Переправивши опинилися в Кодацькій паланці. Не знаючи, який дух тут віє, вони виминали оселі, щоби не попасті в яку засідку і їхали степом прямо на Січ. Нехай тепер січова старшина придивиться, що Кандиба не від гараздів втікає, і, що те саме може кожному статися, тому треба конечно подумати про оборону... Робилося що раз гарячіше. Марта не привична до степового сонця стала западати на здоровлю. Її боліла голова і зверталася так, що не могла на ногах устоятися. Жінки клопоталися біля неї, та не могли їй нічого порадити. Під полотняним шатром на возі було ще гарячіше, як на сонці. Стара Марта, здавалося, вже доходила.

— Найкраще буде, як мене полишите в степу своїй долі, а самі втікайте незадержуючися. Мені й так остання година приходить.

— Пані-б так у холодку де полежати, — казала одна стара жінка, — то зараз подужала-б.

Полковник вирішив зайдти до найближчої козацької оселі і впроситися в хату. Його знає усе Запорожжя і не відмовить йому гостинності. Кількох козаків поїхало в степ, і справді знайшли невеличку оселю, а посеред неї гарний хутір. Туди й поїхали. У тім хutorі жив молодий ще сотник Никифор Гнида, добре знайомий полковникові. Полковник дуже був з того радий, що так трапилося, а сотник прийняв його гарно і примістив вигідно гостей. Жінок помістили в окремій кімнаті. Коли полковник виговорився, що втікає перед москалями, Гнида запевняв його, що в його хutorі зовсім безпечно, бо про москалів тут не чути. При вечері довідався сотник Гнида, що в Самарі сталося, тоді, як гости від полковника вже порозіздилися. Довідався і про те, що москалі хочуть пімати Петра, та що за їх голови визначена від казни нагорода.

— Ой, зле з нами, — каже Гнида важко зітхаючи...

Кандиба думав, що попав на свого однодумця, та хотів далі виводити свої жалі та висказувати думки, тле Петро трутів його під столом ногою, щоби не дуже то виявляв свою душу перед чужим чоловіком. Петро, що побував між ріжними людьми, знався краще на них, як добросердій Кандиба, у котрого душа була відкрита для кожного, мов книжка. У нього, що на душі, те й на язиці.

Петрові не злюбився Гнида від першого погляду ще на раді старшин в Самарі. Щось відпихало від нього, не довіряв йому. Кандиба урвав на слові.

Тепер заговорив Гнида:

— Гарний у вас чура, далебі... За такого чуру дав би пару гарних коней. Коли хочете, зробимо заміну...

Гнида вдарив Кандибу по приятельськи по плечу...

Петро скіпів і почервонів на лиці. Той поганець так зневажливо говорив про його дружину:

— Вибачайте, пане сотнику, але ми ні москалі, ні татари, щоб людьми торгувати...

— Дам чотири коні, та ще й п'ятдесят дукатів...

Тепер старий батько мусів гамувати сина, бачучи, як він порушився і піймав рукою за те місце, де була шабля.

— Дозволь нам, наш пане господарю, вказати місце на відпочинок, бо ми всі дуже потомлені...

Гнида пlesнув в долоні, як роблять великі пани, зараз зявився козачок і станув біля порога:

— Наших любих гостей примістити в середній кімнаті, коней у стайні, а козаків у стодолі. Щоб ні кому нічого не бракувало, відповідаєш за це...

Кандиби зараз усталі і пішли за козачком. Кімната, в яку козачок привів їх, була дуже привітна, але Петро зараз завважав, що вікно за міцною залізною решіткою. Ще раз вийшов Петро до козаків. Тут сказав йому Терешко, що їх гарно на годували і примістили, коням теж не має кривди.

Першу ніч спали гарно, і Марті значно полекшало. Значиться, коли-б ще один день, то вже можна би їхати далі. Гнида виявляв свою радість, що Бог послав йому таких славних гостей і ніяк не хотів їх пустити. Не жалував для них нічого. Але коли Марті полекшало зовсім, полковник на важився їхати. Гнида все ще задержував, але Кандиба й чути не хотів, щоби тут довше засиджуватися. Нарешті Гнида каже:

— Ні, небоже, не пойдеш ні ти, ні твої люди. Останеш у мене, докіль я схочу...

— Ей! товариш, — каже старий Кандиба, — силувана гостя, чорта варта, я таки мушу їхати...

Це було говорено в кімнаті, де приміщені гостей.

Останніх слів Гнида либо нь не дослухався, бо зараз вийшов, оставляючи їх самих. Старий Кандиба хотів вийти за ним, та побачив, що двері від сіней замкнені на ключ... Петро скіпів, підійшов до дверей і став ними термосити.

— Що за чортова личина сміє нас вязнити та замикати! Зараз одчиняй! — і став бити кулачками й чоботами до дверей, аж хата дріжалася.

— Сиди тихо, — каже голос із сіней, — бо нічого не вдіш. А коли-б ти і виважив двері, то тут зараз стоїть вартовий, чого доброго і стрельнути може.

— Ось як чортові сини у засідку нас піймали, — каже з досадою Петро, — кажи тому чортовому синові Гnidі, щоби сюди прийшов, я хочу з ним на розум поговорити.

Полковник заспокоював сина:

— То певно якийсь жарт сотника, він все такий був. Усе виясниться. Це-ж неможливо, щоби він вязнив вольних козаків товаришів, що йому в нічім не провинилися, як злочинців, та ще до того своїх гостей...

Почулися в сінех якісь кроки, хтось прийшов і говорив стиха з другим. Потім прийшов хтось під двері і заговорив:

— Чого мене кликали?

— Чи це ти, сотнику?

— Певно, що ніхто інший. Чого тобі треба?

— Перестань жартувати, товаришу, і прикажи відомкнути двері. Зрозумій, що нам довше тут не можна оставати.

— Мені не в голові жарти, — каже Гнида, — але я вас не можу випустити, і я радий, що вас маю в руках. Та ви довго не будете сидіти. Найдалі позавтра прийде московська команда з найближчої станиці і забере вас... Ви бунтарі і через вас Запорожжя не може заспокоїтися. Всі знають те добре, що з Самари виходять усі бунти з хутора Кандиби.

— Не жартуй, товаришу, — каже поважно старий Кандиба, — такі жарти несмачні...

— Я вже тобі казав, що не жартую.

Полковник так задеревів, що не міг слова промовити. Петро страшно розлютився:

— Ти, Юдо собачий, ти піймав брата зрадою і продаєш катові... Знаєш, яка на Запорожжю кара за зраду товариша... Вона не мине тебе...

— Але ти того не будеш бачити... Хе, хе, хе! Найдалі позавтра повезуть вас царські люди далеко на північ, там прохолодиться ваш бунтарський жар, поки знову не стане гарячо під кнутом... хе, хе, хе. Вас не можна довго на Запорожжю держати...

— Прокляття на твою голову, — кричав Петро. — Ти, Каїне... Наша невинна кров задавить тебе.

Петро гримав ногами і пястуками об двері.

— Коли-б хоч наші козаки знали про це, — каже старий Кандиба до Петра.

— Не турбуйся, — каже Гнида, — вони знають, бо вони теж під ключем. Заспокійтесь, любі гості, бажаю доброї вам ночі, нехай присниться вам Січ мати, хе, хе, хе!

Вязні почули, як зрадник відходив від дверей, і знову почулися мірові кроки вартового.

— От попалися! — каже батько до сина, сідаючи на свою лежанку. — Той Юда впевняв нас, що тут й не чути про москалів, та ось і якась команда тут десь недалеко, і нам вже немає, сину, вороття...

В кімнаті стемнілося. Петро став мацати по стіні за зброєю, яку тут були повісили...

— Знаєш, тату, ті злодії забрали і нашу зброю, немає ні шаблі, ні пістолів...

— Боявся, щоб ми не наложили рук на себе, бо тоді-б і нагорода певно пропала.

— А що станеться зі Степанідою? — застогнав у розпуці Петро. — Той діявол заскалив на неї зуби. Неможливо, щоб такий чорт не пізнався, що це жінка, а не козак... Але я ще не втрачаю надії. Нехай я лиш трохи стямлюся від того удару,

а щось конечно видумаю. Я перегризу зубами цю решітку, видобудуся з матні, а тоді роздавлю ніг-тем цю погану Гниду...

* * *

Полковникові козаки повечеряли і пішли спати у свій засік. Покищо балакали.

— Чого ми тут так довго забарилися? — каже один козак. — Гостина гостиною, а нам в дорогу пора. До Січі ще не близько.

— Ми вже давно були-б на Січі, якби Марта не занедужала.

— Це не те, — каже осаул Терешко, — я вчера балакав з нею у садку. Вона вже зовсім по здоровіла, казала, що могла-б ще передвчора їхати. Тут щось воно не так і є якась інша причина...

В ту хвилю війшли до засіку ті три козаки, которых Терешко заставив пильнувати навантажених полковників возів.

— Ви тут чого? — grimнув Терешко, — чому не пильнуете, як було приказано? Тям, що відповідаєш головою...

— Тутешній осаул привів по приказу сотника Гниди своїх сторожних пильнувати возів, а нам казав йти спати.

— Ох! ти теляча голово! Зараз рушай, звідки прийшов!

Козаки подалися до дверей, та вони були замкнені. Прийшов і Терешко, і хотів відомкнути, та надаремне.

— Що за омана! — кричав Терешко, — Гей! ти там, що ходиш попід двері, відчиняй зараз!

— Заспокійся, товаришу, — відізвався голос знадвору, — бо нічого не вдіш. Ви всі з вашим полковником і його сином під арештом, поки не прийде царська команда і не забере вас з собою...

— Так це зрада, — говорив Терешко. — Ох! ви христопропадці. Справді, що й невірний татарин не був би такий підлій, як ця ваша Гнида...

— Називай собі це, як хочеш. Не ми це зробили, а пан сотник Гнида так приказав. Ви не робіть бешкету, бо коли-б навіть і двері виважили,

то ми маємо приказ вас усіх вистріляти. Ваша зброя вже в наших руках.

Козаки охнули.

— От, пропали ми, не береглися, от гостинонъка мила...

— Мовчіть, хлопята, не робіть галасу, і показуйте, що спите, ще ми щось порадимо, — каже Терешко.

І справді козаки поклалися в соломі, зразу муркотіли, як засипляючі, а потім захрапіли на всі голоси...

Терешко перечекав, аж усе заспокоїлося і кроки вартового притихли. Він мав вже готовий плян. За тих три дні побуту на хуторі, він придивився добре до усього і знат, де є, знат, де стоять коні і куди можна видобути зі стодоли. Шепнувши найближчому козакові, щоби дужче хропів, сам поліз по плетеній з хворосту стіні аж під саму стріху. Козаки хропіли на всі можливі голоси. А Терешко ножем прорізав в стрісі діру і виліз туди на кришу. По криші перейшов далі, де стояли менші будівлі і по них зсунувся уділ. Зарах прискачили до нього дві великі собаки, та Терешко за той час, як тут побував, вмів з ними заприязнитися. Терешко пішов до стайні і вивів осідланого коня і повів його до воріт. Воротар його затримав:

— Ти куди вибрався?

Терешко прикладав губи до його вуха і шепнув:

— Тихо будь! Сотник казав мені поїхати непомітно до московської станиці, щоб собі вже раз забрали наших гостей... Тям, що про це ніхто не сміє знати, такий приказ. А тепер відчиняй тихо ворота...

Заспаний вартовий послухався і перепустив Терешка, кого-то не міг піznати. Терешко скочив на коня і пігнав у степ...

Іхав навмання і керувався лише інстинктом степовика. Але куди він мав їхати і що робити, з того не здавав собі справи. Аж згодом опамятається і робив собі важкі докори, чого він з хутора втікав у хвилі, коли міг станути в пригоді

своїм другам. Тепер він вирятував сам себе, а їх сердечних лишив на поталу. Його брала досада на самого себе, що був би себе рвав зубами... Але вороття вже не було.

* * *

Сотник Максим Задирака вибрався також на скитальщину, але не так, як полковник Кандиба. З ним йшло доброї півтори сотні узброєних козаків, були й вози, з яких в потребі можна було зробити возовий табор, а на возах ціле село. В селі остали хіба коти та кури, що порозбігалися по бурянах. Собаки поплелися зі своїми господарями.

Як сотник розправлявся з москалями і поселенцями в селі, його валка стояла на поляні. Звідти заносили люди зерно до млинка і мололи борошно на дорогу. Сотник не спішився з того місця і перестояв тут кілька днів, щоби можна було зібрати чим більше борошна. Йшов прямо до перевозу Дніпра, що напроти Кодака. Тут довідався, що полковник вже переправився і пішов степом. Сотник пішов за ним тим самим шляхом. Йому хотілося здогонити його та йти разом. Але сотник йшов дуже обережно. Поки було можна, йшов берегом ліса або балки, щоб в потребі захииститися. Старався попасті на слід Кандиби. Шлях вів недалеко границі Гетьманщини. Туди переходили московські стежі і кільки разів Задирака їх стріниув. не міг відмовити собі такої приємності, щоб її не перебити.

Луною розходилася страшна вістка, що якийсь ватажок зявився, котрий не пощадить москаля. І свому дістанеться, як що він руку тримає з москалем. А такий хитрий, що не знати, звідки береться і куди пропадає, наче зпід землі вискаує і під землю западається.

На московських поселенців напав жах. Без військової охорони боялися йти поза запорозьку межу. Таких ватаг, що пильнували козацьких граніць було кілька. Та всі вони засвоїли собі спосіб воювання від сотника Задираки: вислідити непомітно ворога, і ноччю напасті та всіх перебити.

А сотник знову засвоїв собі багато від татар. Він казав частині своїх коней прибивати підкови, обернені назад, через що москалі не могли ніколи зміркувати, у котрий бік він пішов, і даремно за ним ганялися в противну сторону. Сотника стали вважати характерником, якого й куля не чіпався.

Коли він так стояв у степу возовим табором, почувся в степу тупіт кінських ніг. А далі якийсь кінь в степу заіржав голосно. Вартовий крикнув: „стій!“ То був Терешко. Він, почувши людський голос, здержал коня так напруго, що кінь присів задом до землі.

— Бачу, що ви козаки, скажи мені, голубе, чий то обоз?

На сторожі стояв якраз такий козак, що був з сотником в Самарі і пізнав Терешка...

— Чи не Терешко із Самари?

— Він сам, а ти либо́нь будеш від сотника Задираки? Веди мене зараз до сотника, бо справді минуся. Бачиш, чоловіче добрий, наш пан полковник у великій біді, і коли йому зараз не поможемо, так пропаде і він і його син Петро.

Козак гукнув до табору. Зараз прийшло двох козаків з поготівля. Сотник спав на возі з Омельком, коли до нього привели Терешка. Терешко припав до сотника і став говорити серед хлипання.

— На тобі, Терешку, глоток горілки. Випий і говори доладу, бо нічого не розумію...

Терешко заспокоївся і став розказувати по порядку.

— Знаєш ти, товаришу, де стоїть ця московська команда?

— Не знаю, не хотів розпитуватися у сторожного козака, коли виїздив з хутора, щоби не зрадитися. Я казав, що іду по приказу сотника до москалів.

— Ми розвідаємо, — каже сотник. — Гей, гей! до чого воно дійшло, що треба нищити не лише москалів, але ще більше їх прихвостнів, і від них треба зачинати. З цієї гниди вже ніколи вошне виросте... Ну-те, хлопята, на коні! П'ятдесят ко-

заків остане з Омельком боронити табору, а решта за мною. Ти, Терешку, показуй дорогу. Передом пойде Прокіп. Тям, Прокопе, з сотникового хутора захопити язика. Він скаже, де московська команда і ми попереду справимось з нею.

— Чи не буде нам за пізно, пане сотнику, — каже стурбовано Терешко.

— Не бійся. Гнида буде ждати на москалів. Сам полковників нічого не зробить. Він знає, що москалі заплатять більше за живого Кандибу як за вмерлого... Ну-те, хлопці, а ти, Терешку, веди!

Ішли так за Терешком. Його кінь знов добрے дорогу. Але не дуже поспішали, щоби не потомити надто коней. Вкінці спинилися. Терешко показував рукою на купу тополів, що бовдурили серед нічної піт'ями. Козак Прокіп відстав від гуртка і пігнав вперед. Терешко остав при сотникові.

— Не можу здива вийти, пане сотнику, звідки у тебе стільки війська. Це либо нь не лиш з твоєї сотні, бо в таборі бачу більше трьох сотень...

— Бачиш, ми вже були не в одному місці і чимало козаків до нас пристало, а також московських драгунів з тих, що їх з Гетьманщини набрали.

Тепер Терешко розповів сотникові, як воно було в Самарі.

— Ми мали свого вірного жида, який їздив по світі і все довідався, чого нам було треба.

— Тільки полковник зле зробив, — каже дід Голота, — що з такою малою силою вибрався на скитальщину. У нього було кілька сотень добрих козаків. Подумай, якби воно було, коли-б тепер наші сили злучилися в одно... Ми вимітали би москалів, мов вініком...

Тимчасом Прокіп підіхав під сам хутір сотника Гниди, зліз з коня, казав йому покластися в траві а сам пішов далі і обережно наслухував. Найбільше боявся, щоби не занюшили його собаки, бо нароблять галасу. Не оберігся. Собаки за воротами стали гавкати. Козак на сторожі про-кинувся від сну і став їх заєшкоювати. Тепер вийшов сам за ворота і кликнув: „Пу-гу! пу-гу!”

— Козак з Лугу! — відгукнувся Прокіп слабим і злосом. — Чоловіче добрий, як у тебе козацька душа, вийди і поможи мені, бо околію. Я вже усю ніч мандрую і не можу знайти місця, де мені переночувати, а тут землю боюся лягати, щоби гадюка мене не вкусила або вовк не зів. Підійди до мене та порятуй, бо вже не можу ногами рушати... Тільки пробі! не бери з собою собак. Я їх знаю, то певно вовчої породи і дуже пажерливі і я боюся.

Прокіп говорив таким слабим голосом, що годі було йому не вірити. Козак йшов що раз далі, аж наблизився до Прокопа.

— Не бійся, собаки остали за воротами.

Прокіп лежав на землі.

— Так знемігся, що своїми силами не можу встати, подай мені, козаче, руку та поможи.

Добряга козак подав йому руку. Прокіп устав з бідою і застогнав, та в цей момент хопив козака півперек, перекинув мов околіт соломи на плечі і пігнав до свого коня.

— Вставай товаришу! — крикнув на коня.

Кінь схопився на ноги і стряс із себе росу.

Прокіп перекинув козака півперек коня і сам вискочив на нього птахом.

Козак так був наляканий, що і кричати забув. Прокіп гнав вихром.

— Не бійся, козаче. Тобі нічого не станеться, лише ми мусимо знати, що робиться на хуторі? Ми хрещені тай козаки, не такі, як твій поганий сотник, ця мерзенна гнида, що москалям перепродує братів.

Прокіп пересадив козака наперед себе, держачи його добре в руках.

— Що-ж ми тому винуваті, що наш сотник справді поганий чоловік. Такого нам наставили із Запорожжя, і з ним нам теж біда. Важка служба, бо покумався з москалями і помагає їм виловлювати, як він каже, бунтарів, і за це бере гроши від москалів.

— Вам козакам нічого не станеться, хіба хто хотів би за вашим Гнидою остоювати, тоді не-

хай вибачає, бо наш бравий сотник такого не любить. Та ось і наші, і ти вже з паном сотником говориш. Тільки пробі! говори правду, бо може бути погано з тобою. Сотник не любить брехунів!

Прокіп пригнав до сотника і поставив козака на землю.

— Ось батьку, язика привіз!

— Здоров, козаче, — каже сотник, — дайте йому горілки напитися, бо певно дуже надавив жи-вота на коні.

Прокіп розказав, яким чином добув язика. Всі дуже сміялися.

— Як у того Гниди усі такі телячі лицарі, то не велика буде з ними праця.

А до козака:

— Чи ти знаєш, хлопче, де лежить московська станиця?

— Знаю, неблизько звідси...

— Багато буде там москалів?

— Либоń, що ні. Мене туди посилав наш сотник дівічі, та я іх багато не бачив. Більш трьох сотень не було, хіба що решта були на службі.

— А яку вони службу роблять?

— Ганяються по степу та переловлюють тих, що втікають від панів з Гетьманщини на Запорожжя.

— А ти знаєш добре шлях до них?

— Знаю і вас проведу, коли прикажете. Тільки коли-б наш сотник Гнида про це довідався, то мені була-б велика біда.

Козакові дали коня і взяли його поміж себе та рушили в дорогу серед нічної пітьми. Хутір Гнидидалеко оминули. Передній сторожу вів Прокіп і при ньому був Гnidів козак.

— Ти вибач, — каже Прокіп, — що я тобі надавив трохи живота, але сам здоровий знаєш, що інакше не було можна. Тобі можна буде пізніше до нас пристати, або й ні, але не дай тобі, Боже, того дожити, коли-б ти нас ошукав і показав нам злий шлях до москалів.

— На діявола нам щадити москалів, вони нам усім надоїли, тільки наш сотник з ними во-

зиться і золоту бляшку за те від цариці дістав, яку собі на грудях почіпляє. Козаки його не люблять, бо він нашого брата не вважає за людину.

— А наш пан сотник вважає собі за рівного кожного чоловіка, чи він козак, чи посполитий і за це всі його люблять. За народом він стойть і вже понівечив чимало москалів та тих московських зайдів.

— А хто ті зайди?

— Хіба у вас їх немає? Підожди, ще будуть. То така наволоч, що і говорити по нашему не вміє, а їх Москва насаджає на нашій землі, а нас гонить у степ. Наш сотник не дає, і за те москали йдуть на нього та хочуть піймати. А тепер треба буде братися до тих, що з москалями руку тримають, тих панів мастигих і ми розпічнемо від твоєї Гниди. А чи далеко ще до тих москалів?

— До рана ми до них не замандруємо, коли-б так до полудня, то добре було-б.

— Як так, то треба це сказати сотникові...

Прокіп завернув коня і поскакав до сотника та сказав, що від козака почув.

— Я хотів би у день піти до них у гості, але може ми не тим шляхом пішли, а тимчасом ця якась команда з нами розминулася і наших вже повезла.

— А якби ми, пане сотнику, перш за все пішли на хутір і піймали Гниду.

— Добре радиш, хлопче, ходім роздавити Гниду, а коли з нею будемо готові, тоді підемо команді на стрічу і привітаємо її.

Валка зараз завернула прямо на хутір.

— Йдемо в гості до твого пана сотника, — каже Прокіп до козака, — та мабуть не буде нам радий. Та слухай, козаче! Чи ми часом не розминалися з командою, коли колували довкруги хутора?...

Козак зліз з коня і дивився за слідами:

— Тудою йде наш шлях до москалів, та сліду не видно...

Окружили сотників хутір густим ланцюгом, котрий що раз більше стіснявся. Прокіп помітив,

що при воротях стояв інший козак. З того міркував, що в хуторі дізналися, що з сторожем мусіло щось статися. Хто зна, чи й втеча Терешка не виявилася теж. Але на хуторі не було помітно жадного руху. Відчинили прожогом двері і вскочили на подвір'я. Терешко скочив до стодоли і став з козаками виважувати двері. В стодолі не було ні одного.

Терешко піймав першого, якого стрінув і здавив його за горло:

— Говори, шельмо, де моїх козаків поділи, а то задушу тебе, мов котеня.

— Козаків вивезли вночі до москалів.

— Де полковник?

— Полковника й його сина вивезли теж. Лиш той чура та ця стара жінка остали.

Терешко штурнув козаком так, що той упав горілиць. Сам побіг у хату. Тут вже був сотник. Гnidу вже звязали і поклали на помості. Терешко кинувся на нього з ножем.

— Маю тебе, ти Юдо, — крикнув осатанілим голосом.

— Стій, Терешку, — каже сотник, — бо як задавиш Гnidу, то не будемо знати, де подів бранців, а він не хоче нічого сказати і треба буде припекти його гарячим залізом.

— Я вже знаю, де. Іх сердесних відіслав той Каїн до москалів, і треба їх здогоняти.

— Бери, Терешку, козаків, нехай йде з тою і Прокіп і старий дід Голота. Беріть сотникових свіжих коней і здоганяй. Зі судом над тим падлюкою я зажду, аж ти вернешся. Якби ти не привіз бранців, так я того падлюку прикажу розірвати кіньми...

Терешко вискочив з хати.

— Сотникові козаки, ставайте під мою руку, підемо здоганяти харцизів. Прокопе, зі мною! Помагай, брате, християнську душу рятувати! А нуте, діду, зо мною, беріть, хлопці, свіжих коней...

Приказ був виконаний. Забрали свіжі коні і їх посадили. Прокіп миттю зібрав сотню.

Рушили. На переді між двома козаками їхав місцевий козак, що показував дорогу.

Гнида боявся придерживати у себе бранців, а москалі не дуже спішилися по них. Гнида лякався якоїсь несподіваної помочі, тому краще, щоби бранців тут не було. А тепер, як йому доложили, що Терешко утік, і сторожний козак від воріт пропав, положення стало йому підозрілим і тому вибрав трицять найпевніших козаків, яким казав відвести повязаних бранців. Надіявся, що команда таки надійде, вони стрінуться по дорозі і бранців заберуть. Для полковника й Петра дали коней, козакам казали йти пішки. Небезпечно було їх на конях вести, щоб не повтікали. Полковникові і Петрові повязали ноги попід кінські житви, а самим повязали руки. Вийшли попівночі, але не могли далеко зайти, хоч як їх підганяли до поспіху. Вони так потомилися, що треба їм було дати спочинти. Коли рушили знову, стежні козаки Терешка їх помітили. Тоді Терешко добув шаблю і скочив на валку з цілім розгоном. Вже стало світати, як валка була в руках Терешка, без бою, бо конвойні козаки навіть не гадали оборонятися. Зраз поскладали зброю, а їх отаман каже до Терешка:

— Слава Богу, що нас здогонили. Не буде у нас гріха на душі, бо ми тому невинуваті, що той біснуватий наш сотник видумав.

Порозвязували бранців, а Терешко обняв полковника і плакав на радощах. Петрові не сходило з ума, що могло статися з його Степанідою. Вона-ж попала у кігті того Юди. Коли Петро став принаглювати, щоб чим швидше верталися, Терешко каже:

— Не турбуйся, Петре, твоя Степаніда здорова, а Гнида вже звязаний лежить і нічого їй не вдіє.

Терешко казав забрати бранцям коней від конвойних, а їх самих пустив на божу волю пішки, лиш зброю від них позабірав:

— Як собі хочете, або вертайтесь до дому, або йдіть до своїх покровителів і скажіть їм, щоб

поспішали рятувати свого приятеля Гниду, бо він у великій небезпеці.

Верталися з побідою, бо осягли, чого хотіли. Залунала козацька пісня, розливаючися по буйній степовій траві, густо вкритій чистою росою. Коні весело форкали, зриваючи та хрупаючи вершки степового цвіту. На сході небо зарожевіло, степова птиця прокинулася, потім золоті соняшні проміні стрілили на небо, а за тим викотилася огнена соняшна куля. Відразу замовкла пісня. Козаки брали жменями чисту росу з трави і промивали собі очі й лицє та втирали рукавом жупанів. Стали вітати сходяче сонце молитвою...

Сонце підносилося чимраз вище угору. Стала нападати роями мушва і обсідати коні та людей. На козаків находила вперта дрімота.

— А ну-те, хлопці, заспіваемо, а то поснемо всі.

І затягнув сильним голосом козацьку пісню, а всі потягли за ним. Дрімота пропала відразу...

Сотник, що стояв на рундуку, почув і пізнав пісню своїх козаків і зараз побіг до жіноцтва, яке було дуже затрівожене:

— Ну, радійте, наші вертаються... А коли вертаються з піснею, то певно їм повелось...

— Пане сотнику, наш друже, — каже Степаніда. — Прикажи мені осідлати коня, я поїду їм назустріч...

— Козацька з вас дитина, та коли вже на те, то й я іду з вами. Мені також пильно обняти їх.

Привели два осідлані коні.

— Слухай, Андрію, — каже сотник до одного десятника, — лишаю на твою голову Гниду. Якби тобі втік, прикажу голову відрубати і під землею передімною не сковаєшся.

Десятник пішов до Гниди, а сотник з Степанідою пігнали в степ.

Десятник прийшов якраз в хату, коли якийсь козак розвязував Гниді пута. Рубнув козака по руці, аж кров бризнула і заляла Гниді лицє.

Козак відхилив двері і крикнув:

— Сотникові козаки, сюди!

Зараз вбігло кількою. Хопили раненого козака, перевязали йому рани і теж звязали його. Карати його не могли без сотника. А тимчасом Гнида, маючи розвязані руки, спішився розвязати собі ноги. Та козаки не дали і звязали його ще сильніше.

— Пильнуй-же, Андрію, — кажуть козаки, — бачиш, яких хитрих приятелів має той собака. У нас інша робота і лишаємо тебе самого.

Під стіною лежав поранений козак і стогнав.

— Слухай, козаче, — каже Гнида до Андрія, — ти бідний, а можеш багачем стати і то більшим, як полковник Кандиба. Лиш треба тобі мати розум.

— Ба, ба! — каже Андрій. — Кажуть люди, що добрий розум, то краще, як готові гроші...

— Якби у тебе був розум, то ти-б зараз розбагатів.

— А то як?

— Ти-б мене розвязав гарненько і пустив, а поки твій сотник повернеться, то ми оба були-б вже далеко. Ми узяли-б коні і майнули в степ...

— Із того я не забагатію.

— Слухай, козаче, як ти мене пустиш, то я тобі дам багато дукатів, бо у мене того добра доволі. За ті гроші ти добув би на Гетьманщині багато землі...

— А скільки ти мені дав би?

— Більше сто дукатів певно...

— Ов-ва! а я думав, що ти більше цінуєш своє життя. Кажуть, що на Гетьманщині пани пла-тять більше за собак...

— Ну, бачиш, але те, що тобі дадуть ще москалі за мене, це теж не маловарте.

— Добре, я згоджуся випустити тебе на волю за сто дукатів, і за ту землю, що мені пани дадуть на Гетьманщині, але я тебе пушу не раніше, як пан сотник вернеться. Я його поспитаю, чи мені не мало даеш. У нашій сотні бачиш таке завелося, що як хто що купує або продає, то йде поради-тися пана сотника, скільки воно варте... Скаже він сотку, я візьму, скаже дві, я теж візьму, а скаже пустити тебе так за спасибі, то й так пушу...

Гнида не знат, чи має діло з дурним чи хитрим.

— Ти хіба дурний, що таке говориш. Я даю на те гроши, щоби твій сотник не знат.

— Ніде правди діти, що я дурний, але за те у тебе розуму за двох. Шукай собі інших купців на твое ледаче життя, бо в нашій сотні його не знайдеш.

Та хоч як ще Гнида заговорював, козак ні пари з уст. Курив люльку і не спускав з ока обох вязнів.

А на дворі так гарно, так сонечко світить, тільки піти та в холодку полежати, а ти сиди тут в задушній хаті та пильнуй того поганця, котрий повинен давно вже повиснути.

*

* * *

Сотник Задирака гнав зі Степанідою вихром туди, звідки доходила до них пісня. Врешті стрінули їх. Радощам не було кінця. Степаніда розказувала Петрові, як вона побивалася за ним. Й здавалося, що вже ніколи більше не побачить свого Петrusя. А яка доля ждала її у того харциза Юди, хіба собі самій заподіяти смерть. Знову-ж полковник дякував сотникові, що його освободив від мученичої смерті.

На хуторі Гниди, хоч він сам був в путах, все йшло своїм ладом. Здається, що його хуторяни не дуже тим журилися, що їх пан сотник попався. Вже те саме, що він з ними погано поводився, його зрада на полковнику дуже всіх вразила. Сердега полковник втікав перед москалями і до нього загостив, а він його зрадив і післав москалям... Вони тепер лише тим цікавилися, яку кару Задирака присудить Гниді. Але Задирака не спішився з судом. Перше треба поживитися та відпоплати, а вже потім суд. Сотник зміркував, що його козаки добралися би охотно до льоху Гниди, та вицідили одну-другу бочку, тому зараз поставив сторожу, щоби ніхто й не наблизився до льоху з напитками. Сотник був певний, що москалі при-

йдуть виручати свого прихвостня, а коли-б застали його людей пяних, все пропало-б.

Вже сонце зійшло далеко з неба, як сотник скликав козацький суд. Вибрано шістьох козаків із сотникових до того суду. Позасідали під розлогу липою за довгим столом. Сотник казав привести Гниду, якому розвязали ноги.

— Ти знаєш, Никифоре Гнидо, чого ми від тебе хочемо? Ти хотів продати за юдин гріш товариша січового, козака та його сина Петра найтяжчому іх ворогові на муки і смерть... Чим ти себе виправдаєш?

— Цариця прислава йому позолочувану бляшку з визерунком, — каже хтось із заду, — то й хотів відслужитися за це...

— Давайте сюди ту бляшку, — каже сотник, — нехай побачимо, чого вона варта.

Метнулися зараз і принесли із скрині ордера. Сотник узяв в руки, вона бліскотіла до сонця. Сотник плюнув на неї з погордою і кинув нею Гnidі прямо в лицé:

— От дивіться, люди, за що теперішня козацька старшина славного колись Запорожжя продає свою честь і душу москалям...

— Кажи-ж тепер, чим виправдаєш свій каїнівський злочин?

Гнида мовчав завзято, понизивши голову.

— Та чим тут виправдуватися, — каже один з суддів. — Тут лише нам сказати слово: нехай ця падлюка не дивиться на боже сонце...

— А знаєш ти, Никифоре, яка кара написана тобі на основі нашого запорозького права? Ти зрадив товариша.

Аж тепер Гнида заговорив. Він став навколошки перед судом, бив себе в груди і цілував землю:

— Простіть мене, братіки, я усе майно віддам на монастирі і сам піду в монастир, відмоловати мої важкі гріхи.

— Ти, Гнидо, більший падлюка, як ми гадали. Тепер, як ти в наших руках, то спідляєшся

і просиш помилування? Пропадай, чортова ли-
чино, — крикнув один з суддів, — я віддаю мій
голос на те, щоби тебе живого в землю закопати,
як наш закон велить.

Сотник приказав відвести вязня на бік, поки
не прирадять, як його покарати.

— Найкоротша дорога до пекла, повісити
його,— каже один суддя.— Нам неможливо довше
воловодитися з ним, бо йоно не видно москалів.
А тоді може собака відірватися з ланцюга і втекти.

— Згода, нехай буде повісити.

— А я не так думаю, — каже сотник. — Це
була-б за коротка для нього смерть. Він мусить
вмірати довше. Ви, товариши, забули, що у нас за-
порожців є ще одна кара за такий злочин, а то
вбити кіями... при стовпі.

— От добре, що нагадали. Аж гідь було-б
доброму козакові закладати петлю на шию такому
падлюці.

— Що з майном його зробимо? Заберемо
собі, так нас окричать розбишаками. Найкраще
буде, коли його майно роздамо поміж посполитих
того села. Вони придбали йому це майно, нехай же
ним поділяться.

Зараз привели Гниду.

— Послухай, Никифоре Гнидо, козацького
присуду, — каже гробовим голосом Задирака. —
Тебе присудили на кару смерти під кіями при
стовпі, а твоє майно заберуть посполіті з того
села. Коли в тебе є душа, молись і кайся. Дивися,
коли сонце сковашася за це дерево, розпічнеться
з тобою розправа.

— Я хочу попа, щоби висповідатися,— каже
Гнида.

— Шкода, що ти раньше про це не подумав,
а то у тебе в селі і церкви немає. Звідкіля ж узяти
тобі попа? Вибачай, цим разом буде без попа. Ти,
небоже, хитрий з біса і хочеш проволіти час,
а може зявлятися твої приятелі і тебе визволять.
Ні, серце, з того нічого не вийде, молися сам і не
втрачай часу.

Тимчасом козаки закопували здоровий стовп у землю. Сотник дивився пильно, як тінь заходила за дерево. Гнида стояв навколошках і молився.

— Вже пора! — кликнув сотник.

Привели Гниду під стовп і зняли з нього сорочку та привязали до стовпа. Принесли вязанку здорових прутів верболози.

— Бийте, козаки, цю собаку, та не жалуйте, лише щадіть голову.

Розпочалася страшна козацька екзекуція. Тут не було помилування, бо присуд був: бити аж до смерті. Така була найстрашніша кара на Запорожжю за зраду товариша... Та не лише посторонні козаки брали за палиці, але й свої посполиті не подарували йому і били може ще зав'ятіше ніж посторонні. Удари сипалися на нього по-вільно. Він кричав, а далі і сили не стало кричати, поки не сконав під ударами...

— Котюзі по заслузі, — каже сотник, — а тепер виволічіть це стерводалеко за село вовкам на жир...

А повертаючися до Кандиби:

— Наша робота зроблена лиш до половини. Ще будемо мати справу з москалями.

— Та може би тому вже дати спокій, — каже Кандиба. — Уся моя сила знівечилася. Я так радо хотів би дібратися до якого спокійного місця і спочити.

— Слухай, брате, — каже сотник. — Поки по запорозькій землі москалі швендяються, немає козакові спокійного місця, де спочив би, хіба в могилі. Ми скитальці, нас гонять з місця на місце мов диких судаків. Та поки не винищуть нас усіх, то й ми ще неодного москаля пішлемо чортові в зуби. Замирення між нами немає. Краще нам миритися з бісурменом, як з тим хрещеним православним, що не вірить в Христа і не гадає жити по християнськи.

— Гей! осаули, — крикнув сотник з ганку, — розіслати стежкі і берегтись. Взяти до помочі і тушецьких козаків, вони либо не дуже то плачуть

за своїм сотником. Я тепер трішки спочину, — каже до Кандиби, — бо вже три ночі не спав, а може й нині прийдеться не спати.

Сотник пішов у сусідню комнату і зараз заснув. Але на хуторі не спали. Осаули пильнували добре, щоби воріг не підкрався непомітно. Старий Кандиба і Петро сиділи разом і сон іх не брався.

— Щож нам далі робити, Петре? Я вже так охляв, так прибила мене зрада Гниди, що я ні до чого. Моя воля охляла зовсім... Ей! якби то мені вернулися літа молодії.

— Що-ж, тату, кожному так буде, хто на світ родився. Тепер ми під рукою нашого спасителя сотника. Його-б спарувати з моїм тестем Жуком. Коли-б таких більше, то ми сьогодні не скиталися би.

— Мені здається, Петре, що наш отаман робить трохи необережно, що так довіряє тутешнім козакам. Хто його знає, який то народ, і що задумує. Через те мене сон не береться. Сказати-б це сотникові...

— Ні, тату, нехай сотник спить, а я скажу його осаулі.

Петро зараз вийшов і став шукати за осаулом, котрий лежав в траві і пикав свою носогрійку.

— Чи це ти, Петре? Я тебе пізнав зараз по ходу. А знаєш ти наш оклик на сьогодні?

— Не знаю.

— Так йди в хату і не виходь більше, бо мої люди мають приказ не церемонитися з тими, що не знають нашого кличу...

Відтак шепотом:

— Тут чужі люди і, хто зна, що вони задумують.

Петро зрозумів, що тут і без його уваги бerezуться добре. Пішов у хату і заспокоїв батька. Зраз полягали спати.

Та не довго це тривало. Перед хатою зровнівся рух. Хтось приіхав і розмовляв з кимось

стиха, потім пішов у сіни і застукав легко до дверей сотника. Петро став під двері і насторожив уха.

— Наші стежі помітили москалів. Прокіп прослідив, що іх доволі багато, може буде і пів полку. Ідуть обережно й тихо. Хотять либо нь підійти нас над раном.

— Ну, добре. Приклич мені ще й Терешка. Ми потолкуємо, що нам робити.

В цю хвилю вийшов з кімнати Петро:

— Не забувайте й на мене, пане сотнику, я теж не послідній козак.

— Буде нам усім доволі роботи, як Москва нагряне на нас.

Нарада тривала коротко. На хуторі остане п'ятдесят козаків пильнуватися перед тутешніми, а решта в поле назустріч москалям.

Стояла на дворі глуха ніч. Небо зайшло мрякою. Усюди царила тишина, замовкла й нічна птиця.

Козаки йшли дуже обережно, піславши передом стежку з найпроворніших. За ними іхали довгою лавою мушкетники, а з самого заду йшла запасна частина, яка мала-б піти на підмогу, де показалася би потреба.

Стежі почули в степу гамір. Чути було й тупіт коней, а далі і брязкіт зброї. Соколине козацьке око побачило в тумані обриси людей і коней, що виставали з трави. Стежі зараз завернули до своїх і почувся на цілій лінії голос перепелиці. Козаки стояли з рушницями на готово. Припустили ворога на малу віддаль і тоді гrimнули з усіх рушниць. Москалі не сподівалися того. Перша лава в більшій частині попадала з коней. Тоді почулася у москалів різка команда і драгуни грянули на козацьку лаву.

Розпочалася страшна рукопашна боротьба. Москалів було удвоє більше як козаків. Сотник, старий січовий дід і Петро ганяли з місця на місце і підбадьорювали своїх до бою. Але москалі стали іх перемагати. Сотник побачив, що цим разом йому не вдасться, готовився полягти, але не-

даром продасть своє життя. Та ось відразу москалі заметушилися. Одна частина повернулася назад. Сотник дивувався, бо він на зади не послиав нікого. Та в той момент почувся боєвий козацький оклик по заду москалів: „Бй та ріж чортових синів!“ Ніхто не знав, звідки наспіла їм в саму пору поміч. Видно, що це були теж якісь козаки. Тепер сотникові козаки підбадьорилися, почуваючи за собою підмогу. Вони вдарили на проріжені московські лави... Вже стало світати, а рукоопашний бій тривав далі. Бряскіт шабель, стони, поклики команди зливалися в одну хаотичну цілість.

Частина москалів позлазила з коней і стала нула чотиробоками з готовими до стрілу мушкетами. Коні взяли в середину. Годі було до них підступити. Хібаж їх держати в облозі, аж здається?

Петро кинувся між козаків.

— Хлопці! хто йде за мною. Треба москалів розбити і не дати засоромитися перед тою навою, що ми їх бойомся.

Зарах прийшов гурток удальців до Петра.

Тимчасом козаки ті, що прийшли з сотником і ті невідомі, що прийшли в саму пору з підмогою, стояли від московських чотиробоків на віддалі мушкетного стрілу. Москалі стояли гордо з мушкетами готовими до стрілу. Сотник не рішився, що робити? Підіхав до нього Петро:

— Я їх візьму приступом, вже і хлопців добровольців собі дібрах.

Сотник хитав головою придивляючися чотиробокам:

— Краще буде їх так передержати, поки не знеможуться і не зголодніють. При приступі придеться втеряти багато народу.

— А за той час прийде їм підмога, і тоді буде з нами зле. Дивись, сотнику, як по дурному вони поставилися. Ми під Очаковом розбивали так чотиробоки турецьких яничарів. Тут буде лекша справа. Вони стоять за близько себе і ті, що

стоять до себе у двох чотиробоках лицем, не зможуть стріляти, хіба самі в себе... Треба лиш вибрати місце, котрі чотиробоки найближче себе.

Петро вибрав таке місце та навчив своїх людей, що йм робити. Вийхав наперед і дав шаблею знак. Рушили скоком, що здавалося, що коні не досягають землі ногами. Козаки поприлягали дошій коней...

Москалі ждали на команду. Коли козаки приблизилися до них, грянула на них мушкетна сальва з усіх мушкетів. Багато козаків попадало на землю, багато покалічило коней, котрі квичали так жалібно, що серце розривалося. Але це не здержало козаків, а москалі не мали вже часу другий раз лаштувати мушкетів. Козаки вгналися в середні вулицю між два чотирокутники. Розділилися зараз на два боки і вскочили в середину. Налякані коні великим криком і громадними стрілами стали рватися мов бішенні і допомогли козакам зробити між москалями веабиякий нелад.

Як побачив це сотник, рушив зараз зі своїми Петрові на підмогу. Розбивали один чотиробік за другим, аж розбили москалів до решти. Тепер довідався сотник, хто то йм так гарно і в саму пору допоміг. Місцеві козаки, як побачили, що сотник вийшов на стрічу москалям, зібралися за селом і вирішили піти козацтву на підмогу. Вони знали добре, ще з боїв з татарами, що воріг, який напирає, дуже бентежиться і тратить увесь розгін, коли йому в часі наступу хтось несподівано скочить на спину. Вони вийшовши з села обійшли великим колесом, пропустили побіч себе серед нічної пітьми москалів і полишилися позаду, до слушного моменту. І якраз тоді, як козакам стала прикра година, вони зайшли із заду і вдрали з усієї сили. Сотник сердечно дякував несподіваним союзникам.

Козаки стали порядкуватися. Позбірали вбитих товаришів і поховали їх в одній спільній ямі по козацькому звичаю, спільною молитвою і мушкетними стрілами. Між ними поховали і бравого козака, десятника Прокопа Чметика, з котрим

усі дуже жалували. На висипаній могилі поставили високого хреста.

Сотник перепитуючи бранців довідався, що не ціла команда вийшла з обозу, ще найменше одна третина там остала. Сотникові прийшла охота ще раз попробувати щастя і знести цю команду.

Кандиба відраджував усіми силами:

— Не може бути, щоб ця якась команда стояла обозом на запорозькій землі. Вона певно ще на гетьманській території і нам туди не вільно заходити, бо скажуть потім, що ми переступили межу.

— Хоч би і так, — каже сотник, — то я таки покористуюся цею нагодою. А чи за мною буде один московський гріх більше чи менше, то не важне. Вже за те саме, що я дотепер зробив, імені принаймні шибениця у москалів писана. Ти, жане брате, — каже до Кандиби, — остань тут, бо ти справді знеможений, але я піду і свого доконаю.

— Товаришу, — каже Кандиба, — нам треба на Січ поспішати, може ми ще що врятуємо...

— Наспімо, наспімо, а за один день багато московських голов можна відрубати та кілька душ Люциперові післати на ралець, — каже дід Голота, що прислухувався цій розмові.

Сотник піslав в степ за обозом і казав його сюди привести.

Відпочавши вибрався з козаками під ніч на нове діло, а полковник остався на хуторі. Йому було призначено розділ Гнидового майна між місцевих людей, щоби кожному дісталося по правді. Ця праця забрала багато часу, бо і худобою, вівцями та кіньми треба було всіх обділити по рівній частині. За той час вернувся сотник з походу, який повівся знаменито, з чого сотник був дуже радий. На радощах обіцяв старому Кандібі, що вже прямо підуть на Січ, хіба би їм Москва влізла в дорогу.

XVI. КОНАННЯ.

Ріжну долю переживало запорозьке січове товариство за час свого життя. Мало воно свіглі славні хвилі і доби, про які гомоніла слава в християнському світі, а великий жах у музулманському. Мало воно і хвилі занепаду, що, здавалося, остання година йому вибила, що козацтво на віки пропало, що ніколи не підніметься, бо його вже знищено до коріння. А всеж таки воно оживало знову і з козацького здорового коріння виростали нові вітки, нове галузя, нове могутнє дерево, котре ослонювало християнський світ перед магометанським заливом, а український народ і його прадіду церкву від загибелі.

Тепер наспіла найбільша небезпека, справжня загибель. Чого не міг доконати музулманський світ усіми силами, це мала доконати християнська православна Москва. У тріумфальнім поході до великороджавності стануло Запорожжя московським царям півперек дороги.

Теперішня небезпека була для Запорожжя тим більша, що його сила вже пережилася, зледашіда і охляла. Минулося давне козацьке завзяття, вперта охота до життя, замість того у запорозьких верхах запанувало бажання спокійного життя, вигоди, спокою та багацтва. Лишилося сіре спільство, ті сіроманці, котрі без доброго проводу не вміли собі порадити.

Сотник Максим Задирака приїздив нераз на Січ, мов син до любої матері, щоби нагадати свої дитячі літа, стареньку байдору матусю повеселити. Тепер підіздив до тої самої Січі як до матері, якій виходу немає. Приіхав, щоби її востаннє попрощати та вже її на похороні лишитися.

Приїздив тепер до неї як побідник, що по-
жівечив стільки ворогів, приїздив на чолі чотирох
сотень добірного козацтва, а однаке не міг здер-
жати гарячої слези, що з очей плила на вид бані
Святопокровської церкви на Січі.

— Оли-б стільки людей привели із кожної
оселі на запорозьких землях, то може і ми інакше
стояли би.

— Нам треба поперед усього роздивитися,
який дух тепер є на Запорожжю і чи є там з ким
говорити.

— Мені би вишукати Жука. Від нього дові-
даєся. Як лиш там прийдемо, я його відшукаю.

— Ні, Петре, ми там покищо не пойдемо
з військом. Вони остане тут табором, харчів у нас
доволі, ми пойдемо лише оба.

І зараз ціла валка припинилася, визначено мі-
сце на обоз, уставлено вози в чотиробік і пороз-
пинано шатра. Потім сотник Задирака і Петро по-
сідали на коні і поїхали у Січ. А як переїздили
попри „новосіченський ретрашмент“(*), Задирака
каже:

— Скажи мені, Петре, чи вдавнину було-б сі-
чове товариство дозволило, щоби Москва всади-
ла їй такого чирака на шию?

— Це гніздо хотіли запорожці зараз розки-
нути, але тодішній кошовий Іван Малащевич уго-
ворив козацтво, щоби того не робили, та щоби
з москалями поводитися обережно, бо з того мо-
же вийти для козацтва велика біда. І козацтво по-
слухалося.

— А чи може з того вийти більша біда, як
тепер є? — каже сотник. — Це була одна з тих
петлів, які нам Москва засилила на руки та ноги
і тепер ми звязані по руках і ногах. Нам лише
тоді розвязувано пута, коли треба було воювати

^{*}) По приказу генерал-губернатора Леонтієва, ко-
трий не любив запорожців і їм не довіряв, побудовано по-
біч Січі фортецю з окопами, де містилася московська вій-
ськова валога. Це назвали: „новосіченський ретрашмент“.

з турками та татарами, а тепер, як нас вже не треба, можемо собі і в путах полежати...

Вони обіхали січові вали, переїхали січове передмістя, де містилися січові базарі, і де жили ті, яким на Січі не можна було побувати. Та тепер було тут трохи не пусто. Через московсько-турецькі війни торговля між Запорожжям а Турсчину і татарами припинилася, бо запорожці по указу мусіли воювати з турком. Надто Росія в договорі з Туреччиною застерегла собі, що всяка торговля з Туреччиною має відбуватися без посередництва запорожців на турецьких кораблях.

Сторожа перепустила їх через січові ворота у Січ-городок, де стояла Святопокровська січова церква, де була січова скарбниця, арсенал, куріні і де мешкала січова старшина.

Задирака з Петром мали обовязок піти перш за все до кошового. Та вони нарощно приїхали пізніше, щоб раніш побачитися з Жуком і розвідати, що на Січі діється.

Жука знала кожна дитина на Січі. Це був той сотник, котрого кошовий казав був арештувати і хотів відіслати його москалям, та за ним постояло усе січове товариство, а старшину мало не потопило в річці. Зараз показали нашим подорожним, де жив сотник Жук. Він дуже зрадів, побачивши у себе свого зятя та широго товариша сотника Задираку. Питанням'не було кінця. Петро старався розказати все по порядку. Коли розповів про смерть сотничихи, Жук заплакав і тричі перехрестився:

— От кляті москалі, допоможи, Господи, помститися!

Решту розповів Задирака, про напад на Самару і розгром москалів, аж до того часу, коли з усією своєю оселею мусів втікати, як по дорозі громив царське військо, а тепер привів сюди чотири сотні доброго козацтва.

— Бачиш, брате, — каже Жук, кладучи Задирaci руку на плече, — оскільки ти мудріший за мене. Чому я не взяв з собою стільки козаків, що ти, а були-б зі мною не так рахувалися.

— Хібаж вас, тату, приняли тут зле? — питає Петро.

— Так мене приняли, що кошовий казав мене зараз вязнити, бо Москва того жадала, щоби мене піймати та ім передати. Аж товариство за мною постояло, хібаж ти про це не чував?

— Ми всі за тебе потерпали, бо не було ніякої вістки із Січі, але чогось такого ми не сподівалися.

— От, до чого дійшло, — каже Задирака. — Старшина вольного козацького народу служить клятій Москві за гончих собак. Ми йно недавно по козацькому присуду вбили палицями запорозького сотника Гниду Никифора, за те, що піймав зрадою старого полковника Кандибу і відіслав до московської станиці на муки...

— Так старий мій сват вже не живе?

— Живе і йде з нами, бо ми його в час відбили.

— Гнида, кажеш? Таж то був мій добрий товариш, у мене в гостях побував. Що йому сталося?

— Московські гроші та бляшки позолочувані з визерунком тої суки Катарини це зробили... А скільки тепер війська маєте на Запорожжю?

— Буде тепер десять тисяч, поки і ці не порозходяться по паланках робити коло хліба.

— Невжеж? — каже Задирака. — З такою силою можна розбити сто тисяч москалів. А є у вас гармати?

— Не багато, буде яких не цілих трицять.

— Я привіз дві свої.

— І цього не багато, та треба тямити, що московські гармати більші і даліше несуть. Ледача старшина не подбала завчасу про більші припаси воєнні... А для мене у тому біда, — говорив Жук, — що я тут сиджу наче в неволі. Мене остерігають товарищи, щоби нікуди самому не виходити, бо на мене чатують московські шпиги, щоби мене піймати та перекинути за вал ретрашменту. Я можу виходити лише серед більшого гуртка козаків. Говорили мені, що тут на Січі вже таке бу-

вало, що серед білого дня захопили людину і поминай, як звали...

Коли так розмовляли у трійку, сидячи на приспі куріння, прийшов до них старший кремезний козак, який зараз звітався з Задиракою.

— Здоров, Андрію, — каже Задирака, обнимуючи гостя. — Скільки то років ми не бачилися... Це Петро Кандибенко, зять нашого Жука, а це мій старий друга Ляха.

То був однодумець тих, що стояли в опозиції до січової старшини.

— Що доброго приносиш, Андрію?

— Нічого доброго. Козацтво, або як наші мости ві пани кажуть, чернь, пішло-б усе за нами. Та нам того було-б мало. А знову багато козаків оглядається на старшину. Якби старшина пішла, то пішли-б і вони. А про старшину нічого й говорити. Тому не багато нас лишиться і не встоїмося.

— З того виходить, — каже Задирака, — що козаків перепишуть в які там пікнери і пішлють в Азію битися за сучу дочку царицю, а старшину або позабивають кнутами або пішлють в Сибір.

— Це правда, — каже Задирака, — але тим ордеровим старшинам нічого не станеться. Буде, як на Гетьманщині, що їх позаписують у дворянини, понаставляють полковниками без полків, а нам ушірним, то вже дістанеться на горіхи за всіх...

— Не вір тому, — каже Лях. — Що нам дістанеться, то правда, коли-б нас, розуміється, піймали. Що козаків передягнуть в московські мундири, це також правда, але щоб Москва напекла колачів тутешнім січовим старшинам, то це вже неправда... Побачиш... Але, щоби не сталося ні це ні те, ось що я придумав: Попробуємо боротися за нашу волю, а коли побачимо, що не устоїмося, тоді кинемо Січ і підемо у світ за очі.

Лях наблизився і сказав шепотом:

— На річці Підпольній збираємо у комищах багато байдаків, як побачимо, що немає для нас порятунку, так на човни і москалям дуля!

— А я шлях показуватиму під турка, — каже Петро. — Я там побував, турецьку мову вивчив і знаю, що турки приймуть нас краще, як ці наші православні хрещені.

На другий день рано пішли оба до кошового батька.

Видно було, що Калниш не був ім радий і приняв їх неласково. Краще ім було на Січі не показуватися. Вони своїм зухвальством псують в Москві козацьку справу. От сюди вже прийшло письмо із Глухова, щоб бунтаря і розбійника Задирачу піймати і передати команді ретрашменту, коли на Січі зявиться.

— Га! як віддати, то віддати. Треба послухати приказу старших, бо ще погніваються та повідбирають бляшки. Віддати мене за це, що постояв в обороні моого села і прогнав зайдів. Ale, пане кошовий, не треба забувати, що козаки можуть за одну ніч розбити той ретрашмент до тла, а його оборонців потопити в річці... Мені дуже болісно, що я такі слова чую від найвищої козацької влади кошової. Та я сказав зло, бо Запорожжя тепер вже від шести літ не вибирало своєї старшини.

— Ти це до мене п'еш, — каже Калниш побагрянівши, — вважай, що з того може вийти, бо я ще кошовий на Січі...

— Воно так, але ти, пане Калнишевський, лише кошовий з імення, і мені здається, що ти будеш останнім кошовим, бо сенат в Петербурзі з тим світлішим злодієм Нечосою, вирішив нашу Січ-матку знести і зруйнувати, а запорозькі землі віддати трохи зайдам, а головно тим ненаситним московським панам.

— Звідкіля ти це все знаєш?

— А ви тут того всього не знаете? Таж проце горобці на вербі цвірінкають, що москалі велику силу війська збирають на границях нашого нещасного Запорожжя, що князь Прозоровський має захопити всі паланки, а генерал Текелі має добувати, ограбити та зруйнувати нашу Січ.

— Я про це нічого не знаю і не вірю в таке. У Петербурзі працюють наші столичники і не допустять до того.

— Не повіриш, аж зміриш! Тоді скаментеся, як буде пізно і як вас усіх повезуть в Сибір, що й ваші бляшки вас не заступлять. Я питаю вас, батьку, чи зроблено які підготовки до оборони, чи скликано козацтво з паланок і хуторів та зимовників, чи приспособлено воєнного матеріалу?

— Того всого не потреба, — каже Калниш. — Немає чого боятися, поки наші столичники сидять в Петербурзі. Цариця нас любить, а наш товариш Грицько Нечоса, що такі гарні листи до нас пише, не дасть нам кривди зробити.

— А хіба наші столичники не писали вже до нас, що московські пани люблять брати, а нічого не хочуть зробити.

— Ти звідки це знаєш?

— Тьфу! А то старшина! Заховала голову під копицю сіна і благоденствують...

Калниш не знав вже що говорити і тому, переходячи на іншу тему, чепився Петра, чому він, вернувшись з турецької неволі, не зголосився у січової старшини і аж тепер приходить.

— Бо січова старшина ні раз не турбувалася мною, коли я був в неволі. Я і тепер не приїхав би на Січ, коли-б тут мій тесть, сотник Жук не побував...

— І твому тестеві може дістатися, — каже Калниш.

— Петре! — каже Задирака, — як бачу, ми попали не в ту вулицю. Ходімо, бо нічого не договоримося.

Хотіли відходити, та кошовий їх задержав:

— Як хочете бути на Січі гостями, не робіть мені бешкету і не бунтуйте мені козаків, а то даліби прикажу прогнati палицями, як що гіршого ще вам не буде...

Задирака вернувся від порога і поглянув грізно на Калниша:

— Ніхто не має права без козацького суду проганяти старих курінних товарищів із Січі. Ми не впрошуємося на Січ у гості, бо ми тут свої гоподарі...

Вийшли. Петро каже:

— Що йому сталося, він перше такий не був.

— Багацтво його розперло. Як ми на завтра не скличемо раду і не виберемо інших старшин, Січ напевно пропала.

Прийшли до куріння Жука.

— Цо? не казав вас арештувати як бунтадів?

— Лиш прогнати обіцяв, та ми того не дуже налякалися, і я таки наговорив тій старій бабі, що він кошовим з московської ласки, а не з вибору і як його на Сібір повезуть, то бляшка його не заступить. На мою думку на завтра скликати нам-раду, скинути тих бабиних синів і вибрati кращих.

— Не виберемо кращих, — каже Жук, — бо таких на Січі немає, перевелися.

— Мусять знайтися, — крикнув Задирака, — от хочби тебе, Жуку, або того Ляха Андрія... Всеж знайдеться хтось, що відважиться показати мо-скалям зуби.

— Не знайдемо, бо не буде згоди, — каже Жук. — Нам тепер нічого не лишається, хіба на байдаки та під турка. Нераз вже нашу Січ-матку руйнували, от хочби і Петро по полтавськім погромі, а козацтво таки стануло на ноги і дало себе знати.

Задирака хитав головою:

— Не буде того, брате. Ти відстав від Москви і не знаєш, що там робиться. Вона досте у що раз більшу силу і стане великою. Тоді, як нас розгромив Петро під Полтавою, вона ще не була така сильна, як тепер. Тоді ще й турки й татарва їй загрожували і без козаків не була-б собі дала раду. Тепер того нема, і коли Нечосу губернатором зробили, то нашій Січі буде капут.

Задирака став судорожно плакати, а далі каже:

— Наше сонце заходить, буде темна ніч,
і може й наші правнуки не діждуться світання...

— А де твої козаки стоять?

— Стоять обозом недалеко Січі. Та то не
лиш козаки, але є там і посполиті з жіноцтвом
і дітьми. Ми забрали всіх зі всім, а москалям по-
лишили попелище з нашого села.

— Слухай, товаришу, — каже Жук, — як ми
зможемо підняти козацтво проти тої телячої стар-
шини, тоді приходить з твоїми козаками на Січ. Ко-
ли-ж ні, так прямо всі на Підпольну тай на байдаки і під турка. Нашого жіноцтва треба, бо годі
козакам женитися з туркіннями, черкесками та ци-
ганками.

— Мушу їм про це дати знати і то зараз, —
каже Задирака.

— Найкраще буде, як Петро поїде до них
і перебере їх на Підпольну.

Петро зараз вибрався під ніч в дорогу. Він
не вірив в те, щоб на Січі можна було завести які
zmіни. За той короткий час, як тут побував, пере-
конався, що багато змінилося на гірше, як було
перед чотирма роками, коли запорожці йшли з мос-
калями під Очаків. Нема чого гаяти час і треба
чим швидше рятувати життя. Про себе самого не
боявся, лиш про старого батька, на котрого москалі
дуже завзялися, як мав нагоду про це пере-
конатися. Треба чим швидше дібратися з табором
до Підпольної, поки ще москалі не сидять на кар-
ку. Ідучи до табору стрічав по дорозі московські
стежки і тільки своїй козацькій проворності мав за-
вдячити, що не попався.

В обозі нічого не знали, що сталося з Зади-
ракою та Петром. Петро розповів батькові, що
Січ у безвихідній небезпеці, що вже нема що ря-
тувати, хіба власне життя. Ці вісти ще гірше при-
били старого Кандибу, котрий все ще чогось на-
діявся. Тепер він дуже постарівся та посивів мов
голуб, голова хиталася, а руки дріжали.

— Пропало все, сину, тай мені вже не до
цього світу. Та вже коли така божа воля, то щоб

хоч вмірати на рідній запорозькій землі, а не десь там на чужині.

— Заспокійтесь, тату, ще не вмерла козацька мати, ми ще вернемося до дому. Вже нераз таке було, що ми мусіли втікати, та все якось поправилася наша доля.

→ Hi, сину, тепер вже так не буде. Хтось у мене в хаті сказав, що наше сонце заходить... Воно так справді. Та не час нам над тим ломити собі голову. Ти слухай приказу старшини, тепер Задирака нам отаманом.

Петро приказав обозові рушити. Хотів мати під рукою старого запорожця Голоту та його ніде не міг знайти і ніхто не знат, де він дівся. Йшли усю ніч, аж над раном наспіли до Підпольної.

*

* * *

Тимчасом на Січі сталося щось таке, чого ніхто, лягаючи спати, не сподівався. Вночі з четвертого на п'яте червня 1775 підійшли московські війська під саму Січ. По дорозі позмітали усі запорозькі сторожі та редути, розброяли козаків, забрали від них зброю. Показалося, що сторожні поснули, а заскочені у сні, не ставили опору. Запорожці в Січі-городку побачили рано москалів на січовім передмістю. Москалі хотіли добути і городок, та запорожці так грізно поставилися, що ті не посміли.

Якже воно до того прийшло?

Зруйновання Січі обмірковано в сенаті в Петербурзі, далеко ще перед тим. Найбільше наставав на це всевладний тоді коханець Катарини Потьомкин. Приготовлювано справу тим, що забирали землю запорозьку під колонізацію чужим елементом, в якому запорожці не могли мати жадного опертя. Говорять, що сама Катарина не хотіла того, але Потьомкин на своїм поставив, лише мусів обіцяти цариці, що переведе справу без пролиття крові. Щоби це виконати, казав себе зробити київським губернатором і зібраав велику силу війська, хотів показати запорожцям, що всякий спротив є даремний. Похід поручив двом генера-

lam: kn. Прозоровському і Текелі-ю. Вони розділили діло в той спосіб, що Прозоровський мав зайняти своїми полчищами всі запорозькі паланки, хутори та зимовики, а Текелі мав підступити з артилерією під Січ з лівого боку Дніпра. Дня четвертого червня одержав вістку від Прозоровського, що всі паланки в руках москалів. Тепер Текелі нічним поспішним маршом підступив під Січ і наставив усі гармати гирлами на Січ-городок.

Перша частина його завдання була дуже зручно виконана. Допомогло йому дуже, що запорозькі редути, не сподіючися, не береглися і москалі забрали сплячих запорожців, мов курок із бантів.

Треба було тепер узяти городок, теж без проливу крові.

Текелі післав одного полковника до запорозької старшини, запрохаючи козацьку запорозьку старшину до себе обідати. Та січовики не хотіли довго перепустити посла до Січі. Вони бачили у тому нову московську хитрість. На Січі заворушилося все, наче мурашки, коли їм гніздо кийком розпорпаєш. Старшини втратили голову. Але тепер вже що не сумнівався в тому, що Москва забула про всі заслуги запорожців, виявлені їй в московських війнах. Тепер вже всім спала пілуда з очей. З того боку Дніпра стояли грізні московські гармати, спрямовані дулами на Січ.

Старшина вирішила зараз скликати велику раду. Винесли кітлі на майдан і січовий довбиш став вибивати булавками. Козацтво сходилося з усіх курінів, нікого не треба було накликати, щоб йшов. Кожний бачив, що йде рішаюча хвиля і треба бути на раді.

Коли вже зібралося велике коло і голос літаврів замовк, вийшов кошовий з старшинами на майдан, кожний з відзнаками свого уряду.

Кошовий Калнишевський станув з старшинами посеред кола:

— Я скликав велике коло, щоби спитати вашої ради, панове товариство і отамання, що нам робити? Бачите, що ми в небезпеці, а тепер мо-

скалі старшину у гості запрохають, чи йти нам та скоритися москалям, чи битися?

У козацькій громаді було тихо мов перед бурею. Чорних градових хмар назбиралося доволі. От лих хвилину ждати, а вдарить такий могутній грім, що земля затруситься від нього.

Тепер піднісся вгору на плечах двох запорожців старий січовий дід, знаний нам Голота:

— Тепер нагадався спитати у козацької громади, що нам робити, пане кошовий, коли нам Москва вже петлю засилила на шию? А як ми доповідали тобі, що Москва забірає нам нашу батьківську землю, що збірає військо на нашій границі, ти не хотів нам вірити і не скликав великої ради, лиш задурював нас царициною ласкою, хоч знов добре, до чого воно йде. Тобі була байдужа доля січового товариства, щоби лише тобі було добре, щоби сито жив, щоби на тебе сипалися московські бляшки і благодаті. І тепер ти певно не скликав би ради, якби на тобі не дріжала шкура, що по зруйнованню Січі москалі можуть і тебе вивезти, а твої багацтва розграбити. Ти був прислужником Москви та її гончим. Скільки то гайдамаків приказав ти виловити та передати царським людям або на горло покарати. А навіть тут на Січі приказав ти такого гарного товариша, лицаря Жука, вязнити. Чому ти тоді не скликав ради, що нам робити і як боронитися перед московською нахабністю? Ти собі йди або не йди до москалів в гості, але січове товариство не сміє здавати москалеві Січи-матері, хочби прийшлося усім нам полягти лицарською смертю.

— Добре дід говорить, — залунав голос з тисячу гортанок, — не підемо москалеві під чобіт.

Ставало гарячо. Козацтво нижче, те, яке дуки старшини прозвали „чернею“, дуже розілося на старшину. Вигукували на неї і на сторожних, що заспали і дали себе розбройти. Іх було-б розірвали на шматки.

— Нема що багато говорити, — говорив сотник Жук, — ставаймо до оборони проти клятих

нахабів. Москаль не такий страшний. Один запорожець може поконати десяток москалів.

— А чи ви знаєте, панове товариство, — каже один козак, — що Москва закрила своїми полчищами всі наші паланки та хутори, що в іх руках усе наше майно, наші жінки та діти... А Москва вміє карати невинну рідню за того, що буцім то провинився.

— У тому то й біда, що вам лише ваше майно, жінки та діти на серцю, а всі вольності коzaцькі нехай чорт побере. Було так зробити як я, що втікаючи перед московською навалою, забрав з собою усе село, навіть собаки попленталися за своїми господарями, а потім я перебив не лише москалів, але і тих зайдів, що їх з собою привели. А село я пустив з димом, щоби ворогові нічого не зосталося.

Це говорив Задирака і його промова зробила велике враження. Цеж був той козак товариш, що усе своє майно посвятив для загальної справи.

Козаки мали вже розходитися по куріннях і забірати зброю та ставати до завзятої боротьби на життя і смерть, та в тій хвилі вийшов із січової церкви єрхимандрит Святопокровської церкви о. Володимир Сокольський в повних ризах з золотим хрестом в руках. Перед ним розступалися запорожці з пошаною і перепустили його до середини.

— Сини мої, християни, славні запорозькі лицарі, послухайте мене, вашого душпастиря. Подумайте, що ви робите? Християнську православну кров хочете проливати? Проти нашої цариці матері хочете руку піdnімати? Схаменіться, не смійте того робити, бо на вас прокляття кину, під анафему попадете, коли не послухаете моого голосу, котрим Бог до вас промовляє. Знайте, що така воля божа, щоби Січі не було, то за наши гріхи!.. Покоріться волі божій і цариціній, і зложіть зброю.

Знову підвівся на двох січовиках старий Онисим Гаманець.

— Не Дух Святий, а сам Люципér з тебе говорить, клятий попе! Ти царицін прихвостню! Як цариця, суча дочка, хапає рукою за наші козацькі вольності і за нашу батьківську землю, що ми поливали її нашою кровю, то їй можна. Чому не кидаєш анафеми на неї і на тих московських панів? А коли ми хочемо станути в обороні наших прав перед нахабною православною Москвою, то нам зась! Коріться, кажеш, бо анафема вам буде! Яка твоя правда? Чи ти слуга Христа, чи лише цариці? Не слухайте його, панове товариство, він бреше, і за свою брехню дістане теж яку бляшку з визерунком.

Дід говорив з жаром, аж йому очі зайшли кровю і піна на губах виступила. Але промова архімандрита зробила своє. Якийсь козак зайшов ззаду і стягнув діда на землю. Потім промовляли інші старшини, і ті дуки, що в паланках полищали своє майно. Козаки стали заспокоюватися, завзяття ущухало. Жук і Задирака, що стояли близько себе, побачили, що пропала вся їх праця і немає надії на рятуунок, що козацька маса стала вже гнилою колодою, ніхто її вже не рушить.

— Втікаймо, брате, поки ми ще цілі, а то нас найперше піймають і на муки пішлють, — каже Жук до Задираки.

Вони замішалися в товпі і звісними собі діржками попрямували до річки Підпольної. Хотіли ще й старого діда Гаманця забрати, та він кудись пропав в товпі.

За часок побачили запорожці, як дід гнав до свого платнерівського куріння і там пропав за дверми. І знову побачили, як з того куріння добувався вікнами густий чорний дим, а за тим блиснуло полум'я. Дід підпалив солому на козацьких лежанках. Запорожці кинулися гасити пожежу. Тоді вискочив з куріння дід з шаблею. Він кричав захриплім голосом на козаків:

— Не смій рятувати! То мій курінь, я його моїми руками ставив, мені його і підпалити вільно, щоби не дістався москалям. Хто приступить, руку відрубаю. Геть звідси! З моїм курінем згорить

і козацька слава, подоптана ледачою старшиною і ще ледачішим козацтвом, що слухає підкупленого царицею попа і бойтися боротьби. Зайшло козацьке сонце вольності і слави. Нехай пропадає усе, і я з ним! Не хочу такого сорому пережити... Прости, Господи, гріха!

Старий поцілував шаблю, перехрестився і скочив у полум'я.

Козаки задеревіли бачучи таке завзяття...

Курінь згорів до тла і від нього загоріли другі. Тепер козаки кинулися рятувати і спинити вогонь.

Рада скінчилася, козаки стали розходитися, всяка опозиція упала. Старшини пішли передягатися і вибиралися в гості до московського обозу. Передяглися по святочному в багату одежду і по-припинали на грудях золоті бляшки, подаровані царицею государинею... Відчинилися ворота і старшина вийшла... до Текелі-я на поклін...

Генерал Текелі приняв гостей дуже вічливо і попрохав до обіду. Розмовляли про січові справи і ніхто з старшин й не подумав, яка їх доля жде, коли царицін генерал так ласково балакає з ними. Текелі виложив їм волю цариці, світлішого губернатора і сенату, що Запорожжя з своєю Січчю пережило свій вік і тепер мусить вступитися іншим порядкам. Генеральний суддя Головатий та генеральний писар Глоба заступалися за Запорозькою Республікою, покликалися на заслуги запорозького низового лицарства для царів. Та це нічого не помогло. Січ має бути зруйнована, а козаки або остануть на місці або можуть вертатися, звідки прийшли. Старшини, як побачили, що нічого не вдіють, хотіли зараз по обіді вертатися. Тепер Текелі заспівав їм не такої:

— Ви бунтовщики, ледарі, ви спротивляєтесь волі цариці, я вас беру усіх під арешт. В Петербурзі будете виправдуватися з ваших злочинних діл, мені ніколи з вами вести процесів.

На даний знак зявилися царські люди і скували кайданами Калнишевського, Головатого і Глобу, та ще кількох старшин і їх замкнули.

— А ви, курінні отамани, вертайтеся на Січ і приготувте передачу усього, що є на Січі і не чекайте, щоби я вас аж гарматами попрохав... Тепер пашол вон!

Старшини задеревіли від того, що сталося так, що слова не міг ніхто промовити. Тепер московська зрадливість вилізла шилом: зразу гладять, а потім бьуть... Калнишеві нагадалися пророчі слова Задираки, котрим не хотів вірити. Та він надіявся на благородність цариці, щирість Потьомкина і тих московських панів, котрих добре знат, побуваючи часто у столиці, котрим стільки подарунків і хабарів напихав. Хібаж вони те все забули? Ні, то либо ж якась примха генерала, а в столиці усе виясниться. Найбільше його боліло те, що забрали царицуну бляшку з визерунком, коли закладали кайдани.

Недовго Текелі придержував при собі запорозьких вязнів. За кілька днів післав їх у кайданах під сильним конвоєм далі на морозну північ.

Ніколи вже їм не побачити ясного українського сонця і погрітися його проміннями...

*

* * *

Ще не дійшов Петро з валкою до Підпольної, як йому назустріч надіхали оба сотники.

— Нічого з того не буде, завертаймо, — каже Жук. — За мало у нас байдаків, щоби всіх звати з нашим обозом. Нам лишилася дорога степом, через татарський шлях у турецьку землю. Йдемо до Акерману. Сподіватися, що Андрій Лях з своїми байдаками швидше там запливе, за нами поговорить і там на нас будуть ждати...

Зажурилися бідні скитальці перед такоюдалекою і важкою дорогою та нічого було робити. Мали з собою доволі хліба, мали і свою худобу, та не без того, щоб татарські чабани не напастували їх по дорозі. Усю надію покладали на таких досвідних отаманів, як оба сотники.

• Пішли у світ за очі до обіцянної землі...
• Та не кожному довелося до неї дійти...

Старий Кандиба западав щораз більше на здоровлю. Вже з дому виїхав нездоровий, а ті важкі переживання і подорожні труди доконали решти. Не міг вже встати власною силою, увесь час лежав на возі під полотняною плахтою. Біля нього сиділи стара Марта і Степаніда. Тепер вже ніхто не пізняв би Кандиби зперед півтора року. Всі втратили надію, щоби він ще коли подужав. Кандиба усім цікавився та все розпитував про Січ. Вечерами, як похолоділо, ставало йому лекше. Тоді приходили до нього на балачку син і оба сотники. Вони його потішали, хоч самі у те не вірили.

— Даремне втрачаєте слова потішаючи мене. Я знаю, що мій конець дуже близький. Жаль мені лише, що прийдеться вмірати без сповіді та без покаяння.

— Та які у вас гріхи можуть бути, тату! Ви жили по божому та нікому не робили кривди.

— Ні, сину, у мене один великий гріх на душі, за який не лише цім світі покутую, але ще прийдеться покутувати й на тім. Мій гріх у тому, що я так вірив Москві і не одне прогавив, чого не повинен був робити, як щирий запорожець товариш. А прийдеться іще покутувати за гріх моого батька Андрія Кандиби, що повірив масним та брехливим словечкам царя Петра, не підпер гетьмана Мазепи, а пішов за Петром. О, сину мій, знай, що за такі гріхи Господь пеклом карає. Тому треба мені частину батькового покаяння взяти на себе, а то не минути йому пекла на страшнім судищі Христовім. Це юдин гріх. Аж тепер я бачу, як виглядала би нині наша Україна, коли-б усе кохацтво пристало було до Мазепи і шведів. Не було-б тоді Полтави, не було-б Малоросійської Колегії, не було-б великої Росії, не пропала-б Гетьманщина, але була-б велика могутна Україна. І ми сьогодні не скиталися би та не потрібували би впрошуватися до султана в гости, з котрим воювали цілі століття. Тепер все пропало. Наше сонце заходить, а коли воно знову зійде, то Господь знає.

Кандиба говорив з жаром, аж у нього очі бліскотили вогнем. Здавалося, що йому прибуло нових сил. Та воно лише так здавалося. Знеможений впав на подушку, заплющив очі і важко дихав.

— Одне вам лиш скажу, — каже отвираючи очі, — не вірте москалеві. Він зроду такий, що правди не скаже, не буде щирий. Україна тоді може визволитися, як царі пропадуть і Росія розпадеться... Я лиш з одного радію, що вмру тут і мої кістки поховають на нашій українській землі.

Сонце сковалося за обрієм, настало холодно. Так любо спочити по денний спеці... Кандиба дивився кудись в далину шкляними очима і важко дихав. Потім важко зітхнув, простягся і перестав жити.

Петро перехрестив батька і примкнув йому очі.

— Моліться, братіки, — сказав крізь сльози. Усі, що стояли біля воза, станули навколошки і молилися стиха. Жінки хлипали.

Полковника покладено на траві, зложені руки навхрест а у головах засвітили дві свічки. Зараз вранці викопали глибоку яму...

Скитальці сходилися і відмовляли заупокійні молитви. Поклали мерця в яму, прикрили червоную китайкою, сотник Жук відмовив молитву і присипали землею. Станула нова висока могила з деревляним хрестом.

Цього дня не рушалися з місця. Жаль було усім розставатися з тим місцем, де поховано дорогу усім людину...

XVII. РУІНА.

Цілий тиждень Текелі перестояв бездільно під Січчю. Він памятив на приказ цариці, щоби узяти Січ без проливу крові. Арештованих старшин вивезено в Москву під суд, а сам ждав, коли здастися Січ-городок.

Зразу вижидали в Січі повороту старшин. Вправді старшини, які вернулися, казали, яка доля стрінула кошового і товаришів, однаке були такі, що не хотіли тому йняти віри. Текелі ждав. На Січі відбувалися бурливі наради. Тих, що хотіли недатися, було щораз менше. Найбільше було таких, що махнули на все рукою. Одні з них пішли на байдаки на Підпольну і попили у світ. Інші знову посилали до Текелі-я депутатії з проханням пустити їх на заробітки. Генерал не розумів того і дав піддуритися. Звичайно брали дозвіл на п'ятдесятлю людей, а поїхало їх двісті. Таким побитом уся Січ вийшла і остали самі немічні діди й каліки. А ті козаки, що вийшли на заробітки, зтуртувалися далеко від Січі на Дніпровому Лимані, вибрали своїм кошовим Андрія Ляха, того, що йм піddав таку думку і попили до Акерману...

Нарешті Текелі загадав доконати начате діло. Післав полковника Норова Січ добувати. Йому було доручено зруйнувати Січ. Сподівався, що стрінє розпучливий опір. А тимчасом не застав нікого здатного до бою. Його ще більше розлютило, як довідався, що всі запорожці повтікали, і до кого — до султана, звідки можуть при даній нагоді наробити великої шкоди. Треба було помститися бодай на самій Січі і при тім обловитися добре січовими скарбами.

Москалі кинулися насамперед на січову Свя-
топокровську церкву. Між москалями ходили ле-
генди, що в тій церкві захований один чудотвор-
ний образ св. Покрови в золотих рамах. Він у за-
порожців цінна річ, що за тим образом підуть
усюди і, хто добуде тую ікону, буде паном низо-
вого товариства.

Але ікони не знайшли. Запорожці забрали
дорогоцінну для себе річ з собою і так само за-
брали одну запорозьку малинову корогву. Але мо-
скалі добре обловилися іншими дорогоцінностями
із церкви. Забрали золоту церковну посуду і хре-
сти. Це все задержав Потьомкин для свого музея.
Забрали січову касу і арсенал та зброю, яка тут
була. Потім розібрали всі будинки і продали доо-
количним селянам. Норов, сподіваючися закопа-
них скарбів, казав усюди рити землю. Даремна
праця, не знайшли нічого.

Щойно 3. серпня 1775 р. видала цариця Ка-
тарина маніфест, що Січ запорозька зруйнована
і не вільно згадувати її імення...

По широких степах Запорожжя, та по скри-
тих перед московським оком зимовиках та хуто-
рах лунала тихо народня пісня, співана матерями
над колискою немовлят:

*Наступає чорна хмара
І дощик із неба,
Зруйнували Запорожжя,
Буде колись треба!*

*Ой чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити!
Буде добре запорожцям
І під турком жити !*

• З М И С Т:

	Стор.
Передмова	4
I. Храм у Самарі	7
II. Бенкет	14
III. Трівога	40
IV. В обороні батьківської землі	46
V. Помста	59
VI. На Запорозькій Сіці	67
VII. Погоня	86
VIII. Вдома	99
IX. Недобрі вісти	105
X. Нарада	111
XI. Панська ласка на бистрому конику їздить	125
XII. Гадюка за пазухою	130
XIII. Непрохані гости	139
XIV. В одчаю	149
XV. Скитальщина	159
XVI. Конання	186
XVII. Руїна	204

